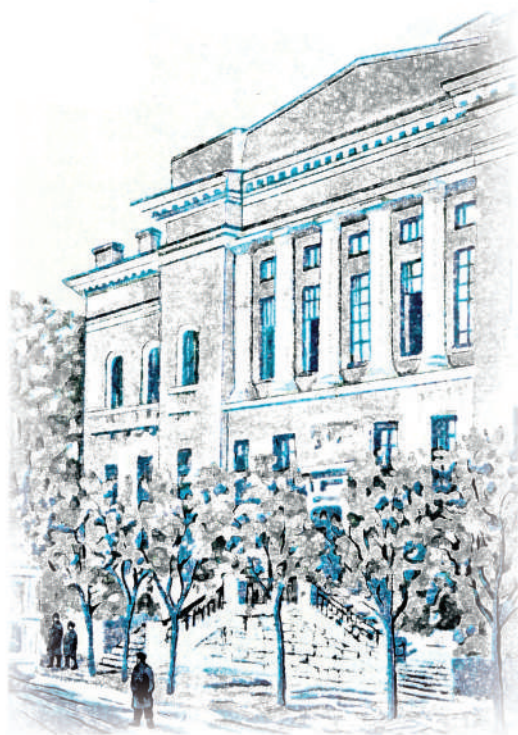

РУКОПИСНА
ТА
КНИЖКОВА
СПАДЩИНА
УКРАЇНИ

2026 | **1** (40)

Засновники:

Національна академія наук України
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Інститут рукопису

Головний редактор

Любов ДУБРОВІНА, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Наукова рада:

Олексій ОНИЩЕНКО, доктор філософських наук, академік НАН України (голова)
Аліна ДЗЕНТЬОЛ, доктор гуманістичних наук (Польща)
Георгій ПАПАКІН, доктор історичних наук, професор
Олена ПАСТУШЕНКО, доктор наук із соціальних комунікацій
Олаф ХАММАН, доктор філософії (Німеччина)
Олексій ХАМРАЙ, доктор філологічних наук
Ріма ЦІЦЕНЄНЕ, доктор гуманітарних наук (Литва)
Надія ШИП, доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Галина КОВАЛЬЧУК, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора)
Валентина БЕЗДРАБКО, доктор історичних наук, професор
Геннадій БОРЯК, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Лариса БУРЯК, доктор історичних наук, професор
Наталія ВЕРЕТЕННИКОВА, кандидат наук із соціальних комунікацій
Людмила ГНАТЕНКО, доктор історичних наук
Ярослав ДУМАНОВСЬКИЙ, габілітований доктор (Польща)
Наталія ЗУБКОВА, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
Катерина ЛОБУЗІНА, доктор наук із соціальних комунікацій
Дайва НАРБУТЕНЕ, доктор філософії (гуманітарні науки) (Литва)
Володимир ПОПИК, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Сергеюс ТЕМЧІНАС, габілітований доктор гуманітарних наук, професор (Литва)
Віра ЧЕНЦОВА, кандидат історичних наук (Франція)
Людмила ШАРІПОВА, доктор філософії, асистований професор (Велика Британія)
Лідія ЯРЕМЕНКО, кандидат історичних наук

Ідентифікатор медіа R30-02744

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України

Адреса редакції:

01601, Київ-33, вул. Володимирська, 62, к. 312
Тел.: (044) 234-78-65, (044) 288-14-18
E-mail: rkusu@nbuv.gov.ua
Сайт журналу: <http://rkusu.nbuv.gov.ua>

Founders:

The National Academy of Sciences of Ukraine
Vernadsky National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

Editor-in-Chief

Liubov DUBROVINA, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU

Science Board:

Oleksii ONYSHCHENKO, Dr. habil. in Philosophy, Academician of NASU (Chairman)
Alina DZENTOL, Ph.D in Humanitarian Sciences (Poland)
Olaf HAMMAN, Ph.D. (Germany)
Oleksii KHAMRAI, Dr. habil. in Philology
Heorhii PAPAKIN, Dr. habil. in History, Professor
Olena PASTUSHENKO, Dr. habil. in Social Communication
Nadiia SHYP, Dr. habil. in History, Professor
Ryma TSINTSENIENE, Ph.D in Humanitarian Sciences (Lithuania)

Editorial Board:

Halyna KOVALCHUK, Dr. habil. in History, Professor (Deputy Editor-in-Chief)
Valentyna BEZDRABKO, Dr. habil. in History, Professor
Hennadii BORIAK, Dr. habil. in History, Corresponding Member of NASU
Larysa BURIK, Dr. habil. in History, Professor
Vira CHENTSOVA, Ph.D. in History (France)
Yaroslav DUMANOVSKY, Dr. habil. (Poland)
Liudmyla HNATENKO, Dr. habil. in History
Kateryna LOBUZINA, Dr. habil. in Social Communication
Daiva NARBUTENE, Ph.D (Lithuania)
Volodymyr POPYK, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU
Liudmyla SHARIPOVA, Ph.D, Associate Professor (United Kingdom)
Serheius TEMCHINAS, Dr. habil. in Humanitarian Sciences (Lithuania)
Natalia VERETENNIKOVA, Ph.D in Social Communication
Lidiia YAREMENKO, Ph.D. in History
Nataliia ZUBKOVA, Ph.D. in History (Executive Secretary)

Media ID R30-02744

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine

Editorial office address:

62 Volodymyrska st., room 312, Kyiv 01601, Ukraine
Phone: (+ 38 044) 234-78-65, (+ 38 044) 288-14-18
E-mail: rksu@nbuv.gov.ua
<http://rksu.nbuv.gov.ua>

1(40)
2026

Дослідження
архівних
та книжкових
фондів

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСУ

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1993 Р. ЯК ЗБІРНИК
У СІЧНІ 2024 Р. ПРОДОВЖЕНО У ФОРМІ ЖУРНАЛУ
КИЇВ

ЗМІСТ

<i>Мирон КАПРАЛЬ</i> . Кодекс Михайла Гунашевського: склад та історія пам'ятки	5
<i>Максим ЯРЕМЕНКО</i> . Церковне життя, навчальні та релігійні практики й уявлення українського вченого духовенства у київських проповідях Стефана Яворського 1690-х років	31
<i>Svitlana HODZHAL, Tetiana HUL</i> . Metric books as a source for studying the history of everyday life of the Orthodox population of the city at the beginning of the 20th century: analysis of the information potential (using the example of metric books of the Cyril and Methodius Brotherly Church in Ostroh, 1907—1914) (англ. мовою)	52
<i>Галина АЛЕКСАНДРОВА</i> . Шевченкознавчий дискурс листів літературознавця М.І. Стороженка до історика М.В. Стороженка	68
<i>Тетяна ЛИТВИНОВА</i> . Промови Василя Полетики як джерело до інтелектуальної історії України першої половини ХІХ століття	87
<i>Ірина КІРЖАЄВА, Анжела МАЙСТРЕНКО</i> . Листи Івана Спаського до Миколи Котляра (1960—1967): джерелознавчий потенціал	108

**Дослідження
в галузі спеціальних
історичних
дисциплін**

Віталій ТЕЛЬВАК, Костянтин КУРИЛИШИН, Вікторія ТЕЛЬВАК. Постать Михайла Грушевського в рецептивно-му дзеркалі «Діла» 1914—1930-х років **120**

Олександр КРАВЧУК. Документи «Архіву ЗУНР у Римі» як джерело з діяльності української військово-санітарної місії в Чехословаччині **141**

**Публікація
документів**

Марина БУДЗАР, Євген КОВАЛЬОВ. Епістолярний діалог Григорія Галагана й Осипа Бодянського **163**

**Інформаційні
технології в
бібліотечній
та архівній справі**

Андрій КРЮЧИН, Юрій КОВТАНЮК, Лариса ІВЧЕНКО, Ігор КОСЯК, Олена ЦИБУЛЬСЬКА. Відновлення фонограм з колекції раритетних грамплатівок відділу музичних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: оцифрування, цифрова реставрація, створення метаданих, інтегрування до міжнародних музичних веб-ресурсів **189**

Alla ZHARINOVA, Iryna TSYBENKO, Oleksiy KRASOVSKYI, Sofiia ZHEREBCHUK. Open Science and development of research infrastructures in field of book and archival heritage in Ukraine and Europe (англ. мовою) **209**

**До історії
Національної
академії наук
України**

Валентина БОРИСЕНКО. Кабінет музичної етнографії Всеукраїнської академії наук та його внесок у вивчення й збереження національної нематеріальної спадщини (20—30-ті роки XX століття) **233**

*Затверджено до друку і опублікування в мережі Інтернет
Ученою радою Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
Протокол № 1 від 13 січня 2026 року*

Редакторки *Наталія Зубкова, Ярослава Кучмій*

Редакторка-перекладачка *Дар'я Лелюх*

Відповідальна за випуск *Юлія Дудка*

Технічна редакторка *Ольга Бурдік*

Комп'ютерне верстання *Оксани Боляк*

Підп. до друку 00.00.2026. Формат 70 × 100/16. Гарн. Minion Pro.
Ум. друк. арк. 20,0. Обл.-вид. арк. 00,00. Тираж 100 прим. Зам. №

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Держреєстру суб'єкта видавничої справи
Серії ДК № 544 від 27.01.2001

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE
INSTITUTE OF MANUSCRIPT

1(40)
2026

MANUSCRIPT AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN JANUARY 1993 AS A COLLECTION
IN JANUARY 2024, CONTINUED AS A JOURNAL
KYIV

*Studies
of Archival
and Book Fonds*

CONTENTS

<i>Myron KAPRAL</i> . The Mykhailo Hunashevskiy codex: composition and history of monument	5
<i>Maksym YAREMENKO</i> . Churh life, educational and religious practices, and ideas of Ukrainian scholarly clergy in Kyivan sermons of Stefan Jaworskyi of 1690s	31
<i>Svitlana HODZHAL, Tetiana HUL</i> . Metric books as a source for studying the history of everyday life of the Orthodox population of the city at the beginning of the 20th century: analysis of the information potential (using the example of metric books of the Cyril and Methodius Brotherly Church in Ostroh, 1907—1914) (in English)	52
<i>Halyna ALEKSANDROVA</i> . Shevchenko studies discourse of letters from literary critic M.I. Storozhenko to historian M.V. Storozhenko	68
<i>Tetiana LYTVYNOVA</i> . Speeches of Vasyl Poletyka as source for intellectual history of Ukraine of first half of 19th century	87
<i>Iryna KIRZHAIEVA, Anzhela MAISTRENKO</i> . Letters from Ivan Spaskyi to Mykola Kotliar (1960—1967): source research potential	108
<i>Vitalii TELVAK, Kostiantyn KURYLYSHYN, Viktoria TELVAK</i> . Figure of Mykhailo Hrushevskiy in reception of journal “Dilo” during 1914—1930s	120

*Studies in Special
Historical
Disciplines*

Studies in Special Historical Disciplines

Publication of Documents

Information Technology in Librarian and Archival Fonds

To the History of National Academy of Sciences of Ukraine

Oleksandr KRAVCHUK. Documents of “Western Ukrainian People’s Republic Archives in Rome” as source of activities of Ukrainian military-sanitary mission in Czechoslovakia 141

Maryna BUDZAR, Yevhen KOVALIOV. Epistolary dialogue of Hryhorii Galagan and Osyp Bodianskyi 163

Andrii KRIUCHYN, Yurii KOVTANIUK, Larysa IVCHENKO, Igor KOSIAK, Olena TSYBULSKA. Restoration of phonograms from collection of rare records of Department of Music Fonds of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: digitization, digital restoration, creation of metadata, integration into international music web resources 189

Alla ZHARINOVA, Iryna TSYBENKO, Oleksiy KRASOVSKYI, Sofiia ZHEREBCHUK. Open Science and development of research infrastructures in field of book and archival heritage in Ukraine and Europe (in English) 209

Valentyna BORYSENKO. Cabinet of Musical Ethnography of All-Ukrainian Academy of Sciences and its contribution to study and preservation of national intangible heritage (1920s—1930s) 233

Scientific journal “Manuscript and Book Heritage of Ukraine. Archeographic Studies of Unique Archival and Librarian Fonds”

Published 4 times per year

Founded in 1993

Languages: Ukrainian, English, Polish

Founder: National Academy of Sciences of Ukraine, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of Manuscript

Subject areas

- The series covers various aspects of the research of history and existence of manuscripts, old printed books, specialized librarian and archival fonds with a view of reconstruction of the history of book culture in Ukraine and world.
- It represents scientific studies on specific historical subjects, publishes documents, scientific referential and informational materials (collections reviews, archeographic and bibliographic descriptions, indexes, reports and reviews).
- The periodical also encompasses articles on the problems of storage, restoration and conservation of manuscripts.
- The publication also disclosing the issues of creating automated processing technologies, describing manuscripts and books, and using information and search systems in library and archival work.

Purpose

The purpose of the scientific journal “Manuscript and Book Heritage of Ukraine” consists in introducing to the scientific and social circulation new documentary sources on the history of Ukraine and world, theoretical and practical researches on the problems of archeography, bibliography, codicology and codecography, library and archival sciences, innovative technologies in the library and archival activities. Publications of documents, presented in the scientific journal, are source of information for further scientific works on history, philology, and cultural studies.

Aim and task

The aim and task of the digest is the publication of topical, theoretical or practical content, and the newest articles and publications of documents. Materials that have passed the internal review procedure for their scientific level and compliance with the issues of the publication are accepted for publication. “Manuscript and Book Heritage of Ukraine” is an open publication that invites to cooperation both domestic and foreign scientific professionals. The humanitarian orientation of the digest provides an opportunity to cover studies on history, philology, art criticism, library and archival issues, preservation and restoration of documents, innovative information technologies. The high quality of the digest is provided by the professional composition of the authors and the exactingness of the editorial board and reviewers to the scientific novelty and relevance of the papers proposed for publication. The publication is an information platform for conducting scientific professional discussions on specialized scientific fields.

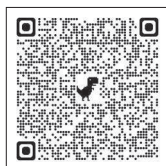
<https://doi.org/10.15407/rksu.40.005>

УДК 94(477.83/.86):82-94 М.Гунашевський «16»

Мирон Капраль, доктор історичних наук,
професор, керівник Львівського відділення
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-1317-2894
E-mail: m.kapral@yahoo.com

КОДЕКС МИХАЙЛА ГУНАШЕВСЬКОГО: СКЛАД ТА ІСТОРІЯ ПАМ'ЯТКИ

Мета роботи. Дослідити склад та історію кодексу Михайла Гунашевського, представити його як цілісну пам'ятку та його-документ українського інтелектуала XVII ст., а також простежити історію побутування рукопису. **Методологія.** Застосовано комплексний підхід, що включає джерелознавчий, текстологічний, палеографічний та кодикологічний аналіз рукопису, а також історико-культурний, історіографічний, біографічний методи та порівняльний аналіз з іншими тогочасними пам'ятками. **Наукова новизна.** Здійснено всебічний аналіз кодексу як цілісної пам'ятки та унікального для української культури XVII ст. його-документа. Наголошено на важливості вивчення всіх складових кодексу, а не лише окремих найвідоміших текстів («Перестороги» та Львівського літопису). Систематизовано та уточнено складну історію побутування рукопису від його створення до потрапляння в сучасні фонди. **Висновки.** Кодекс М. Гунашевського є цінним та унікальним рукописним збірником для розуміння інтелектуального, духовного та культурного життя України середини XVII ст. Його зміст всебічно розкриває різноманітні зацікавлення упорядника — випускника Замойської академії та клірика Львівської єпархії М. Гунашевського, охоплюючи античну та сучасну літературу, полемічні, історичні, демонологічні, медичні, астрологічні тексти та документи. Пам'ятка демонструє ортодоксальний світогляд автора, його духовні пошуки та естетичні уподобання, відображаючи процес інтелектуального розвитку особистості. Кодекс, що має риси «Silva rerum» та

Цитування: Капраль М. Кодекс Михайла Гунашевського: склад та історія пам'ятки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 5—30. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

6 его-документа і написаний кількома мовами, пройшов складний шлях від створення до сучасних досліджень та потребує подальшого комплексного вивчення.

Ключові слова: Кодекс Гунашевського, Михайло Гунашевський, Львівський літопис, Пересторога, рукопис, его-документ, *Silva rerum*, Замойська академія, Львівське Успенське братство, інтелектуальна історія.

Актуальність теми дослідження. Глибоке вивчення інтелектуальної та духовної спадщини українських діячів ранньомодерної доби є незмінно актуальним завданням для розуміння формування української культури, освіти та самосвідомості у складний період XVII ст. Унікальним джерелом для таких студій є кодекс М. Гунашевського — багатогранний рукописний збірник, укладений освіченим кліриком Львівської єпархії, який відображає інтелектуальні, релігійні та культурні запити свого часу. Цей кодекс є своєрідним «*Silva rerum*» або его-документом, що дозволяє зазирнути у внутрішній світ людини тієї епохи [65].

Основне джерело — рукописний кодекс, створений М. Гунашевським після 1634 р., під час навчання в Замойській академії, та подарований ним Львівському Успенському братству в 1649 р. [24] — має непросту історію побутування. Протягом тривалого часу він зберігався в бібліотеці братства, був віднайдений та частково описаний Денисом Зубрицьким у першій половині XIX ст., однак згодом опинився у приватних руках — в істориків Августа Бельовського та Антона Петрушевича, перш ніж на початку XX ст. потрапити до фондів бібліотеки Київського університету [36].

Попри значну цінність, кодекс досі не став об'єктом вичерпного комплексного дослідження. Історично зацікавлення науковців були сконцентровані переважно на двох включених до нього текстах — полемічному трактаті «Пересторога» та Львівському літописі [7; 9; 17; 51; 56]. Ці пам'ятки опубліковані та неодноразово аналізувалися, проте такий вибірковий підхід залишив поза увагою значну частину змісту кодексу та його концептуальну цілісність. Численні інші тексти — латинські виписки, переклади духовних кантів, демонологічні історії, медичні поради, астрологічні нотатки, документи судового процесу зоставалися практично недослідженими.

Отже, актуальність теми полягає в нагальній потребі заповнити цю дослідницьку прогалину шляхом всебічного аналізу кодексу Гунашевського як цілісного джерела. Такий підхід дозволить не лише отримати повніші уявлення про особистість, освіту та світогляд М. Гунашевського, але й значно розширити знання про інтелектуальне життя, книжну культуру, релігійні уявлення та повсякдення України середини XVII ст., виявити нові аспекти культурних взаємин та рецепції європейської спадщини. Комплексне вивчення кодексу відкриває нові перспективи для переосмислення багатьох усталених уявлень про українську історію та культуру ранньомодерної доби.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія вивчення кодексу Гунашевського є тривалою й нерівномірною, позначеною як значними відкриттями окремих його частин, так і багаторічними періодами недостатньої уваги до пам'ятки як цілості.

Першовідкривачем кодексу в першій половині XIX ст. слід вважати Д. Зубрицького, який виявив його під час упорядкування архіву Львівського Ставропігійського братства [39, с. 48—56]. Саме він, ймовірно, дав рукопису назву «*Latoris Lwowski*» (Львівський літопис), що подекуди застосовується й досі в окремих сучасних публікаціях [37, с. 20], хоч оригінальний титул був іншим — «Исписаніє лѣтомъ ѿт Рож[дества] Хѣа [1498] року и по нем идущих». Д. Зубрицький сприяв публікації тексту «Перестороги» [1, с. 203—236], однак загалом, зосереджуючись на інших наукових завданнях, приділяв кодексу обмежену увагу. Складнощі з прочитанням специфічного скоропису М. Гунашевського були помітними в тогочасному львівському середовищі; важливу роль у дешифруванні відіграли молоді представники «Руської трійці», зокрема Яків Головацький [13, с. 270].

Перші публікації Львівського літопису, здійснені переважно польськими дослідниками (Казимир Вуйціцький, Вацлав Мацейовський) у 1830-х роках, часто були неповними, містили помилки, подавалися в латинській транслітерації або польському перекладі, що ускладнювало адекватне сприйняття тексту [7, с. 12; 15; 17, с. 28—29]. Російські видання, які з'явилися невдовзі, також мали суттєві недоліки в археографічній підготовці та коментуванні, до того ж були малодоступними для дослідників у Галичині.

Після смерті Д. Зубрицького в 1862 р. рукопис нез'ясованим шляхом потрапив до приватної колекції знаного польського історика А. Бельовського [29, с. 485]. Він уважно вивчав кодекс, робив на маргінесах помітки, порівнював його з іншими рукописами (зокрема літописом Іллі Коцаківського та збірником замойського намісника Кирила Івановича) [34; 35]. А. Бельовський також залишив цінні, хоча й не завжди верифіковані через втрату джерел (наприклад, рукопису «*Chmelniciana*»), біографічні нотатки про М. Гунашевського [24, арк. 8 — 8 зв. (додаток)]. Однак сам А. Бельовський текстів з кодексу за життя не публікував.

Згодом, ще до смерті А. Бельовського, пам'ятка перейшла до іншого колекціонера — Антона Петрушевича, який тривалий час не афішував володіння нею, можливо, через обізнаність галицької громадськості щодо її зникнення з бібліотеки Ставропігії. У 1891 р. А. Петрушевич висунув інтригуючу, але не доведену гіпотезу про авторство М. Гунашевського щодо обох ключових творів — «Перестороги» і Львівського літопису [45, с. 7], однак не розвинув її, а згодом (1901 р.) передав рукопис разом з іншими до бібліотеки Київського університету [36, с. 35]. Важливо, що за відсутності доступу до оригіналу львівський історик Корнило Заклинський ще

8 в 1880 р. здійснив ґрунтовну спробу аналізу Львівського літопису, його структури та світогляду автора, хоча й припустився певних гіпотетичних тверджень через брак джерел [19, с. 120—121].

Після перевезення до Києва кодекс М. Гунашевського врешті знайшов постійне місце свого перебування, й науковці отримали стабільний доступ до його змісту (якщо не враховувати період Другої світової війни та кількох місяців у 2022 р. під час вторгнення російських військ під Київ). На початку ХХ ст. історики ще зверталися до застарілих видань «Перестороги» та Львівського літопису, не мали змоги дати об'єктивну оцінку авторства цих творів, що часто впливало на розуміння історичних процесів на українських землях. М. Грушевський у своїй фундаментальній «Історії України-Руси», описуючи козацьке повстання 1630 р., звертається до Львівського літопису, вважаючи його автора то «київським монахом», то «киянином» [16, с. 101, 105, 113—114 (1-е вид.); с. 99, 104, 112—113 (2-е вид.)].

Приятель М. Грушевського, київський історик Орест Левицький напередодні Першої світової війни як член Київської археографічної комісії запропонував видати том українських літописів («Южнорусские летописи»), до якого включив Львівський літопис та Літописець Якіма Єрлича¹. Завдання було майже повністю реалізоване в 1916 р., тексти літописів підготовані до друку, залишалося тільки написати передмову, але війна зруйнувала ці плани, наклад видання у друкарні пішов під ніж. На щастя, після війни знайшовся пробний відбиток у бібліотеці Всеукраїнської академії наук [56]².

У міжвоєнний період М. Грушевський детально вивчив рукопис, встановивши авторство М. Гунашевського для Львівського літопису. Він ґрунтовно дослідив сам кодекс, історію створення, публікації Львівського літопису, структуру та зміст його складових, особливо докладно зупинився на судовому процесі М. Гунашевського із Замойським братством, опублікувавши повністю братський декрет у його справі від 4 липня 1647 р. [17, с. 34—35]. З огляду на цю справу вчений пояснив основне призначення «альбому» — завдяки подарунку цього кодексу М. Гунашевський прагнув виправдатися перед Львівським братством у його конфлікті із замойськими братчиками. Всі інші складові, зокрема й Львівський літопис, відігравали роль фактично антуражу. Він також висловив сумнів щодо жанрової визначеності Львівського літопису, вважаючи його скоріше збіркою записів, аніж повноцінним літописом.

¹ «Літописець або хронічка» Якіма Єрлича — історико-мемуарний твір православно-го шляхтича Якіма (Яна) Єрлича (1598—1674).

² Спалітурене видання з покажчиками, списком помилок зберігається в бібліотеці Інституту історії України НАН України. Його електронний варіант доступний на сайті Інституту. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009350>

У другій половині ХХ ст., коли більшість історичної спадщини великого історика України була заборонена в підрадянській Україні, як не дивно, його публікація 1931 р. про Львівський літопис не виявилася під забороною і вільно цитувалася радянськими істориками. Можливо, причиною була російська мова публікації та місце видання — Москва [15].

У 1971 р. київський історик Олександр Бевзо, багато в чому відштовхуючись від ідей та напрацювань М. Грушевського, підготував критичне видання Львівського літопису [7]. Він працював з оригінальним рукописом М. Гунашевського, його ретельна археографічна підготовка (прочитання тексту, коментування історичних осіб та реалій) не тільки стала етапом у подальшому вивченні Львівського літопису, але й посприяла популяризації цієї пам'ятки.

Зауваги викликала передмова О. Бевза, що звично у радянський час була насичена ідеологічними марксистськими штампами. Нищівній критиці його видання піддав американський історик українського походження Франк Сисин, автор монографічного дослідження про українське літописання ХVІІ ст. [68]. Він вказав не тільки на ідеологічні вади, притаманні майже всім історичним працям українських істориків того часу, але й на помилки в біографії автора Львівського літопису, ігнорування окремих історіографічних праць, неакадемічне археографічне опрацювання тексту пам'ятки [69]³.

В останні десятиліття, вже за часів незалежності України, відбулося впровадження в науковий обіг нових біографічних даних про початок навчання М. Гунашевського в Замойській академії в 1634 р. [58, s. 147], його перебування в першій половині 1660-х років у Кам'янці-Подільському на посаді кам'янецького та скальського намісника [33, с. 447—473], а також у Перемишлі з 1667 по 1672 рр. як священника катедрального храму Св. Івана Хрестителя [26, с. 153], спілкування з ректором Замойської академії Василем (Базилієм) Рудомичем [64, cz. 1, s. 169, 171; cz. 2, s. 189—191, 196—197, 211]. Усе це додало нових мазків до картини про його інтелектуальне середовище, коло спілкування та увипуклило особу українського історика й інтелектуала на тлі буремного ХVІІ ст.

Зауважимо, що історіографія кодексу М. Гунашевського тривалий час характеризувалася фрагментарністю, концентруючись на двох його найвідоміших складових. Непроста історія побутування рукопису, труднощі з його прочитанням та періодична недоступність оригіналу для широкого кола дослідників гальмували комплексне вивчення. Поточне дослідження має на меті заповнити цю прогалину, розглядаючи кодекс як цілісний інтелектуальний та культурний феномен.

³ Автор рецензії, окрім монографії про українську історіографію ХVІІ ст., пізніше напише кілька розвідок, де ширше розглядає культурні та націєтворчі концепції автора Львівського літопису [50; 67; 70].

Мета дослідження. У пропонованій статті маємо на меті здійснення комплексного аналізу кодексу М. Гунашевського як цілісної рукописної пам'ятки XVII ст. На відміну від попередніх досліджень, що переважно фокусувалися на окремих складових кодексу, зокрема «Пересторозі» та Львівському літописі, дане дослідження переслідує ціль представити його як інтегроване джерело, виявивши унікальність поєднання різножанрових текстів. Увагу буде приділено також інтерпретації кодексу як своєрідного его-документа, що відображає інтелектуальну та духовну еволюцію українського книжника означеного періоду. В рамках дослідження буде простежено історію побутування рукопису починаючи від його авторського створення М. Гунашевським, через етап передання Львівському Ставропігійському братству, період знаходження у приватних колекціях, до моменту введення в науковий обіг та подальшої історіографії його вивчення. Ключовим завданням статті є обґрунтування значущості кодексу М. Гунашевського як унікального джерельного комплексу для глибшого розуміння інтелектуальних, культурних та духовних процесів, що відбувалися в Україні в XVII ст.

Виклад основного матеріалу. 25 березня 1649 р. іподиякон Львівської єпархії М. Гунашевський склав дарчий лист Успенському братству, подарувавши йому власноручно написаний кодекс⁴. Цю книгу він започаткував після вступу до Замойської академії в 1634 р. та наповнював різноманітними текстами й творами, які вважав важливими для свого інтелектуального, культурного та соціального розвитку. Коли фоліант потрапив до рук дослідників у XIX ст., вони звернули увагу насамперед на два оригінальних наративи: полемічний трактат «Пересторога» та Львівський літопис. Ці пам'ятки були негайно введені в науковий обіг та детально досліджувалися істориками, філологами, культурологами, представниками багатьох гуманітарних дисциплін. Проте інші тексти, які переписав чи включив у кодекс М. Гунашевський, фактично залишилися поза увагою вчених⁵. Хоча деякі тексти мають аналоги в інших рукописах, цінність кодексу М. Гунашевського полягала не стільки в оригінальності його складових, скільки в унікальному поєднанні зібраних текстів, що стали своєрідним інтелектуальним «щоденником» українського історика XVII ст.

Автор вносив у кодекс історичні праці — як свої, так й інших авторів («Пересторога», Львівський літопис), перекладав з латини книжною українською мовою середньовічні духовні канти. Він конспектував книгу французького монаха Жана Ле Нормана про широковідомий в європейській літературі судовий процес 1611 р. над католицьким священником Людовиком Іофріді, звинуваченим у чаклунстві та зв'язках з дияволом. Перша

⁴ На сьогодні рукопис зберігається в Києві в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [24].

⁵ Короткий опис усіх складових та структури кодексу М. Гунашевського зробили видатний український історик М. Грушевський [15; 17, с. 39] та О. Бевзо [7, с. 13].

латиномовна книга цього автора, якою міг скористатися М. Гунашевський, вийшла 1625 р. [61]

У рукописному збірнику ми знайдемо белетристичні твори про народження Антихриста 1634 р. [24, арк. 126—128] та про спокушання дияволом благочестивого старця під час сповіді [24, арк. 128 зв. — 129 зв.]⁶. Останній відомий в літературі як «Повість про Зерефера». М. Гунашевський занотував у кодексі в алфавітному порядку латиномовні крилаті вислови з Біблії й цитати античних та сучасних авторів [24, арк. 2—40]. Багато до розуміння його особистості додають сторінки дослівно переписаних документів судового процесу, що його вів М. Гунашевський із Замойським братством у 1646—1647 рр., про заборону історику освячувати кутю чи коливо (страву з пшениці з додаванням солодких приправ, що освячувалася в церкві та там же споживалася) [24, арк. 165—180 зв.]. Медично-господарський порадишник з витягами з травників, лічебників того часу становить окремий тематичний блок кодексу, який автор назвав «Речи собранные потребные докторству» [24, арк. 148—150]. Астрономічна частина книги займає останнє розплановане автором місце. Вона складається з двох частин: кириличної (про зодіаки за місяцями з господарськими поясненнями) та написаної латинкою, що є повною копією трактату Псевдо-Птоломея початку XVI ст. з прогнозуванням погоди згідно з розташуванням зірок та планет [24, арк. 185—192].

Умовно можна виокремити 12 тематичних груп, на які автор поділив кодекс: крилаті вислови латинською мовою; полемічні тексти (Пересторога); актові документи з історії Православної церкви; короткі духовні оповіді; Львівський літопис; демонологічні оповідання; повчальний лист скитського ігумена Феодосія (1621); духовні пісні; апокрифічний твір («Повість Афродитіана»); медично-господарський порадишник; судовий процес із Замойським братством; астрологічні тексти.

Зі знанням латинської мови, засвоєної у стінах Академії, він вільно почувується в античній поезії, виписує вірші Овідія, Горація, сучасного йому польського поета Мацея Сарбевського, одночасно сягає біблійних текстів латинської Вульгати. Особливо ж його захопила демонологія, ажіотаж навколо якої розгорівся на Заході в першій половині XVII ст. Автор кодексу цілеспрямовано вишукує та копіює оповіді про Антихриста, відомі з часів Середньовіччя з грецьких перекладів, або сучасні для нього новини про його народження у Вавилоні в 1634 р. До розташованої за абеткою латиномовної частини книги він вносить слово-рубрику «Confessio / Сповідь» з переказом спокушання дияволом людей під час таїнства сповіді.

М. Гунашевський є ортодоксальним православним, яким він залишався до кінця своїх днів попри отримання освіти в католицькій Замойській

⁶ Ця оригінальна оповідь візантійського походження, перекладена церковнослов'янською мовою у XV—XVI ст., була відома в кількох редакціях [44, с. 203—204; 48, с. 93—103; 49, с. 58—59], одну з яких записав М. Гунашевський.

академії. Для його світогляду залишалася протягом усього життя болючою тема унії та утисків Православної церкви. У багатьох текстах з його кодексу можна прочитати про негативне ставлення до унійних процесів. Концентровано його антиунійна позиція проявилася на сторінках «Перестороги», яку він не просто переписував, але й нотував на маргінесі свої міркування з підтримкою антикатолицьких та антипапських випадів автора полемічного твору. Цій же тематиці присвячені внесені акти, сучасні періоду М. Гунашевського 1630 — початку 1650-х років. А один із цих документів, написаних польською мовою, він взявся перекладати на руську книжну мову.

Автор кодексу — естетично розвинена особа, що цікавиться як латинським, так і руським віршуванням. Руські поетичні твори мають виключно духовний характер, написані переважно церковнослов'янською мовою, яку вважали мовою вищої культури, на відміну від книжної та простої розмовної. До одного з віршів збереглася вперше за хронологією застосована на українських землях нотна партитура для виконання духовної пісні хором партесним співом. На сторінках книги знайшли відображення духовні пошуки та роздуми М. Гунашевського упродовж 25 років його життя — від вступу до Замойської академії і до 1650 р., часу внесення ним останнього документа.

Автор кодексу дбав не тільки про вищі духовні потреби, а й цікавився багатьма практичними, прагматичними речами. З цією метою в кодексі зібрані лікарські, господарські поради, які давали відповіді на такі питання: як позбутися зубного болю, що робити, коли болить голова, тощо. Інша справа, що багато із цих порад були цілком нераціональними, зважаючи на стан домодерної медицини та науки. Це робилося не для щоденного практичного використання, а у винятковій ситуації («для пам'яті», як писав сам укладач кодексу), у випадку критичного моменту свого життя. З подібною практичною метою М. Гунашевський вніс до книги астрологічні записи з оповідями про знаки зодіаку та тогочасним прогнозом погоди згідно зі станом зоряного неба. Віднесення лікарської та астрологічної частин у кінець книги, що була заздалегідь розпланована та спагінована автором, вказує на маргінальність власне матеріальних, практичних чинників у житті М. Гунашевського та переважання запитів на духовний та культурний розвиток особистості.

Книга написана п'ятьма мовами, якими володів автор кодексу: книжною руською, церковнослов'янською, латинською, польською та грецькою (останньою написано тільки дві фрази). Коло використаних джерел сягає багатьох книг та рукописів Заходу і Сходу, латинської античності та грецької апокрифічної літератури.

Огляд кодексу дозволяє зробити попередній висновок, що ми маємо справу зі звичним для того часу тематичним збірником різних відомостей.

На руських (українських) землях такі збірники відомі з княжого часу під назвою «Ізборників»⁷, у ранньомодерний час поступово входять в обіг інші терміни, зокрема «Соборники» стосовно духовних творів.

У Речі Посполитій такі збірники різних тем та жанрів знані в ранньомодерний період під назвою «*Silva rerum / Ліс речей*»⁸. Назва походить від римського античного автора Публія Папінія Стація, який у написану між 89—96 рр. поетичну збірку «*Sylvae / Сильви*» включив дуже багато тематичних сюжетів і фабул. Його «Сильви» були своєрідним літературним експериментом, що об'єднав у собі різноманітні жанри: від урочистих од на честь імператора, панегіриків вельможам до описів замиських вілл. Автор не боявся експериментувати з формою, поєднуючи поезію з прозою. Новаторська збірка, що вражала своєю різноманітністю, стала видатним літературним явищем, якому не було рівних протягом тривалого часу. Тільки за часів Відродження та Бароко в Європі знайшлися послідовники цього римського автора.

«Сильви» у Речі Посполитій писали майже виключно представники шляхти від часів короля Стефана Баторія, але особливого розвитку вони набули у другій половині XVII — у XVIII ст. Ці пам'ятки шляхетської творчості енциклопедичного характеру мали виразний виховально-моралістичний вимір, що створювався шляхтичами з метою «архівзації пам'яті» про свої часи та минуле й одночасно як своєрідний комунікаційний засіб із сучасниками та нащадками, які часом продовжували писати свої сторінки в родинних хроніках, пам'ятках, текстах, що охоплюються поняттям «сильви».

Теоретики літератури Речі Посполитої виділяють три групи таких творів: родинні «сильви» з різноманітним змістом; збірки, пов'язані з конкретною діяльністю їхнього автора (політичною, педагогічною тощо); збірки текстів, переважно літературного характеру [71, s. 201—202]. Збірник М. Гунашевського за формою та змістом важко віднести до якоїсь однієї згаданої групи «*Sylva rerum*», на його рукописних сторінках присутні й сюжети з історії родини, і тексти, пов'язані з його духовною кар'єрою, врешті велика кількість літературних творів — як прозових, так і поетичних.

У цьому контексті слід звернути увагу на мету створення книжки, про яку автор сам згадує в дарчому листі Львівському Успенському братству від 25 березня 1649 р. М. Гунашевський дарує свій кодекс братству напередодні Великодня, вважаючи, що його книжка вчить людей рятувати свої душі та потрапити до небесного раю: «за подарокъ книжку тую

⁷ Про відомі «Ізборники Святослава» (1073 та 1076 рр.) існує чимало літератури [21—23; 62]. Про грецьке походження та болгарські списки «Ізборника» писав відомий український візантиніст Ігор Шевченко [66].

⁸ Відомі в польській книжковій культурі у XVI ст., з часів короля Стефана Баторія, особливо поширилися в XVII—XVIII ст. [63; 71]. На українському ґрунті над цієї тематикою працювали Олена Апанович [4], Андрій Бовгиря [8].

14 ласкам в[а]шим панским ѿферу, которая ѿ том же празници спсительном учит, яко з гробѡвъ мают члци повставати и до земли ѡбецанной входить» [24, арк. 4 зв. (додаток)]. Як можемо проінтерпретувати цю цитату М. Гунашевського: тексти протягом багатьох років він збирав з духовною ціллю для особистого порятунку як християнин на довгому шляху внутрішнього вдосконалення та спасіння, але накопичені інтелектуальні та духовні скарби він не залишає виключно для себе, а допомагає долучитися до них ширшій громаді.

Книга, започаткована замойським студентом М. Гунашевським, нагадує розгорнутий багатожанровий єго-документ⁹, який веда людина з метою духовного та інтелектуального розвитку. Переглядаючи творчий доробок та спадщину відомих українських культурних діячів XVII ст., творчість яких добре вивчена (Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Сильвестр Косів, Йоаникій Галятовський, Феодосій Софонович та інші)¹⁰, помічаємо, що подібного збірника біографічного характеру немає в жодного з них. Це робить кодекс М. Гунашевського унікальним джерелом вивчення внутрішнього світу українського інтелектуала XVII ст., його шляху духовного вдосконалення через призму як історії його читання друкованих книг, рукописів, так і процесу написання ним оригінальних та перекладних текстів.

Зовнішній опис. Ідея започаткувати кодекс, чи рукописну книгу, львівському історикowi прийшла в голову в Замості, ймовірно, з початком навчання в Замойській академії в 1634 р. або невдовзі після цього. Вплинути на М. Гунашевського могло перебування в новому інтелектуальному середовищі, в якому він опинився, зокрема спілкування із замойським намісником Кирилом Івановичем, що у 20-х роках XVII ст. записав подібний збірник, але виключно богословсько-релігійного змісту [30].

Замойський студент купив у книгаря готовий книжковий блок (тобто сторінки, зшиті для створення книги), можливо, вже спалітурений, або додатково замовив обкладинку, яка була втрачена до кінця XVIII ст. Збережена обкладинка дійшла до нас, як свідчить техніка виконання, з першої половини XIX ст. у вигляді двох картонних оправ, обтягнених шкірою. На оправах витиснений рослинний орнамент у вигляді двох прямокутників

⁹ Німецький історик Вільфред Шульце вперше поширив термін «єго-документ» на позначення будь-яких свідчень, де людина пише про себе безпосередньо і з власної волі або посередньо у вимушений спосіб. Окрім звичних щоденників та хронік, він додає до єго-документів також купецькі книги, візитації, заповіти, скарги, позови та інші джерела, що дозволяють в опосередкований спосіб відкрити мікрокосмос домодержної людини [65].

¹⁰ Див. основні узагальнюючі публікації останніх років Девіда Фріка про Мелетія Смотрицького [60], Аркадія Жуковського та Валерії Нічик про Петра Могила [18; 42], Наталі Яковенко про Йоаникія Галятовського [57], Юрія Мицика про Феодосія Софоновича [38], Анатолія Горового про Сильвестра Косова [14].

(один всередині іншого), що розташовані по периметру книжки. На сьогоднішні оправи (титульна та зворотна), а також корінець відокремлені від книжкового блоку: кодекс нині потребує ретельної реставрації палітурки.

Книга відразу не мала титулу, її назва не фігурує у відомих джерелах, наприклад, у дарчому листі М. Гунашевського братству від 25 березня 1649 р. Втім, вона могла міститися на незбереженій оправі XVII ст. Напис на корінці «*Latopis Lwowski. 1498—1649*» був наданий книзі першим її відкривачем Д. Зубрицьким. Проте історична хроніка, по-перше, у збірнику має іншу назву, а по-друге, вона не охоплює всього змісту пам'ятки.

Час створення книги — друга половина 1630-х—1640-ві роки — додатково підтверджують філіграні паперу (кілька модифікацій зображення мисливського ріжка) [27, с. 18, 89 (№ 788, 790, 791, 793)]. Останній датований документ у кодексі позначений 23 січня 1650 р. [24, арк. 69—70].

Розмір книги 317 × 185 × 38 мм, що є форматом *in folio*, який застосовувався у той час для написання богослужбових книг. Кодекс містить 388 сторінок, або 194 аркуші, складається з 16 зошитів-секстернів¹¹ із двома форзацними аркушами цупкішого паперу. Окремими неспалітуреними аркушами до кодексу долучено дарчий лист М. Гунашевського Львівському братству, біографічні нотатки А. Бельовського про автора кодексу та записи про надходження рукопису до збірки бібліотеки Київського університету від А. Петрушевича.

Палеографічний аналіз дозволяє аргументувати, що й латинські, і кириличні тексти зроблені однією рукою [7, с. 13]. Сумнів викликають кілька маргінальних записів, зроблених, можливо, іншою рукою або у процесі швидкого набору тексту самим автором кодексу [24, арк. 1 зв.]. М. Гунашевський у Замойській академії вправлявся в написанні латинських та польських текстів гуманістичним курсивом, що розвивався в результаті гуманістичної реформи письма [6]. Кирилична частина рукопису написана українським скорописом з рисами письма, характерними для зразків скоропису, які автор Львівського літопису набув у Меджибожі, навчаючись у дитинстві письма в дяка Дмитра Щирецького¹². Але кирилична палеографія кодексу представляє також навички львівської школи письма, які М. Гунашевський міг отримати під час навчання у Львівській братській школі¹³.

¹¹ Секстерн (лат. *sexternus*) — зошит із 6 аркушів паперу, що складаються, утворюючи 12 листів (24 сторінки) у форматі *in folio* [52, с. 35].

¹² Загалом український (південноруський) тип письма описав на багатому джерельному матеріалі Іван Каманін [27]. Близькі до почерку кодексу М. Гунашевського зразки письма першої половини XVII ст. оверуцьких та вінницьких актових книг [43, с. 14, 18 (№ 41, 54)].

¹³ Основні особливості скоропису письма львівської школи охарактеризувала Пелагія Захарчишин, вказавши на палеографічні елементи близькості львівської та київської шкіл [20, с. 193—194].

Автор рукопису не пагінував сторінки, це було зроблено пізніше двічі: у XIX ст. — Д. Зубрицький коричневим чорнилом проставив сторінки та у XX ст. — архівіст олівцем позначив аркуші, двічі помилився, продублювавши 125 та 170 сторінки рукопису. Велика частина аркушів збірки незаписана, причому порожні аркуші розділяють одинадцять тематичних груп збірника, які могли заповнюватися укладачем поступово в різних частинах кодексу у випадку віднайдення автором необхідного матеріалу. Зовнішній вигляд незаповненості кодексу непрямо може вказувати на незавершеність праці над рукописом, зокрема його історичною частиною — Львівським літописом [7, с. 17—18]. Збереглися сліди від червоного сургучу (перед описом подій 1648 р. та після 1649 р., у кінці хроніки) [24, арк. 90 зв., 93], що може опосередковано свідчити про вставку М. Гунашевським до кодексу оригінальних документів, які до нашого часу не дійшли.

Книга зберігалася в бібліотеці Львівського братства від часу дарування його М. Гунашевським. У ревізії братських книг від 20 серпня 1688 р. згадано про п'ять «соборників» (тобто збірників), серед яких могла бути й ця книга [5, с. 30—31; 26, с. 131; 55, с. 522]. Оскільки кодекс Гунашевського розпочинався латинськими виразами, не виключено, що він міг бути внесений до переліку латинських книг як «*liber latinorum et polonicarum pisanu*» [5, с. 33]. У другій половині XVII та XVIII ст., і навіть в перших десятиліттях XIX ст., не зафіксовано фактів використання книги, її цитування в літературі.

Віднайдення книги та впровадження її в науковий обіг. Денис Зубрицький у грудні 1829 р. став членом Ставропігійського інституту, і йому доручили впорядковувати архів Львівського братства [39, с. 48] та написати історію братства. Тоді ж він і виявив кодекс М. Гунашевського. У березні-квітні 1832 р. він склав інвентарний опис братського архіву: «*Spis wszystkich aktów, dokumentów, pism i pomników, w archiwum stawropigialnym znajdujących się*» [54; арк. 1; 11 (скорочена публікація)]. У цьому інвентарі не вдалося виявити слідів внесення до нього збірника М. Гунашевського, навіть у вигляді наданої істориком назви «*Latopis Lwowski*». Але у 1851 р. в Санкт-Петербурзі вийшла друком «Пересторога», де видавці зазначили: «Доставлено в Археографическую комиссию кореспондентом Зубрыцким, в списке с подлинника, хранящегося в Львовской ставропигиальной библиотеке, между манускриптами под № 406» [1; с. 236]. Очевидно, Д. Зубрицький вніс цей рукописний кодекс до незбереженого каталогу бібліотеки Ставропігійського інституту, а не до інвентаря архіву¹⁴. Через деякий час

¹⁴ Не відповідають істині твердження, що рукопис М. Гунашевського був внесений до старого братського архіву, де він був занотований під номером 426 (406) [39, с. 56]. Перед тим, як скласти інвентар у 1832 р., Д. Зубрицький скаталогізував братські документи за старою структурою архіву, що складалася з п'яти фасцикул, кожна з яких ділилася на окремі документи або книги, нумерація яких не доходила до цифр-

книга опинилась у приватній бібліотеці львівського історика, а після його смерті в 1862 р. — у руках приватних колекціонерів¹⁵.

З відчитанням кодексу, зокрема Львівського літопису, виникли проблеми в українському інтелектуальному середовищі першої половини XIX ст., яке читало та спілкувалося переважно польською мовою. Я. Головацький у спогадах через багато десятиліть згадував, що Д. Зубрицький показував рукопис професору Львівського університету та ректору семінарії Венедикту Левицькому¹⁶ і зауважував, що ніхто у Львові не прочитає цей текст. О. Левицький заперечив йому і дав відчитати своїм студентам два найважчих аркуші, запечатавши всю книгу. Спочатку студенти, серед них і Маркіян Шашкевич, довго з нею морочилися, поки Я. Головацький, маючи певний досвід роботи з кириличними рукописами, не відчитав складний почерк М. Гунашевського [13, с. 270].

З огляду на те, що публікація Львівського літопису відбувалася без участі Д. Зубрицького, ця історична хроніка не надто цікавила його з наукової точки зору, оскільки в ній переважала козацька проблематика, тоді як у той час він працював над історією княжої доби, історією Львова та церковною проблематикою. «Пересторогу» він вже особисто скопіював та опублікував в «Актах Западной России» тільки в 1851 р. [1, с. 203—236]. Цими ж роками вийшли друком у російських виданнях ще кілька документів зі збірки М. Гунашевського, яка перебувала в руках Д. Зубрицького [3, с. 238—239 (привілей Сигізмунда III, 1592 р., перекладений руською мовою); 1, с. 518—520 (протестація Віленського братства, 1630 р.); 1, с. 77—78 (декрет луцького єпископа Атаназія Пузини, 1647 р.)]. З огляду на складну палеографію збірника, археографічний рівень публікацій того часу був далеко не найкращим. Пізніші дослідники вказували на помилки та пропуски, недостатнім виявилось коментування історичних реалій¹⁷.

Суттєвим недоліком, що перешкоджав розвитку наукових дослідів, було й те, що про російські видання мало знали в Галичині. Так, Я. Головацький у 1839 здійснював заходи, щоб опублікувати Львівський літопис у Києві, не знаючи про публікацію пам'ятки в Москві того ж року [17, с. 29—30]. Його київський приятель, історик літератури Платон Лукашевич¹⁸ ще у вересні 1843 р. навіть звертався до Тараса Шевченка, щоб той відвіз

ри 400. Також у цьому збереженому описі немає кодексу М. Гунашевського під жодним іншим шифром [53].

¹⁵ У другій половині XIX ст. ходили непідтверджені чутки, що Д. Зубрицький міг передати рукопис російському історикові Михайлові Погодіну до Москви [59, с. 5].

¹⁶ Левицький Венедикт (1783—1851) — професор і ректор Львівського університету (1829—1830), тимчасовий ректор Львівської греко-католицької семінарії (1820—1824, 1836—1838).

¹⁷ Зокрема, див. критичне видання тексту «Перестороги» з правками до видання Д. Зубрицького, здійснене Михайлом Возняком [9, с. 25—63].

¹⁸ Лукашевич Платон (1809—1887) — український філолог, етнограф і фольклорист.

18 рукопис, переданий Я. Головацьким, до цензора в Петербург [10, с. 310—312]¹⁹. За словами А. Петрушевича, у Львові в 1867 р. був чи не єдиний примірник московського видання літопису, фактично недоступного для місцевих істориків [46, с. 255].

Після смерті Д. Зубрицького в 1862 р. кодекс потрапляє до колекції польського історика, директора Народного закладу ім. Оссолінських (Оссолінеуму) А. Бельовського. Він виявився затятим колекціонером не тільки польських, латинських рукописів, але й кириличних пам'яток, який наполегливо та терпляче протягом багатьох років збирав свою колекцію давніх манускриптів [29]. А. Бельовський з олівцем у руках уважно читав рукописи й на маргінесах покликався на них. Зокрема, він зробив поклики на рукопис М. Гунашевського у збірці літописів кінця XVII — початку XVIII ст. Іллі Кошаківського²⁰ під назвою «Літописці Волині і України», де містився відомий Межигірський літопис [34, арк. 68], та у збірнику перших десятиліть XVII ст. авторства замойського намісника Кирила Івановича [29, с. 485].

Для подальших досліджень корисними виявилися його біографічні нотатки про М. Гунашевського, які, часом некритично, приймали інші дослідники (наприклад, про перебування в 1630 р. упорядника рукопису в Межигірському монастирі). У цих нотатках він покликається на загадковий рукопис, який він називає «*Chmelniana z XVII wieku*». М. Грушевський, який уперше опублікував згадані нотатки, висловив здогад, що йдеться про «інші матеріали, що були в розпорядженні А. Бельовського (цитуючи їх як *Chmelniana*)» [17, с. 31—32]. Але каталог колекції рукописів польського історика, де «*Chmelniana*» зазначена окремою позицією, не залишає сумніву, що це окрема історична пам'ятка [35, арк. 11 зв.]. На жаль, вона не дійшла до нашого часу, авторам, які писали про Хмельниччину, невідомо про цей рукопис, не вдалося знайти згадки чи поклики на нього й в інших тогочасних пам'ятках.

На сторінках цього загадкового рукопису А. Бельовський знайшов інформацію про надсилання якоїсь книги М. Гунашевським мукачівському єпископові Василеві Тарасовичу²¹, якому він завдячував фінансовою підтримкою. Відомо, що Тарасович походив з Галичини [40], але жодне інше джерело не свідчить про те, що він мав приятні стосунки зі львівським істориком та був його меценатом. Викликають сумнів також вістки про написання автором Львівського літопису віршів на герби львівського єпис-

¹⁹ Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича: 1834—1934: Нові розшуки про діяльність гуртка. Львів, 1936. Ч. 2. С. 310—312.

²⁰ Кошаківський Ілля (?—1720) — настоятель Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, автор Межигірського літопису (1608—1700).

²¹ Тарасович Василь (1634—1651) — мукачівський єпископ, у 1646 р. прийняв унію з Апостольським престолом.

копа Арсенія Желиборського та луцького єпископа Йосифа Чаплича-Шпанівського [24, арк. 8 зв. (додаток)].

Ще до своєї смерті в 1876 р. А. Бельовський відступив кілька кирилических рукописів відомому історичу та пристрасному колекціонеру А. Петрушевичу, який у 1874 р. згадує про володіння рукописом М. Гунашевського [47, с. 265]. Характерно, що польський учений за свого життя так і не включив кодекс М. Гунашевського у докладний реєстр власних рукописів [35, арк. 1—11 зв.]. Причиною була поінформованість широких кіл галицької громадськості про зникнення цього рукопису з бібліотеки Ставропігійського інституту²².

А. Петрушевич, перевидаючи в 1867 р. Львівський літопис, пише, що він не працював з оригіналом, а користувався двома копіями, які зробили раніше Д. Зубрицький та Я. Головацький [46, с. 255]. Коли ж у нього з'явився рукопис М. Гунашевського, то довгий час А. Петрушевич не повідомляв нічого про цю пам'ятку при всій своїй тодішній видавничій плідності та відсутності перешкод для друку²³.

У 1891 р. львівський історик увів в літературу одну контраверсійну тезу про М. Гунашевського як автора одночасно і «Перестороги», і Львівського літопису, заінтригувавши читачів своєю майбутньою розвідкою на цю тему [45, с. 7]. Однак А. Петрушевич не написав більше про Львівський літопис чи «Пересторогу» жодної статті і через 10 років, у 1901 р., подарував невелику підбірку кирилических рукописів бібліотеці Київського університету. Невдовзі в Києві з'явився опис рукописів цієї бібліотеки, до якої вже потрапив кодекс М. Гунашевського [36, с. 35].

Не маючи доступу до рукописної книги, яка перебувала в руках А. Петрушевича, львівський історик Корнило Заклинський у 1880 р. наважився написати більшу розвідку про Львівський літопис та інші українські літописи XVII ст. [19]. У ній розглянув не тільки зміст хроніки, місце її створення, але й прагнув відобразити ідейний світогляд автора тексту, гіпотетично реконструювати його шляхетське походження, суспільні, релігійні, культурні погляди на підставі його ставлення до описуваних подій та історичних осіб. Автор розвідки поділив Львівський літопис на дві частини, перша з яких (від 1498 до 1605 рр.) написана короткими фразами, і її міг написати автор «Перестороги», про яку згадується на сторінках Львівського

²² Про зникнення рукопису писали Яків Головацький [13, с. 270], Кирило Студинський (ніби кодекс після 1868 р. потрапив до публічної бібліотеки в Петербурзі) [51, с. 1], Іван Франко («Co zaś do samego rękopisu, to ten w zagadkowy sposób znikł z biblioteki Stauropigii. Była pogłoska, że Zubrzycki skradł go i wysłał Pogodinowi do Moskwy, ks. Petruszewicz jednak upewniał mię, że to nieprawda i że rękopis ów “nie wyszedł poza Zbrucz”») [59, s. 5]).

²³ М. Грушевський слушно пише, що А. Петрушевич побоювався вимоги повернути рукопис до бібліотеки Ставропігійського інституту [17, с. 30].

літопису. К. Заклинський відкинув думку, що автор хроніки міг використати якийсь інший літопис, що не дійшов до нас, адже тоді взяв би з неї більше та ширших заміток, ніж ті, які знаходимо у Львівському літописі [19, № 9, с. 120—121]²⁴. Втім, другу частину (1606—1649 рр.) літописець писав або сам, або на підставі почутого від очевидців.

Не маючи доступу до оригіналу літопису та кодексу Гунашевського та не залучивши інших біографічних даних про життя автора пам'ятки, К. Заклинський потрапив під прямий суттєвий вплив тексту літопису, необґрунтовано припустивши, що хроніст перебував при магнатських дворах, зокрема київського воєводи Томаша Замойського, та описав його смерть у 1637 р. як очевидець [19, № 17, с. 235]. Без огляду на це розвідка молодого історика, який рано пішов з життя²⁵, була талановитою, містила цікаві спостереження та аналітичні міркування, але якось випала з поля зору майбутніх істориків літопису.

Наукова новизна. У статті здійснено всебічний аналіз кодексу М. Гунашевського як цілісної пам'ятки та унікального для української культури XVII ст. єго-документа. Наголошено на важливості вивчення всіх складових кодексу, а не лише окремих найвідоміших текстів («Перестороги» та Львівського літопису). Систематизовано та уточнено складну історію побутування рукопису від часу його створення до сьогодення.

Висновки. Михайло Гунашевський — постать багатогранна й складна — залишив по собі рукописний збірник — кодекс, який є цінним джерелом для розуміння інтелектуального та духовного життя України XVII ст. Зміст книги всебічно розкриває інтелектуальні, культурні та духовні зацікавлення українського культурного діяча середини XVII ст., студента Замойської академії та клірика Львівської православної єпархії М. Гунашевського.

Кодекс М. Гунашевського пройшов довгий шлях, перш ніж потрапити до рук дослідників. Зберігався в бібліотеці Львівського братства і був віднайдений Д. Зубрицьким на початку XIX ст. Д. Зубрицький, однак, не приділив достатньої уваги кодексу, зосередившись на інших дослідженнях. Пізніше книга опинилася у приватних колекціях, зокрема в А. Бельовського, який зробив перші кроки щодо її вивчення. У XX ст. кодекс М. Гунашевського став об'єктом пильної уваги істориків, філологів, культурологів. З'явилися критичні видання «Львівського літопису» та «Перестороги», дослідження окремих текстів кодексу. Проте багато аспектів кодексу залишаються невивченими, що відкриває перед дослідниками нові перспективи.

²⁴ Про ймовірне використання М. Гунашевським інших літописів (Крехівської «Кройніки», Острозького літописця, Київського літопису), а також хронік, що не дійшли до нашого часу, писали І. Крип'якевич [32, с. 43; 31, с. 69], Ю. Мицик [41, с. 48—49].

²⁵ Заклинський Корнило (1857—1884) — галицький історик, фольклорист, письменник; за коротке життя талановитий автор залишив багато праць, зокрема з історії козаччини, які й досі не опубліковані [12, с. 206—207].

Таким чином, кодекс М. Гунашевського є унікальною пам'яткою української культури XVII ст., що містить цінні відомості про історію, літературу, релігію та інтелектуальне життя епохи. Його подальше вивчення є важливим завданням для дослідників, яке може допомогти розкрити нові аспекти історії України та її культурної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1851. Т. 4. 8, 529, 26, 20 с.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1853. Т. 5. 288, 7, 11 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1863. Т. 1. 301, 15 с.
4. Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. Київ : Наук. думка, 1983. 222 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденную при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1904. Ч. 1. Т. 12. 123, 748 с.
6. Барабаш Т. До питання про вплив політичних процесів на еволюцію латинського письма в Європі та Україні в XVI—XVII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Ч. 26—27. С. 365—375.
7. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. 2-е вид. Київ : Наук. думка, 1971. 199 с.
8. Бовгиря А. Рукописні історичні збірники в Гетьманщині XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Україні. 2010. Вип. 20. С. 179—196.
9. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів : вид-во Львів. ун-ту, 1954. 68 с.
10. Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича: 1834—1934: Нові розшуки про діяльність гуртка. Львів, 1936. Ч. 2. С. 147—324.
11. Вытяг из списи актов братского Института Ставропигийского (Крестоносного) // Временник Института Ставропигийского с месящесловом на рок простой 1866. Львов, 1865. С. 161—172.
12. Герасимова Г. Заклинський Корнило Гнатович // Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3. С. 206—207.
13. Головацкий Я. Пережитое и перестраданное // Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. / вид. І. Пільгук, М. Чернописьский. Київ : Дніпро, 1965. С. 229—285.
14. Горовий А. Забутий митрополит Сильвестр Косов. Київ : Наш час, 2014. 160 с.
15. Грушевский М. О так называемой «Львовской летописи» (1498—1648) и ее предполагаемом авторе // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. Москва, 1931. № 5. С. 569—587.
16. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, Львів, 1913. Т. 8. Ч. 1. 315 с.; 2-е вид: Київ, Львів, 1922. Т. 8. Ч. 1. 335 с.
17. Грушевський М. Про так званий «Львівський літопис» (1498—1648) і його ймовірного автора // Його ж. Твори у 50 томах. Львів, 2015. Т. 10. Кн. 2: Серія: Історичні студії та розвідки (1930—1934). С. 28—43.

18. Жуковский А. Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969. 283 с.; 2-е вид. Київ : Мистецтво, 1997. 304 с.
19. Заклинський К. Руски лѣтописи и лѣтописцѣ XVII столѣтія // Зоря. Львів, 1880. № 6. С. 86—87; № 7. С. 96—98; № 8. С. 107—108; № 9. С. 120—121; № 10. С. 134; № 14—15. С. 204—206; № 16. С. 222—224; № 17. С. 234—235; № 18. С. 246—247; № 19. С. 256—257, № 21. С. 281—282; № 23. С. 304—306.
20. Захарчишина П. Палеографічні особливості львівського письма XVI—XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ : Наук. думка, 1964. Т. 1. С. 189—194.
21. Збірник Святослава 1073 року / Збірник Святослава 1076 року // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X—XIII ст. Київ ; Житомир, 2015. С. 59—72.
22. Изборник 1076 года / 2-е изд., перераб. и доп. под ред. А.М. Молдована. Москва, 2013. 744 с.
23. Изборник Святослава 1073 г.: Сборник статей / отв. ред. Б.А. Рыбаков. Москва, 1977. 344 с.
24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. VIII (колекція Університету). Од. зб. 206 (27). («Львовская летопись» [Кодекс Михайла Гунашевського]). 195 + 8 арк.
25. Исаевич Я. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга. Исследования и материалы. Москва, 1977. Т. 34. С. 149—154.
26. Исаевич Я. Бібліотека Львівського братства // Бібліотекознавство та бібліографія: Республіканський міжвідомчий науково-методичний збірник. Харків, 1966. Вип. 3. С. 126—132.
27. Каманин И. Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV—XVIII вв. // Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV—XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1889. Вып. 1. С. 1—19.
28. Каманін І, Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651). Київ, 1923. 29, 144 с.
29. Кольбух М. Кириличні рукописні книги з колекції XIX ст. Августа Бельовського // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2014. Вип. 6. С. 478—502.
30. Кольбух М. Слов'яно-греко-латино-польсько-український збірник першої чверті XVII ст.: атрибуція авторства // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. 2015. Вип. 7 (23). С. 531—550.
31. Крип'якевич І. Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. 1964. Вип. 1. С. 68—83.
32. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / упоряд. М. Капраль. Львів, 1994. 394 с.
33. Лазорак Б., Смуток Л. «Діялося у Кам'янці-Подільському» року Божого 1664 на суді духовному консисторському»: конфлікт кам'янецького намісника Михайла Гунашевського з духовенством, руським магістратом і парафіяльною громадою церкви Івана Хрестителя // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2012. Вип. 16. С. 447—473.
34. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінських). Оп. 1. Спр. 2168 («Літописці Волині і України» [Збірник Іллі Кошаківського]). 88 арк.

35. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінських). Оп. 1. Спр. 2391 (Август Бельовський. «O rękopisach znajdujących się w bibliotekach lwowskich i przemyskich», XIX ст.). 100 арк.
36. Маслов С. Обзор библиотеки императорского Университета Св. Владимира. Киев, 1910. 44 с.
37. Медведик Ю. Українська духовна пісня (кант) XVII—XVIII ст. Генеза, жанрова специфіка // Його ж. Ad fontes: 3 історії української музики XVII — початку XX ст. Вибрані статті, матеріали, рецензії. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 7—29.
38. Мицик Ю. Передмова // Софонович Ф. Хроніка з літописів стародавніх. Київ : Наук. думка, 1992. С. 5—51.
39. Мицько І. Денис Іванович із Зубриці Зубрицький // Зубрицький Д. Хроніка Ставропигійського братства. Львів : Апріорі, 2011. С. 27—56.
40. Мороз В. Унійні змагання у Мукачівській єпархії під впливом Київської митрополії часів Іпатія Потія та Йосифа Велямина Рутського // Науковий вісник Ужгородського університету. 2019. Серія: Історія, вип. 1 (40). С. 78—87. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170525](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170525)
41. Мыцык Ю. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск : ДГУ, 1978. 87 с.
42. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. Київ : Український Центр духовної культури, 1997. 328 с. + 16 с. вкл.
43. Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV—XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1889. Вып. 1. 19 с. + 20 илл.
44. Памятники старинной русской литературы / ред. Н. Костомаров. Санкт-Петербург, 1860. Вып. 1. 304 с.
45. Петрушевич А. Дополнения к сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, изданной во Львове 1874 года. Львов, 1891. 939 с.
46. Петрушевич А. Русская летопись. Введение // Науковий збірник, издаваний літературним обществом Галицко-русской матиці. Год издания третий 1867. Львов, 1868. Вып. 1—4. С. 255—260.
47. Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львов, 1874. 700 с.
48. Пигин А. Древнерусская повесть о бесе Зерефере в пересказе Алексея Ремизова // Алексей Ремизов: исследования и материалы / отв. ред. А.М. Грачева и А. д'Амелия. Петербург ; Салерно, 2003. С. 93—103.
49. Рязановский Ф. Демонология в древнерусской литературе. Москва, 1915. 126 с.
50. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620—1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 1992. Вип. 1. С. 49—79.
51. Студинський К. Пересторога. Руський пам'ятник початку XVII віка. Історично-літературна студія. Львів : НТШ, 1895. 193 с.
52. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X—XVIII ст. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 188 с.
53. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 852 (Інвентарний опис документів архіву братства, складений Зубрицьким Денисом). 7 арк.
54. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 854 (Інвентарний опис документів архіву братства, складений Д. Зубрицьким). 15 арк.

55. Шустова Ю. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586—1788): Источниковедческое исследование. Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. 648 с.
56. Южнорусские летописи / ред. О. Левицкий. [Київ, 1916]. 456 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009350>
57. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Іалятовського. Київ : Лаурис; Критика, 2017. 704 с.
58. Album studentów Akademii Zamojskiej 1595—1781 / opr. H. Gmiterek. Warszawa, 1994. 604 s.
59. Franko I. Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r. // Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1895. T. 1. S. 1—22.
60. Frick D. A. Meletij Smotric'kyj. Cambridge, Mass., 1995. 19, 395 p.
61. Le Normant Jean. Energymenis in partibvs Belgii, et de qvibvsdam aliis magiae complicibvs, de fine mundi, antichristo, abominationibus, & mysticis sabbathorum... cvm tribvs appendicibvs. Lutetiae Parissorum [Paris], 1625. 960 p.
62. Masing L. Studien zur Kenntnis des Izbornik Svjatoslava vom Jahre 1073 nebst Bemerkungen zu den jüngeren Handschriften // Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1885. Bd. 8. S. 357—395; 1886. Bd. 9. S. 77—112.
63. Roszak S. Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg typu silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku. Toruń, 2004. 285 s.
64. Rudomicz B. Efemeros czyli Diariusz prywatny. Cz. 1. 376 s.; Cz. 2. 480 s.
65. Schulze W. Schlussbemerkungen zur Konferenz über “Ego-Dokumente” // Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte / hrsg. von W. Schulze. Berlin, 1996. S. 343—347. <https://doi.org/10.1524/9783050047997>
66. Ševčenko I. Remarks on the Diffusion of Byzantine Scientific and Pseudo-Scientific Literature among the Orthodox Slavs // The Slavonic and East European Review. London, 1981. Vol. 59. No. 3. P. 321—345.
67. Sysyn F. Concepts of nationalhood in Ukrainian history writing 1620—1690 // Harvard Ukrainian Studies. 1986. Vol. 10. No. 3—4. P. 393—423
68. Sysyn F. History, culture, and nation: an examination of seventeenth-century Ukrainian history writing. Cambridge, Mass.: Ukrainian Studies Fund, Harvard University, 1988. 423 p.
69. Sysyn F. O. A. Bevzo, L'vivs'kyj litopys i Ostroz'kyj litopysec': Dzereloznavčė doslidžennja // Retsenzija: A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications. Cambridge, Mass. 1973. Vol. III. No. 2: Spring. P. 27—44.
70. Sysyn F. The Cultural Social and Political Context of Ukrainian History-Writing 1620—1690 // Europa Orientalis. 1986. No. 5. P. 296—297.
71. Zachara M. Sylwy — dokument szlacheckiej kultury umysłowej w XVII wieku // Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wiek / red. H. Dziechcińska. Wrocław, 1980. S. 197—219.

Отримано 14 квітня 2025 р.

REFERENCES

1. Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii [Acts Pertaining to the History of Western Russia]. Saint-Petersburg, 1851. Vol. 4. 8, 529, 26, 20 p. [In Russian].
2. Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii [Acts Pertaining to the History of Western Russia]. Saint-Petersburg, 1853. Vol. 5. 288, 7, 11 p. [In Russian].

3. Akty, odnosiaschchiesia k istorii Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii [Acts Pertaining to the History of Southern and Western Russia]. Saint-Petersburg, 1863. Vol. 1. 301, 15 p. [In Russian].
4. Apanovich E. Rukopisnaia svetskaia kniga XVIII v. na Ukraine. Istoricheskie sborniki [Manuscript Secular Book of the 18th Century in Ukraine. Historical Collections]. Kyiv, 1983. 222 p. [In Russian].
5. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoiu kommissieiu dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe utverzhdennoi pri Kievskom voennom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore [Archive of South-Western Russia, Published by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts, Highest Approved under the Kyiv Military, Podolian, and Volynian Governor-General]. Kyiv, 1904. Pt. 1, vol. 12. 123, 748 p. [In Russian].
6. Barabash T. Do pytannia pro vplyv politychnykh protsesiv na evoliutsiiu latynskoho pysma v Yevropi ta Ukraini v XVI—XVII st. [On the Question of the Influence of Political Processes on the Evolution of Latin Script in Europe and Ukraine in the 16th—17th Centuries]. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky [Special Historical Disciplines: Questions of Theory and Methodology]. 2015. Pt. 26—27, pp. 365—375. [In Ukrainian].
7. Bevzo O. Lvivskyi litopys i Ostrozkyi litopyssets: dzhereloznavche doslidzhennia [The Lviv Chronicle and the Ostroh Chronicle: A Source Study]. 2nd editorial. Kyiv, 1971. 199 p. [In Ukrainian].
8. Bovhyria A. Rukopysni istorychni zbirnyky v Hetmanshchyni XVIII st. [Manuscript Historical Collections in the Hetmanate of the 18th Century]. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraïni [Historiographical Research in Ukraine]. 2010. Vol. 20, pp. 179—196. [In Ukrainian].
9. Vozniak M. Pysmennytska diialnist Ivana Boretskoho na Volyni i u Lvovi [The Literary Activity of Ivan Boretsky in Volyn and Lviv]. Lviv, 1954. 68 p. [In Ukrainian].
10. Vozniak M. U stolittia “Zori” Markiiana Shashkevycha: 1834—1934: Novi rozshuky pro diialnist hurtka [In the Century of “Zoria” by Markiian Shashkevych: 1834—1934: New Research on the Activities of the Circle]. Lviv, 1936. Vol. 2, pp. 147—324. [In Ukrainian].
11. Vytiag iz spisi aktov bratskogo Instituta Stavropigiiskogo (Krestonosnogo) [Extract from the Register of Acts of the Brotherhood Institute of the Stavropigian (Cross-Bearing)]. Vremennik Instituta Stavropigiiskogo s mesiatseslovom na rok prostyi 1866 [Annals of the Stavropigian Institute with a Calendar for the Common Year 1866]. Lviv, 1865. Pp. 161—172. [In Russian].
12. Herasymova H. Zaklynskyi Kornylo Hnatovych // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. [Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes] Kyiv, 2005. Vol. 3, pp. 206—207. [In Ukrainian].
13. Golovatskii Ia. Perezhitoe i perestradannoe [Experienced and Suffered] // Pysmennyky Zakhidnoi Ukrainy 30—50-kh rokiv XIX st. [Writers of Western Ukraine of the 1830s—1850s] / I. Pilhuk, M. Chornopyskyi (Comps.). Kyiv, 1965. Pp. 229—285. [In Russian].
14. Horovyi A. Zabutyi mytropolyt Sylvestr Kosov [The Forgotten Metropolitan Sylvestr Kossov]. Kyiv, 2014. 160 p. [In Ukrainian].
15. Grushevskii M. O tak nazyvaemoi “Lvovskoi letopisi” (1498—1648) i ee predpolagaeom avtore [On the So-Called “Lviv Chronicle” (1498—1648) and its Presumed Author]. Izvestiia Akademii nauk SSSR. Serii VII: Otdelenie obshchestvennykh nauk [News of the Academy of Sciences of the USSR. Series VII: Department of Social Sciences]. Moscow, 1931. No. 5, pp. 569—587. [In Russian].

16. Hrushevskiy M. Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. Kyiv, Lviv, 1913. Vol. 8, pt. 1, 315 p.; 2nd editorial: Kyiv, Lviv, 1922. Vol. 8, pt. 1, 335 p. [In Ukrainian].
17. Hrushevskiy M. Pro tak zvanyi «Lvivskiy litopys» (1498—1648) i ioho imovirnoho avtora [On the So-Called “Lviv Chronicle” (1498—1648) and its Probable Author] // Idem. Tvo-ry u 50 tomakh [Works in 50 Volumes]. Lviv, 2015. Vol. 10, bk. 2: Serii: Istorychni studii ta rozvidky (1930—1934) [Series: Historical Studies and Investigations (1930—1934)], pp. 28—43. [In Ukrainian].
18. Zhukovskiy A. Petro Mohyla i pytannia yednosty tserkov [Petro Mohyla and the Question of Church Unity]. Paris, 1969. 283 p.; 2nd editorial: Kyiv, 1997. 304 p. [In Ukrainian].
19. Zaklynskii K. Rusky litopisi i litopistsi XVII stolitiia [Ruthenian Chronicles and Chroni- cles of the 17th Century]. Zoria [Star]. 1880. No. 6, pp. 86—87; no. 7, pp. 96—98; no. 8, pp. 107—108; no. 9, pp. 120—121; no. 10, pp. 134; no. 14—15, pp. 204—206; no. 16, pp. 222—224; no. 17, pp. 234—235; no. 18, pp. 246—247; no. 19, pp. 256—257, no. 21, pp. 281—282; no. 23, pp. 304—306. [In Ukrainian].
20. Zakharchyshyna P. Paleohrafichni osoblyvosti lvivskoho pysma XVI—XVII st. [Paleo- graphic Features of Lviv Writing of the 16th—17th Centuries]. Istorychni dzherela ta ikh vykorystannia [Historical Sources and Their Use]. Kyiv, 1964. Vol. 1, pp. 189—194. [In Ukrainian].
21. Zbirnyk Sviatoslava 1073 roku / Zbirnyk Sviatoslava 1076 roku [The Sviatoslav Miscella- ny of 1073 / The Sviatoslav Miscellany of 1076] // Nimchuk V. Khrestomatiia z istorii ukrainskoi movy X—XIII st. [A Reader in the History of the Ukrainian Language of the 10th—13th Centuries] Kyiv ; Zhytomyr, 2015. Pp. 59—72. [In Ukrainian].
22. Izbornik 1076 goda [The Izbornik of 1076] / 2nd editorial, revised and expanded, A.M. Moldovan (Ed.). Moscow, 2013. 744 p. [In Russian].
23. Izbornik Sviatoslava 1073 g.: Sbornik statei [The Sviatoslav Miscellany of 1073: Collection of Articles / B.A. Rybakov (Ed.). Moscow, 1977. 344 p. [In Russian].
24. Fond 8. Unit 206 (27). Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
25. Isaevich Ia. Novye materialy ob ukrainskikh i belorusskikh knigopечатnikakh pervoi poloviny XVII v. [New Materials on Ukrainian and Belarusian Printers of the First Half of the 17th Century]. Kniga. Issledovaniia i materialy [Book. Research and Materials]. Moscow, 1977. Vol. 34, pp. 149—154. [In Russian].
26. Isaievych Ya. Biblioteka Lvivskoho bratstva [The Library of the Lviv Brotherhood] // Bibliotekoznavstvo ta bibliohrafiia : Respublikanskyi mizhvidomchyi nauko-vo-meto- dychnyi zbirnyk [Library Science and Bibliography : Republican Interdepartmental Scholarly and Methodological Collection]. Kharkiv, 1966. Vol. 3, pp. 126—132. [In Ukrainian].
27. Kamanin I. Glavnye momenty v istorii razvitiia iuzhno-russkogo pisma v XV—XVIII vv. [Main Moments in the History of the Development of South Russian Writing in the 15th—18th Centuries] // Paleograficheskii izbornik. Materialy po istorii iuzhno-russko- go pisma v XV—XVIII vv., izdannye Kievskoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov [Paleographic Miscellany. Materials on the History of South Russian Writing in the 15th—18th Centuries, Published by the Kyiv Commission for the Analysis of Ancient Acts]. Kyiv, 1889. Vol. 1, pp. 1—19. [In Russian].
28. Kamanin I., Vitvitska O. Vodiani znaky na paperi ukrainskykh dokumentiv XVI i XVII vv. (1566—1651) [Watermarks on Paper of Ukrainian Documents of the 16th and 17th Centuries (1566—1651)]. Kyiv, 1923. 29, 144 p. [In Ukrainian].

29. Kolbukh M. Kyrylychni rukopysni knyhy z kolektsii XIX st. Avhusta Belovskoho [Cyrillic Manuscript Books from the 19th Century Collection of August Bielowski]. Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka [Notes of the Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine]. 2014. Vol. 6, pp. 478—502. [In Ukrainian].
30. Kolbukh M. Sloviano-hreko-latyno-polsko-ukrainskyi zbirnyk pershoi chverti XVII st.: atrybutsiia avtorstva [Slavic-Greek-Latin-Polish-Ukrainian Miscellany of the First Quarter of the 17th Century: Attribution of Authorship]. Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka [Notes of the Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine]. 2015. Vol. 7 (23), pp. 531—550. [In Ukrainian].
31. Krypiakievych I. Litopysy XVI—XVIII st. v Halychyni [Chronicles of the 16th—18th Centuries in Halychyna] // Istorychni dzherela ta ikh vykorystannia [Historical Sources and Their Use]. 1964. Vol. 1, pp. 68—83. [In Ukrainian].
32. Krypiakievych I. Lvivska Rus v pershii polovyni XVI st.: doslidzhennia i materialy [Lviv Rus in the First Half of the 16th Century: Research and Materials] / M. Kapral (Comp.). Lviv, 1994. 394 p. [In Ukrainian].
33. Lazorak B., Smutok L. “‘Diialosia u Kamiantsi-Podilskomu' roku Bozhoho 1664 na sudi dukhovnomu konsystorskomu”: konflikt kamianetskoho namisnyka Mykhaila Hunashevskoho z dukhovenstvom, ruskym mahistratom i parafialnoiu hromadoiu tserkvy Ivana Khrestytelia [“‘It Happened in Kamianets-Podilskyi' in the Year of God 1664 at the Spiritual Consistory Court”: The Conflict of the Kamianets Deputy Mykhailo Hunashevskyi with the Clergy, the Ruthenian Magistrate, and the Parish Community of the Church of John the Baptist]. Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych Local History Collection]. 2012. Vol. 16, pp. 447—473. [In Ukrainian].
34. Fond Ossol. Unit 2168. Department of Manuscripts of V. Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv.
35. Fond Ossol. Unit 2391. Department of Manuscripts of V. Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv.
36. Maslov S. Obzor biblioteki imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira [Review of the Library of the Imperial University of Saint Vladimir]. Kyiv, 1910. 44 s. [In Russian].
37. Medvedyk Yu. Ukrainska dukhovna pisnia (kant) XVII—XVIII st. Geneza, zhanrova spetsyfika [Ukrainian Sacred Song (Kant) of the 17th—18th Centuries. Genesis, Genre Specificity] // Idem. Ad fontes: Z istorii ukrainskoi muzyky XVII — pochatku XX st. Vybrani statyi, materialy, retsenzii [Ad fontes: From the History of Ukrainian Music of the 17th — Early 20th Centuries. Selected Articles, Materials, Reviews]. Lviv, 2015. Pp. 7—29. [In Ukrainian].
38. Mytsyk Yu. Peredmoviia [Preface] // Sofonovych F. Khronika z litopysiv starodavnykh [Chronicle from Ancient Chronicles]. Kyiv, 1992. Pp. 5—51. [In Ukrainian].
39. Mytsko I. Denys Ivanovych iz Zubrytsi Zubrytskyi [Denys Ivanovych from Zubrytsia Zubrytskyi] // Zubrytskyi D. Khronika Stavropihiiskoho bratstva [Chronicle of the Stavropigian Brotherhood]. Lviv, 2011. Pp. 27—56. [In Ukrainian].
40. Moroz V. Uniini zmahannia u Mukachivskii yeparkhii pid vplyvom Kyivskoi mytropolii chasiv Ipatiiia Potiia ta Iosyfa Veliamyna Rutskoho [Union Struggles in the Mukachevo Eparchy under the Influence of the Kyiv Metropolis during the Time of Ipatii Potii and Yosyf Veliamyn Rutskyi]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu [Scientific Bulletin of Uzhhorod University]. 2019. Seriiia: Istoriia [Series: History], vol. 1 (40), pp. 78—87. [In Ukrainian]. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170525](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170525)

41. Mytsyk Yu. Ukrainskie letopisi XVII veka [Ukrainian Chronicles of the 17th Century]. Dnipropetrovsk, 1978. 87 p. [In Russian].
42. Nychyk V. Petro Mohyla v dukhovnii istorii Ukrainy [Petro Mohyla in the Spiritual History of Ukraine]. Kyiv, 1997. 328 p. + 16 p. of ill. [In Ukrainian].
43. Paleograficheskii izbornik. Materialy po istorii iuzhno-russkogo pisma v XV—XVIII vv., izdannye Kievskoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov [Paleographic Miscellany. Materials on the History of South Russian Writing in the 15th—18th Centuries, Published by the Kyiv Commission for the Analysis of Ancient Acts]. Kiev, 1889. Vol. 1. 19 p. + 20 ill. [In Russian].
44. Pamiatniki starinnoi russkoi literatury [Monuments of Ancient Russian Literature] / N. Kostomarov (Ed.). Saint-Petersburg, 1860. Vol. 1. 304 p. [In Russian].
45. Petrushevich A. Dopolneniia k svodnoi Galitsko-russkoi letopisi s 1600 po 1700 god, izdannoii vo Lvove 1874 goda [Additions to the Consolidated Galician-Ruthenian Chronicle from 1600 to 1700, Published in Lviv in 1874]. Lviv, 1891. 939 p. [In Russian].
46. Petrushevich A. Russkaia letopis. Vvedenie [Russian Chronicle. Introduction] // Naukovyi zbirnik, vydavaemyi literaturnym obshchestvom Galitsko-russkoi matitsy. God izdaniia tretii 1867 [Scientific Collection Published by the Literary Society of the Galician-Ruthenian Matica. Third Year of Publication 1867]. Lvov, 1868. Vol. 1—4, pp. 255—260. [In Russian].
47. Petrushevich A. Svodnaia Galitsko-russkaia letopis s 1600 po 1700 god [The Consolidated Galician-Ruthenian Chronicle from 1600 to 1700]. Lviv, 1874. 700 p. [In Russian].
48. Pigin A. Drevnerusskaia povest o bese Zerefere v pereskaze Alekseia Remizova [Old Russian Tale of the Demon Zerefere in the Retelling of Alexei Remizov] // Aleksei Remizov: issledovaniia i materialy [Alexei Remizov: Research and Materials] / A.M. Gracheva i A. d'Ameliia (Eds.). Petersburg; Salerno, 2003. Pp. 93—103. [In Russian].
49. Riazanovskii F. Demonologii v drevnerusskoi literature [Demonology in Old Russian Literature]. Moscow, 1915. 126 p. [In Russian].
50. Sysyn F. Poniattia natsii v ukrainzii istoriografii 1620—1690 rr. [The Concept of Nation in Ukrainian Historiography of 1620—1690] // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist [Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood]. Lviv, 1992. Vol. 1, pp. 49—79. [In Ukrainian].
51. Studynskiy K. Perestoroza. Ruskyi pamiatnyk pochatku XVII vika. Istorychno-literaturna studiia [Perestoroza. A Ruthenian Monument of the Early 17th Century. A Historical-Literary Study]. Lviv, 1895. 193 p. [In Ukrainian].
52. Frys V. Istoriia kyrylychnoi rukopysnoi knyhy v Ukraini X—XVIII st. [History of the Cyrillic Manuscript Book in Ukraine of the 10th—18th Centuries] Lviv, 2003. 188 p. [In Ukrainian].
53. Fond 129. Inventory 2. Unit 852. Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv.
54. Fond 129. Inventory 2. Unit 854. Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv.
55. Shustova Iu. Dokumenty Lvovskogo Uspenskogo Stavropigiiskogo bratstva (1586—1788): Istochnikovedcheskoe issledovanie [Documents of the Lviv Dormition Stavropigian Brotherhood (1586—1788): A Source Study]. Moscow, 2009. 648 p. [In Russian].
56. Iuzhnorusskie letopisi [South Russian Chronicles] / O. Levitskii (Ed.). [Kyiv, 1916]. 456 p. Retrieved from: <http://resource.history.org.ua/item/0009350> [In Russian].
57. Yakovenko N. U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Ioanykiia Galiatovskoho [In Search of the New Heaven: The Life and Texts of Ioanykii Galiatovsky]. Kyiv, 2017. 704 p. [In Ukrainian].

58. Album studentów Akademii Zamojskiej 1595—1781 / H. Gmiterek (Ed.). Warszawa, 1994. 604 p.
59. Franko I. Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r. Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1895. Vol. 1, pp. 1—22.
60. Frick D. A. Meletij Smotric'kyj. Cambridge, Mass., 1995. 19, 395 p.
61. Le Normant Jean. Energymenis in partibvs Belgii, et de qvibvsdam aliis magiae complicibvs, de fine mundi, antichristo, abominationibus, & misticis sabbathorum... cvm tribvs appendicibvs. Lutetiae Parissorum [Paris], 1625. 960 p.
62. Masing L. Studien zur Kenntniss des Izbornik Svjatoslava vom Jahre 1073 nebst Bemerkungen zu den jüngeren Handschriften. Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1885. Bd. 8. S. 357—395; 1886. Bd. 9. S. 77—112.
63. Roszak S. Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg typu silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku. Toruń, 2004. 285 p.
64. Rudomicz B. Efemeros czyli Diariusz prywatny. Vol. 1. 376 p.; Vol. 2. 480 p.
65. Schulze W. Schlussbemerkungen zur Konferenz über "Ego-Dokumente" // Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte / W. Schulze (Ed.). Berlin, 1996. S. 343—347. <https://doi.org/10.1524/9783050047997>
66. Ševčenko I. Remarks on the Diffusion of Byzantine Scientific and Pseudo-Scientific Literature among the Orthodox Slavs. The Slavonic and East European Review. London, 1981. Vol. 59, no. 3, pp. 321—345.
67. Sysyn F. Concepts of nationalhood in Ukrainian history writing 1620—1690. Harvard Ukrainian Studies. 1986. Vol. 10, no. 3—4, pp. 393—423.
68. Sysyn F. History, culture, and nation: an examination of seventeenth-century Ukrainian history writing. Cambridge, Mass.: Ukrainian Studies Fund, Harvard University, 1988. 423 p.
69. Sysyn F. O. A. Bevzo, L'vivs'kyj litopys i Ostroz'kyj litopysec': Dzereloznavčė doslidžennja. Retsenzija: A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications. Cambridge, Mass. 1973. Vol. III, no. 2 (Spring), pp. 27—44.
70. Sysyn F. The Cultural Social and Political Context of Ukrainian History-Writing 1620—1690. Europa Orientalis. 1986. No. 5, p. 296—297.
71. Zachara M. Sylwy — dokument szlacheckiej kultury umysłowej w XVII wieku // Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wiek / H. Dziechcińska (Ed.). Wrocław, 1980. Pp. 197—219.

Received on April 14, 2025

Myron Kapral

M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies, Lviv Branch (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-1317-2894

E-mail: m.kapral@yahoo.com

THE MYKHAILO HUNASHEVSKYI CODEX: COMPOSITION AND HISTORY OF MONUMENT

Objective. To investigate the composition and history of the Mykhailo Hunashevskyi codex, to present it as a holistic monument and ego-document of a 17th-century Ukrainian intellectual, and to trace the history of the manuscript's existence. **Methodology.** A comprehensive

30 approach was applied, including source studies, textual, paleographic, and codicological analysis of the manuscript, as well as historical-cultural, historiographical, biographical methods, and comparative analysis with other contemporary monuments. **Scientific novelty.** A comprehensive analysis of the codex as a holistic monument and a unique 17th-century ego-document for Ukrainian culture has been carried out. The importance of studying all components of the codex, and not only the most famous individual texts ("Perestoroha" and the Lviv Chronicle), is emphasized. The complex history of the manuscript's existence, from its creation to its entry into modern collections, has been systematized and clarified. **Conclusions.** The Hunashevskyi codex is a valuable and unique manuscript collection for understanding the intellectual, spiritual, and cultural life of Ukraine in the mid-17th century. Its content comprehensively reveals the diverse interests of the compiler — a graduate of the Zamość Academy and a cleric of the Lviv eparchy, Mykhailo Hunashevskyi — encompassing ancient and contemporary literature, polemical, historical, demonological, medical, astrological texts, and documents. The monument demonstrates the author's orthodox worldview, his spiritual quests and aesthetic preferences, reflecting the process of intellectual development of the individual. The codex, which has features of a "Silva rerum" and an ego-document and is written in several languages, has undergone a complex journey from its creation to modern researchers and requires further comprehensive study.

Key words: Hunashevskyi Codex, Mykhailo Hunashevskyi, Lviv Chronicle, Perestoroha, manuscript, ego-document, Silva rerum, Zamość Academy, Lviv Dormition Brotherhood, intellectual history.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.031>
УДК 94:271.222-475.5(477-25)"1690/1700"

Максим Яременко, доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, Національний університет
«Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-2386-638X
E-mail: m.yaremenko@ukma.edu.ua

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ, НАВЧАЛЬНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ Й УЯВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО ДУХОВЕНСТВА У КИЇВСЬКИХ ПРОПОВІДЯХ СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО 1690-х РОКІВ

Збережені рукописні автографи-чернетки проповідей київського інтелектуала Стефана Яворського, написані в український період його життя, лише нещодавно привернули увагу науковців. **Мета цієї роботи** — проаналізувати згадані тексти (понад 40 казань за 1690-ті роки) як джерела з історії Київської митрополії кінця XVII ст., насамперед подій церковного життя, релігійної культури та уявлень. **Методологія** дослідження полягає у критичному, структурному та (за потреби) герменевтичному аналізі ранньомодерних проповідей задля оцінки та розуміння прямої і прихованої інформації, релігійних символів. **Наукова новизна** роботи зумовлена тим, що досі проповіді Яворського 1690-х років не цікавили дослідників як джерело інформації для аналізу церковно-релігійної історії (за винятком кількох розвідок про біографії представників українського освіченого духовенства та його ідентичності). **Висновки.** Проаналізовані казання уточнюють наші знання про: завершення реконструкції київського Петро-Павлівського собору (діяв уже в червні 1696 р.); практикування публічних богословських диспутів у Києво-Могилянській академії в першій половині 1690-х років; літургічні практики (аудиторію Яворського під час виголошення казань у соборах, ступінь її катехизації, пасії в

Цитування: Яременко М. Церковне життя, навчальні та релігійні практики й уявлення українського вченого духовенства у київських проповідях Стефана Яворського 1690-х років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 31—51. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.031>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Богоявленському монастирському храмі); прихильність і цього українського інтелектуала до концепції *Maria Immaculata*, а також широко, хоча й не зовсім послідовно розпрацьовані й підкріплені багатьма аналогіями зі священної історії топоси Києва як сакрального простору (міста, що має свої Овечі ворота з Витездом, Гетсиманію, Оливкову гору та Витанію, пустелю на шляху до Землі Обітованої, Синай і Фавор, Вифлеємську печеру і гріб Господній, тут діяли свої Мойсей і старозавітний патріарх Йосиф, Ілля та подібний Ісусу Теодосій Печерський тощо).

Ключові слова: українське проповідництво, релігійна культура, Стефан Яворський, Києво-Могилянська академія, ранньомодерна доба, Київська митрополія, Річ Посполита, Гетьманщина.

Актуальність теми дослідження. Збережені в Російському державному історичному архіві автографи-чернетки проповідей Стефана Яворського, написані в Києві в 1690-х роках (понад 40 казань), цінні під різними кутами зору. Вони показують становлення казної, його інтелектуальні горизонти. Водночас проповіді дають можливість зауважити низку інших маловідомих дослідникам деталей, зокрема обставини та практику проповідування, біографічні деталі про київське духовенство, його корпоративну культуру. Так само казання Яворського, могилянського професора, пустинно-миколаївського ігумена, якому патрунував київський митрополит Варлаам Ясинський, цінні як джерело додаткових чи й основних даних про окремі події церковного життя та релігійної культури Київської митрополії, ідентичність мужів Церкви¹.

Аналіз досліджень і публікацій. До останніх років дослідники практично не вивчали київські проповіді Яворського, хоча про них було відомо [26]. Одна з головних причин цього — відсутність публікації казань (збережених у чернетках не завжди доброї якості), написаних Стефаном під час перебування в Україні, за винятком однієї проповіді [11]. Лише нещодавно дослідницька увага до київських проповідей Яворського активізувалася, чому сприяла реалізація міжнародного польсько-італійсько-українського наукового проекту. В його рамках частина текстів казань готується до видання, а також з'явилася низка наукових розвідок [наприклад, 5; 28; 31; 32; 33]. Інші попередні результати аналізу Стефанових проповідей озвучено на різноманітних наукових заходах (тож, слід гадати, невдовзі число публікацій збільшиться).

Мета дослідження полягає в тому, аби проаналізувати київські проповіді Стефана Яворського як джерело фактичної інформації про події церковного життя, освітні та релігійні уявлення та практики 1690-х років, а також сприйняття українськими інтелектуалами сакрального простору Києва.

¹ Розвідку підготовлено в рамках проекту «Polskie wzorce literackie i kulturowe w Rosji na przełomie XVII i XVIII wieku: przypadek Stefana Jaworskiego», підтриманого Національним Науковим Центром (Польща, OPUS, UMO-2017/25/B/HS2/00932).

Виклад основного матеріалу. Проповіді, які написав у Києві Стефан Яворський у 1690-х роках з нагоди різних празників для виголошення переважно в монастирських храмах міста, є цікавим джерелом різноманітної інформації. Автор ретельно фіксував час і місце виголошення казання, супровідні обставини (наприклад, затемнення сонця, присутність поважних гостей, постриги та хіротонії тощо) й апелював до побутових деталей. Наведу кілька прикладів таких свідчень.

З проповіді на Великдень 1698 р., наприклад, довідуємося, що й наприкінці XVII ст. українці випікали паски із сиром та родзинками [19, арк. 58 зв.]. У батуринському казанні в Неділю після Богоявлення 1697 р. знаходимо підтвердження про спільне відвідування лазень жінками й чоловіками. У ній також зафіксовано обізнаність казної з типологією лазень та уявлення про користь для здоров'я від візиту до них: «Сут банѣ по рожныхъ краяхъ яко то чєскихъ, нѣмецких влоских венгїерских которые называются ТЕПЛИЦѢ на рожные немощи людскіє велми выгодные и здоровые» [19, арк. 1058 зв.]². Проте найцінніше свідчення, мабуть, стосується опису внутрішнього облаштування лазень. Як вказує Яворський, зазвичай вони мають три лавки, розміщені сходами від нижчої до вищої. На третій найвищій лавці найгарячіше — там «найболшъ члку бруду збувает, наиболшъ поту излівает» [19, арк. 1060 зв.].

У проповіді на празник свв. апп. Петра і Павла 1696 рр. розкрито «секрет» того, як правильно вибрати керамічний посуд: «Видаєм часто, ижъ когда сосуд избирают, звлаща глиняный, наприклад горщокъ, то палцемъ о него брязкают, коли хороше дзвинит и брязчит, ото добрый сосуд [...]» [19, арк. 989]. І хоча згадані вище «технології» та «правила» не мінялися століттями, а деякі дожили до нашого часу, саме тексти київського інтелектуала дають змогу не припускати, а твердити про їхнє існування понад 300 років тому.

Яворський не схвалював проведення жінками косметичних маніпуляцій. Так, у батуринській проповіді в Неділю після Богоявлення 1693 р. він пояснює, про яку молоду йдеться в Пісн. 7 — це благочестива побожна душа, яка розкаюється у гріхах [19, арк. 1054 зв.]. Підводячи до цього висновку, Яворський наголошує, що в Пісні пісень не мовиться про просту наречену. Описуючи звичайну дівчину, Стефан якраз і згадує про фарбування очей та використання косметики для згуби чоловіків:

«Еднакъ же по разумѣнію учителей церковныхъ. непостую ту невѣсту хвалит Жених Нбсный ѡт очес ея, очи твой яко єзеро, не ѡ той то невѣстѣ рѣчь которая фарбоваными на уязвленіє срдца члчкаго очима стрѣляет где не треба не без язвы

² Тут і далі при цитуванні зберігаю авторські розділові знаки та скорочення, а також більшість оригінальних літер; йотоване «а» передаю як «я», надрядкові літери та фрази вношу в рядок без позначення; великі літери розставляю згідно з правилами, наближеними до сучасних; зберігаю оригінальні підкреслення та виділення фрагментів прописними літерами, описки.

дѣвной не тую то невѣсту величает Женихъ Нбсный которая то очима своима яко езером якимъ такъ много дшѣ на бездну адскую потопила» [19, арк. 1054].

Теми фарбування обличчя Яворський також торкається в контексті тлінності сегосвітньої краси та намагання приховати під нею внутрішні проблеми. З репліки проповідника 1697 р. дізнаємося про засіб для догляду за шкірою — «рум'яний кораль»:

«Глянешъ на якую красоту, румяным коралем зафарбованную уроду: здається щос над люди: знай же добре же то зверху толко позорная выдается фарба, внутрь щирое болото, единъ мѣхъ смродливого гною, на снѣдъ ненасытную, червію неусыпающему» [19, арк. 904 зв.].

Київський казнодія також фіксує стереотипне ставлення до жінки, як сварливої особи. Міркуючи про те, чому євангельських дів аж десятеро, та ще й п'ять з них нерозумні, Яворський вдається до приземлених аналогій і додає таку фразу: «Една мозгъ проист, а ну жъ десятъ» [19, арк. 1029 зв.]. Загалом таке стереотипне сприйняття жінок з боку духовенства в ранньо-модерний час — річ достатньо поширена.

Окрім побутових деталей та уявлень, у своїх проповідях Стефан згадує певні соціальні практики та стосунки. Наприклад, у 1695 р. він характеризує поведінку жебраків. Ті, маючи дві «сукні», аби схилити людей до милосердя, завжди одягають подертий і латаний одяг, а також виставляють на показ каліцтва: «такъ же и тѣло если маєт зраненное зкалѣченное, то тую част тѣла скалѣченную очом людскимъ презентует а здоровые члонки сокрываетъ» [19, арк. 1027]. Навряд чи доводиться сумніватися, що в такому привабливому для пілігримів Києві Яворський не спостерігав те, що зауважив у казанні. Принаймні вже у XVIII ст. намагалися регулювати кількість жебраків у місті [1, с. 450].

Довідуємося від Яворського також про звичне застосування фізичної сили до прислуги (1697 р.): «бывает часом же иному хлопцеву толко покажешъ карбач, не вѣдит якъ расплачется, а иного бий якъ гадину, хочъ быс убивъ на смерть, слеза не потечетъ» [19, арк. 1060 зв.]. Часом здається, що Стефан балансує на достатньо слизькій поверхні, висловлюючи приховані критичні твердження про соціальну дійсність, що його оточує. Наприклад, у казанні на празник свв. апп. Петра і Павла 1696 р. він нагадує, що «Павел ст: ест сосудом избраннымъ» і що навіть для посудини треба елекції. Відразу потому Яворський зазначає: «а у нас так великіе гонори без избранія ходят!» [19, арк. 989]. Складно сказати, чи мав проповідник на увазі когось конкретного чи узагальнив практики, які йому не подобалися. Але така репліка, висловлена публічно, видається достатньо гострою.

Кілька наведених прикладів не вичерпують усього джерельного багатства Стефанових казань у царині історії повсякдення, уявлень, соціальних

практик тощо. Проте далі я зупинюся на тому, що нового проповіді Яворського додають до наших знань із церковної історії та релігійної культури Київської митрополії кінця XVII ст. Зупинюся на кількох тематичних блоках, про які можна міркувати на основі Стефанових казань. Зауважу, що поділ на них достатньо умовний, адже, скажімо, теологічні уявлення київського духовенства — це також певною мірою свідчення про їхню ідентичність. Проте цей умовний поділ дає змогу краще структурувати текст.

Оновлення київського Петропавлівського собору. У 1696 р. Яворський виголошував казання на празник свв. апп. Петра і Павла (29 червня) у київській Петропавлівській церкві. Як зазначено в назві проповіді, — «in Ecclesia recens renovata SS: Ap[ostolo]rum Petri et Pauli Kijoviam. E[x] Romana in Orthodoxam transformata» [19, арк. 985].

Петропавлівський собор було облаштовано в колишньому костелі св. Миколая домініканського монастиря на Києво-Подолі, що припинив функціонувати з початком козацької революції в 1648 р. Споруду передано київському митрополиту Варлааму (Ясинському) для відбудови вже як православної церкви свв. апп. Петра і Павла в 1691 р. Про те, коли вона почала діяти, досі достеменно відомо не було. Микола Петров зауважував, що на липень 1695 р. оновлення храму ще не завершили [16, с. 226—228]. Тож можна натрапити на достатньо розмиті дані про час перебудови собору — її розпочато Варлаамом Ясинським і не доведено до кінця аж до середини XVIII ст. [8, с. 595—596], або ж — здійснено «у 1690-х рр.» [12, с. 613].

Коротка фраза з назви проповіді про щойно оновлену церкву та й сам факт богослужіння в ній дають підстави твердити, що перебудова таки завершилася, і це сталося саме в 1696 р. Цікаво, що наприкінці казання Яворський звертається до царя Петра Олексійовича з нагоди його іменин та бажає, аби той за допомогою апостолів Петра-«каменя» та Павла-«сосуда избранного» переміг ворогів (саме тоді тривала облога турецької фортеці Азов):

«Сію теды двоицу апсловъ за дар на именини тебѣ пресвѣтлѣйший монархо приношу, камень, и сосуд избранный. Камень на войнѣ на тоѣ тебѣ здастся, абыс оным висоумную бѣссурманского Голіафа сокрушил главу. А сосуд // а сосуд избранный на тоѣ здастся, абы тебе в трудах и въ зноях твоих военных тяготу днеи варносящаго, сладчайшим питіємъ напоил прохладил, укрѣпил. Абыс и каменем сим преславно вооруженный и ѿт сосуда избраннаго укрѣпленный могль одолѣти своимъ врагомъ з преславною до православной ѿтчине своей возвратился побѣдою» [19, арк. 991 зв.—992].

Таке звернення до царя, який не був присутнім на богослужінні та в місті взагалі³, зрідка трапляється у Стефанових проповідях київського періоду його життя. Наприклад, коли Яворський їздив на початку 1693 р. до

³ Цар тоді був в Азовському поході, на що вказано й у цитованому фрагменті проповіді. Петро Олексійович вперше побував у Києві в 1706 р. [9, с. 5—8].

Батурина і виголошував казання на Собор св. Йоана Хрестителя 7 січня, то згадав «тривічний» царський престол. Утім, Стефан вітав «усердієм паче неже языком» саме Йоана Олексійовича, а зати́м Івана Мазепу, адже в обох були іменини [19, арк. 857—857 зв.]. Припускаю, що причиною апеляції до монарха в 1696 р. став не похід проти турків, адже в казанні не згадано гетьмана Мазепу та козацтво, чиї військові звияти Яворський не оминав у казаннях різних років. Мабуть, підставою звернення казної до московського монарха стали не тільки його іменини, а й те, що царі Петро та Йоан виділили кошти на перебудову храму [8, с. 593; 14, с. 257] (Йоан на час виголошення проповіді вже помер).

Диспути. У проповіді на празник св. Варвари (4 грудня), виголошеній у Михайлівському Золотоверхому монастирі в 1694 р., Яворський обрав тему «идеже тѣло тамо соберутся орлы» (Лк. 17: 37 та Мт. 24: 28). «Що ж то за тѣло мертвое, що за трупъ до которого собираются орлы», автор пояснює в казанні — це тіло (нетлінні моці) св. Варвари в Михайлівському соборі. Наприкінці проповіді Яворський критикує протестантів за заперечення поклоніння моцям угодників Божих:

«Загради жъ южъ ту бѣоухульные свой еретическіе уста дѣшевредное лютерское блядословіе которое такъ научаешъ, же сѣимъ угодникомъ Бжѣимъ, и образомъ ихъ и моцямъ ихъ не треба кланятися, не треба жадной почести воздавати. Солга неправда себѣ: Церковь Сѣя Восточная Правосл Каѣ: Дѣомъ Сѣимъ наставляема и сѣимъ и образомъ стыхъ и моцямъ стыхъ кланяется и должную честъ воздаетъ» [19, арк. 765].

Яворський заперечує вчення протестантів, а підсумовує свої розважання такою фразою: «Болшъ если кто о призываній сст: и поклоненій образомъ ихъ и моцѣмъ ихъ, хочетъ мѣти диспуту и прѣніе запрошаю до школы на бѣословію, тамъ з собою розмовимся» [19, арк. 766].

Цитоване свідчення про диспути (очевидно, публічні, якщо туди запрошують усіх охочих) — одна з перших згадок про такі шкільні практики в Могилянських Атенах (що й не дивно з огляду на поступове впровадження викладання теологічного курсу) [29]. Першу згадку про богословські публічні диспути та тези до них зустрічаємо на гравюрі Інокентія Щирського Обидовському 1691 р. [22, с. 114]. Відомо також, що до початку 1690-х років у Київській академії проводили поточні (для перевірки засвоєного матеріалу) й публічні філософські диспути (останні були зазвичай щорічними) [17, с. 85—86; 20, с. 37, 39]. Тези 1691 р. було піднесено московським царям [24, с. 102], тож складно міркувати на їх основі про публічні богословські дебати в Києві. Проповідь Яворського натомість указує, що такі були в Академії, до того ж відразу, як за викладання богослов'я взявся сам Стефан. З огляду на час виголошення проповіді можемо припустити, що йшлося про урочисту річну акцію у грудні. З контексту, в якому про-

звучало запрошення до «шкіл», бачимо, що в теологічному курсі якраз могло йтися про шанування ікон та мощей, а також критику протестантизму, себто про догматичні питання⁴.

Пасії. Ще в 1629 р. на Київському соборі було вирішено «творити» в Києво-Печерській лаврі запозичені з римо-католицької богослужбової практики великопісні пасії. Архимандрит Петро Могила дбав про їхнє відправлення [7, с. 215, 383]. Окремі тексти та сюжети на пасійну тематику, втім, були відомі й раніше, поширилися вони й після Могили [27, с. 301—304].

Якою була доля пасій-богослужінь, вказує збережена рукописна проповідь Яворського 1695 р. «Тѣсный и прискорбный пут ищущимъ Хѣ Спсителя СТРАЖДУЩАГО in illud Cantorum 3. востану и обыйду град, и на торжищех и на стогнах, и поищу егоже возлюбидша моя. Четверочисленною проповѣдью на четырехъ пассіяхъ пятковыхъ великопостныхъ в Братствѣ кievскомъ ѡтправуючихся ИЗСЛѢДОВАННЫЙ. Року ахѣ на честѣ ранѣ страдавшаго Іса» [19, арк. 1221]. Залишу зміст проповіді для аналізу іншим дослідникам. Тут зверну увагу на наступне. Як бачимо, під кінець XVII ст. пасії не були суто лаврською практикою, як у першій третині століття. Їх служили також у Братському Богоявленському монастирі (чи не Могила, як опікун братства, запровадив таку практику?), як і годиться — чотири рази протягом Великого посту, по п'ятницях. Очевидно, крім самого чину, було передбачено виголошення невеликих проповідей. Принаймні казання Стефана приблизно втричі коротші від тих проповідей, які він готував на різні празники, — всього 4 сторінки [19, арк. 1221 зв.—1223]. Не виключено, втім, що цей текст не завершений.

Зафіксована у проповіді Яворського практика пасійних богослужінь не лише добре прижилася у Братському монастирі, а й значно пізніше, у XIX ст. — на початку XX ст., перетворилася на його візитівку. Зокрема, про великопісні пасії із захопленням згадують вихованці Київської духовної академії, що функціонувала у стінах колишніх Могилянських Атен [наприклад: 2, с. 109, 221, 451—452]. В академічному журналі також друкували сказані на них «слова» професорів [ось кілька з багатьох прикладів: 4, с. 53—58; 15, с. 35—44; 21, с. 45—52; 25, с. 59—71]. Як занотував у мемуарах студент у 1879—1883 рр. Петро Руткевич,

«В наше время многих людей и молодежи обоего пола, учащихся светских и духовных учебных заведений, в Братский монастырь привлекал прекрасный академический хор и совершение так называемых пассий в первые четыре пятницы Великого поста, на которых произносились профессорами академии глубоко-назидательные проповеди, о которых много говорилось потом среди киевлян: так

⁴ Цікаво, що зі збережених рукописів дослідники робили висновок, що на лекціях в Академії в жовтні 1694 р. — лютому 1695 р. йшлося про покаєння: [6, с. 72; 18, с. 233, № 543].

глибоко западали оне в душу слушателей! Помнится, что к пассивам приходил весь бомонд Киево-Подола и интеллигенция, так что Богоявленский монастырский (академический) храм до тесноты переполнялся ими: нужно было приходиться со звоном колокола, кто хотел послушать проповедь и пение академического хора» [3, с. 58].

«Народна побожність». Вряди-годи Яворський у проповідях звертається до того, як суть релігійних норм та церковних правил розуміють віряни. У таких випадках він ділить своїх «овечок» на дві групи: простаків та тих, хто знається на Святому Письмі. Добрий приклад подає виголошена 24 квітня 1698 р., на Великдень, проповідь у Києво-Софійському кафедральному монастирі. На початку казання Яворський звертається до присутніх у церкві з питанням, що таке Пасха. І далі він нагадує, що більшість простаків зовсім неправильно розуміють її справжню суть, ототожнюючи її з випічкою:

«Слышу ѡт вас сладкогласнаѧ пѣнія: Пасха сщєнная нам днес показасѧ. Но вопрошаю вас: разумѣте ли яже поете? Ежели разумѣте, скажѣте жѣ мнѣ що то ест ПАСХА которую так часто въ пѣніяхъ нѣѣшнымъ временемъ воспоминаете? Не вопрошаю ту вас блѣгоразумные и Писанія Бжест: добре вѣдушіе главы, мнѣ ту з людьми простими справа: бо вѣдаю же не єдин бы ту мнѣ ѡтвѣщаль, ижѣ пасха ничего иного не ест, толко колачѣ з сыромъ з яйцами, з розинками передъ Великоднемъ печєный. То так многіе з простыхъ людей разумѣють» [19, арк. 58 зв.].

Таке свідчення з уст (чи з-під пера) вченого мужа навряд чи є суто риторичним прийомом або ж неочікуваною інформацією. Це радше ще один штрих до характеристики того, на що дослідники вигадали не зовсім вдалий термін «народна побожність» — вказівка на брак присутнього розуміння «простими» вірянами складних догматичних деталей.

Участь вірян у богослужіннях. Звертаючись у проповідях до своїх слухачів, Яворський найчастіше не уточнює, хто вони. Проте інколи він апелює до цілком конкретних груп чи осіб. Їхні імена та статус дають підстави зрозуміти, наскільки урочистою була служба в тому чи тому місці в конкретний день і празник⁵. Найчастіше Стефан згадує київського митрополита Варлаама Ясинського, прохаючи його благословення звершити проповідь. Зазвичай звернення до митрополита достатньо лаконічне. Наприклад, «за твоимъ архипастыру мой многопоспѣшествующимъ блсвеніємъ, под которое покорне главу мою схиляю» (1695 р.) [19, арк. 1022] чи й іще коротше — «за твоим архипастыру мой многопоспѣшествующим блсвеніємъ» (1697 р.) [19, арк. 894 зв.]. Проте апеляції до Ясинського можуть бути ба-

⁵ Зрозуміло, що літургійну урочистість визначав найперше Устав. Проте, наприклад, присутність архипастиря надавала богослужінню додаткових особливостей. Присутність же у храмі вельможних мирян свідчила про те, що в цей день саме у цьому монастирі відбувається «статусне» зібрання.

гатослівнішими⁶ чи й узагалі достатньо велемовними та панегіричними. Наприклад, у 1698 р. на храмовий празник у Пустинно-Миколаївському монастирі Яворський, його ігумен, хвалив Варлаама за опікування над багатьма «чадами» та звершення добрих справ, богомисленне життя, любов до Бога і ближнього [19, арк. 921 зв.]. Він також дякував за візит митрополита до монастиря в цей день:

«Над всѣми же сими и се ест знаменіе любви ѡтческія, яко блгоизволил обител сію и нас в ней сухихъ посѣтити, и пресвѣтлое празденство сїля Хсва Николая своим присутствіем украсити за що нижайшее мое воздаючи вашему ѡтческому блгоутробію блгодареніе, усердно желаю абы сїль Хсвъ Николае старым сѣдинам силу обновляяй, и вашей пастырской милости пречестнѣйшія сѣдины на орлію претворил юност въ далшее блгостроеніе блголѣпіе и украшеніе церквамъ Бжїимъ, а нам чадом на утѣху и защищеніе а яко мы дховнѣ наслаждаемся ѡт сосцу ѡтческих и пастырскихъ млеком дѣховнаго воспитанія, такъ жебыс и ваше преос: ѡт того о котором речено блжена сосца яже еси ссал ѡт тая которой сосца ссалъ, вѣчныхъ блгъ наслажденіемъ наслаждался по многих лѣтѣхъ &» [19, арк. 921].

Такі згадки-звернення у проповідях Яворського є джерелом для укладання своєрідного ітинерарія митрополита в Києві, що, своєю чергою, стане підставою для кращого розуміння і ролі тогочасних архиєпископів у літургійному житті (адже Варлаам не обмежувався служінням тільки в катедральній Софійській обителі), і навіть розуміння сакрального простору Києва в уявленні духовенства кінця XVII ст., не кажучи вже про комунікацію між київськими інтелектуалами.

Окрім апеляцій до митрополита, Стефан вряди-годи обмовляється про присутність на службах інших осіб — як духовних, так і світських. Наприклад, з казання 1695 р. на празник св. Миколая дізнаємося, що до монастиря завітали «зацні» гості: «Вижду васъ СС: моих хороших и зацных гостей которых блдтъ Сїго Дѣа собра на сію урочистост великого Сїля Хсва Николая» [19, арк. 889 зв.]. На храмове свято до Пустинно-Миколаївського монастиря в 1698 р. прибув настоятель сусідньої Лаври [19, арк. 921]. У 1699 р. на Благовіщення в Києво-Печерський жіночий монастир завітала козацька старшина (тоді, окрім великого празника, ще й постригали в чернецтво племінницю Мазепи). Яворський звернувся до її представників: «Знаю таких многих неустрашенных молайцовъ, але не воспомяну іменъ их устнама моима, могут и ту в церквѣ быти [...]» [19, арк. 395]. У назві проповіді в Неділю після Богоявлення 1697 р. у Батурині вказано, що її

⁶ Як-от: «за твоим архиєпископу мой многопоспѣшествующим блвеніемъ твоя архиєпископская блвющая десницы крѣтом ст: аки златотканным ключем да ѡтверзет мнѣ сію мисленную дверь, абым нею вшедши моглъ обрѣсти дѣшепитателную похвалных и полезныхъ словесъ пажитъ въ насыщеніе избранному словесному стаду» [19, арк. 889 зв.].

виголошено перед «universo Senatu Rossiaco Baturini» [19, арк. 42], себто перед генеральною старшиною. Не забуває Яворський згадати, звісно, і про присутність у церкві гетьмана.

Теологічні уявлення. У дослідженнях двох останніх десятиліть не раз порушувалося питання про особливості української релігійної культури та завершення формування її особливого обличчя у другій половині XVII ст. Одним із джерел для збагачення власного «я» стала адаптація латинських теологічних доктрин, зокрема пов'язаних із шануванням Богородиці. Як констатує Наталя Яковенко, «з упевненістю можна твердити, що шанувальниками культу Непорочного Зачаття були [...] усі помітні могилянці другої половини XVII століття (Антоній Радивиловський, Варлаам Ясинський, Димитрій Туптало), а Симеон Полоцький і Лазар Баранович навіть стали “героями” скандалу в Москві, де заперечували Непорочне Зачаття» [27, с. 299]. До згаданої когорти інтелектуалів слід додати й Стефана Яворського. У проповідях він не раз звертається до того образу Богородиці, який символізує католицький іконографічний канон представлення концепції *Maria Immaculata* і який відсилає до Апокаліпсису — зображення Діви на півмісяці із зорями над головою [27, с. 295—297].

У проповіді на Успіння Богоматері в 1691 р. Яворський називає Діву Марію «небом» і вказує, що Йоан в Одкровенні описував саме її: «Нѣом ест, бо яко на нѣѣ слнѣ, мѣѣ, звѣзды, такъ на П: Д В: Б: высопарный астроліогъ Іоанъ ст. тые жѣ усмотрѣлъ свѣтила: жена облена въ слнѣ и луна под ногама ея и на главѣ ея вѣнець ѡт звѣздъ 12» [19, арк. 452 зв.]. Те саме казнодія повторив у проповіді на Благовіщення 1695 р.: «Входит днес до нѣа а нѣа мисленнаго одшѣвленнаго до П: Д: М: о которой Церковъ Ст: вопіет: что ты наречем обр: Нѣо, яко восіяла еси Слнѣ Правды; и заправде где ест слнѣ, мѣѣ, звѣзды, где Сам Бѣѣ, там ест нѣо, все тое въ Бѣѣ знаидуется, ест слнѣ, бо она облеченна въ слнѣ, ест луна, бо луна под ногама ея, сут звѣзды, бо на главѣ ея вѣнець ѡт звѣздъ Вѣѣ» [19, арк. 386]. А в казанні на Собор св. Йоана Хрестителя в 1697 р. Яворський лише коротко нагадав наведений вище фрагмент Одкровення: «Пристанъ же, Спсителью мой, нехай Твою паготу самое покрывает нѣо, яко кожа, самые планеты, слнѣ, мѣѣ, звѣзды, которые там якуос в Апокалипсѣ украшают Невѣсту: жена облеченна в слнѣ &» [19, арк. 42 зв.]. Так само лаконічно про це згадано у проповіді на празник св. Миколая 1698 р.: «Жена облеченна въ Слнѣ и Луна под ногама ея. Жена ест ап:⁷ Маріа» [19, арк. 918 зв.].

У проповіді на празник св. Теодосія Печерського 1696 р. Стефан детальніше зупиняється на можливих інтерпретаціях біблійного апокаліптичного сюжету, аби зрештою наголосити, що найкращим тлумаченням видіння є ототожнення згаданої у ньому жінки з Богородицею:

⁷ Скорочено вочевидь від «апокалипшеская».

«Такъ мовит Апокалипис с: 12. знаменіє веліє явися на нѣси ж: обл: въ сл: и л: под н: е: и на гл: ея: в: ѡт з: д:⁸ и въ чревѣ имѣяше жена та. И се ино знаменіє явися змий великъ и чермень, имущъ седмъ главъ ста пред женою хотящею родити, да егда родит снѣст чадо ея, и роди сѣа, и восхищено быст чадо ея къ престолу Бжію: Рожне ѡтцы стѣй видѣніє апокалипшеское выкладают. Іншіє мовят, же то жена оная знаменуєт синагогу жидовскую, маючую на онъ час Хѣ Мессію родити, іншіє мовят, же оная жена знаменуєт Церковь первенствующую которая такъ много ідолопоклонных народовъ яко змієвъ седмѣглавных вѣрою побѣдила. Іншіє тоє выкладают ѡт Церкви при // при сконченію свѣта будучой которая великую будет мѣти войну з антихристомъ и з ѡтцем его люципером на тот ѡтвязаным и з пекла выпущеным. Але найпосполитишій и найпѣвнѣйшии того видѣніа апокалипшеского єст выклад о воплощеніи Сѣа Бжіа Хѣ С: н: Жена она сѣнцемъ мѣсяцем и звѣздами украшенна знаменуєт П: Бѣу имущую въ пречистой утробѣ своей Хѣ С: н: Змий хотѣщий поглоти оной жени чадо єст врагъ вселукавый, который видячи въ Откровеніи Предвѣчнаго Сѣа Бжіа, въ утробѣ матерней, єстество наше члѣкое приимуючого, хотѣль оноє чадо поглоти, то єст хотѣль Бѣа, не быти члѣком, але рачей Бѣа быти агѣломъ, жебы был Бѣа агѣлскую взял натуру, не члѣкую, жебы рачей кланятися Бѣу агѣлу, не Бѣу члѣку, и ѡттол в гордыню вознеслєся не хотячи кланятися Бѣу члѣку, будучи вышшимъ въ єстествѣ ѡт члѣка, а затым з нѣа за тую гордыню изверженъ єст до ада, яко о том пространно научает ѡеологія» [19, арк. 1034 зв.—1035].

На думку Наталі Яковенко, наслідком засвоєння концепції Непорочного Зачаття Богородиці є поіменування її Успіння «внебовзяттям» [27, с. 300—301]. Здається, опосередковано відголоски такого словництва надібуємо й у Яворського. Принаймні у проповіді на Успіння 1694 р. він каже, що Господь «бере і возносить» Богоматір на небо: «Сам єдин Хс С: н: Обою тый дверѣ Небесный Прекръпкий Самѡнъ разоряючи нѣѣ храмину тѣлесную Богородичину берєт и возносит на гору небесную [...]» [19, арк. 468].

Звернімо увагу, що до образу Марії на місяці із зорями над нею Стефан звертається в різний час. Тож його теологічні переконання залишалися сталими в 1690-х роках.

Сакральний простір Києва. Марія Ірація Бартоліні використала одну проповідь Яворського на празник св. Варвари 1694 р. та комплекс інших джерел, аби показати, як активізація культу святої використовувалася київською духовною елітою для демонстрації власної значимості. Св. Варвара виконувала також роль своєрідного політичного символу та стала одним з елементів руської релігійної ідентичності. Для Яворського мощі Варвари в Михайлівському Золотоверхому монастирі дають змогу знову наголосити на такій самій ласці, яку Бог виявляв до Палестини, нагадати, що Київ — це «другий Єрусалим», «російський Едем» та «новий Сіон». Стефан — один

⁸ Скорочено від: «ж[ена]: обл[ечена] въ сл[онце]: и л[уна]: под н[огами]: е[я]: и на гл[ави]: ея: в[ѣнец]: ѡт з[вѣзд]: д[воюнадесяте]:» (Од. 12:1).

з київських інтелектуалів, які за допомогою звернення до св. Варвари декларували тяглість між Київською Церквою та біблійними часами, між небесами та Києвом (метафоричним містком слугували моці святої в Золотоверхо-Михайлівському монастирі). Для Яворського святина стала доказом престижу Київської митрополії серед інших православних Церков, свідченням захисту Києва та загалом правильності православ'я супроти протестантизму [30, р. 344—346, 352—353, 357, 359].

Проте проповіді Яворського, з яких можна робити висновок про ідентичність київських інтелектуалів кінця XVII ст., зовсім не вичерпуються одним текстом 1694 р. Ба більше, під таким кутом зору, як це робила Марія Грація Бартоліні, краще розглядати комплекс казань Стефана. Тоді стане зрозуміло, що уявлення про київські паралелі з біблійними подіями будується не тільки на зверненні до образу св. Варвари та її мощей. Далі коротко продемонструю візію Яворського, залучивши його проповіді з нагоди різних свят.

Усталений ще раніше в середовищі руських інтелектуалів топос Києва-«богохранимого граду» та «другого Єрусалиму» експлуатувався у проповідях Яворського 1690-х років. Про звернення до нього в казанні на честь св. Варвари 1694 р. згадала, як зазначалося, Марія Грація Бартоліні. Стояти на сторожі цього міста Стефан також закликає, наприклад, св. Миколая, як-от у проповіді на його празник у 1695 р. Вживаючи мілітарну риторичку⁹, Яворський просить святителя стати київськими Золотими воротами: «Не стало нам в сѣм преславном градѣ Кієвскомъ Золотыхъ Врат, буд нам Золотыми Вратами заключенными, непроходимыми на воспятіе всѣхъ враговъ мечи своя на бгохранимый сѣй град изошряющихъ, врата сія заключенны будут» [19, арк. 893 а].

Апелюючи до Києва як до «другого Єрусалиму», Стефан не обмежується констатацією вже звичного шаблону. У нього Київ має ті самі локації, що й Єрусалим. Так, у погребальному казанні на поховання Вуяхевича 1697 р. Яворський звертається до мощей св. Варвари в Золотоверхо-Михайлівській обителі, її патрона св. Михаїла та п'ятьох верхів монастирського собору, аби провести пряму аналогію з Овечими воротами в Єрусалимі та водоймою (Витездою) біля них. Св. Варвара — це і є цілительна купіль, п'ять бань відповідають п'ятьом критим переходам Витезди, а св. Михаїл — це той євангельський ангел Господній, який спускався в Овечу купіль та робив її воду цілющою (Йн. 5: 1—4):

«Я собѣ так імагіную, же помощи Стой Вел: Варвары ест то цѣлительная купел чудесный исцѣленія источникъ изливающая. Михаил ст: патронъ его, ест то аггль оный возмущающий цѣлительную купел, на исцѣленіе болящим, а пят верховъ которые там зешлый въ Бѣу сооружил сут то нѣбы пят притворъ при купели, абы

⁹ До неї він вдається також у проаналізованій Марією Грацією Бартоліні проповіді на празник св. Варвари [30, р. 345].

сей российский вторый Іерлимъ бѣгоспасаемый градъ Кієвъ своею пятопритворною защищался виѣзждою» [19, арк. 1790].

Мав Київ і свою Гетсиманію. У заголовку проповіді на Успіння Богородиці 1694 р. Яворський вказує, що підготував її для виголошення на процесії в «Геѡсиманской Лаврѣ ст: чудотвор: Печерской Кієвской» [19, арк. 463]. Біблійний сад розташовувався під Оливковою горою. Була вона і в Києві — так Стефан називає в 1698 р. локалізовану біля Лаври жіночу Вознесенську обитель («сея горы Масличныя Елеонскія», «сей горѣ Елеонской Вознесенской» [19, арк. 97]). А оскільки шлях на Оливкову гору лежить через Витанію, то цей жіночий монастир на Печерську разом є й Витанією:

«[...] през Виѡанію треба ити на гору Елеонскую Вознесенскую, а Виѡанію не иншую толко тую которая толкуется дом скорби болѣзни, и печали, дом послушанія избрали есте сію обитель стую аки вторую Виѡанію, дом скорби и печали дѣепользныя дом послушанія, в которой то Виѡаній, аки оныѣ любимыѣ другинѣ Х҃свы Марія и Марѡа слуханемъ Слова Бжого, и многопечаливым на хвалу Бжію попеченієм, Х҃у угодивши, з ним же часу своего, по скорбех и печалех мѣти будете радост [...]» [19, арк. 97 зв.].

У проповіді 1698 р. на празник св. Миколая в Пустинно-Миколаївському монастирі Яворський назвав святого другим Мойсеєм, а свої міркування на цю тему підсумував так: «Явѣ убо ест яко сія обитель Пустинная, имущи Николая стго уподобляется пустыни Израилской Мойсея имущой» [19, арк. 921]. Ба більше, вибудовуючи паралелі, Стефан натякає, що Миколаївський монастир через Миколая-Мойсея має опіку від Богородиці: «А яко Мойсей въ пустыни избранъ быст въ пастыра при купинѣ оной, огнепальной, такъ и Мойсеови сему второму Николаеву стому пустинному даде омофор на пастырство купина огнепална неопалима Пр. Бца» [19, арк. 921]. Здається, останнє цитоване речення містить подвійний сенс. У ньому також можна вбачати натяк на ще зовсім недавню залежність Пустинно-Миколаївського монастиря (Миколая) від Свято-Успенської лаври (Богородиці). Щойно в 1694 р. Миколаївську обитель підпорядковано владі митрополита [23, с. 12].

Пригадаймо, що пустеля — це був шлях до Землі Обітованої, і на ньому Господь явив не раз свою ласку людям, а також дав заповіді та уклав завіт з обраним народом. Окрім таких біблійних паралелей між пустелею та Миколаївським монастирем, Яворський в іншому випадку лаконічніше вказує на важливу характеристику Миколаївської обителі. Божа ласка та присутність виявляються також у чудодіянні. А його бачимо не тільки в Лаврі чи окремих її об'єктах, про що Яворський згадує не раз. «Чудотворним» («сія чудотворная обитель ст:») Стефан називає в 1695 р. й Пустинно-Миколаївський монастир, причому за кілька років до того, як став його настоятелем [19, арк. 889 зв.]. Була в Києві і своя Вифлеємська печера — це печера лаврського преподобного Теодосія, «стая кієвская, и ты ничим же менша еси

от пещери ст: виолеемской» [19, арк. 1034 зв.]. Лавра («гора небоподобна Печерська») також уособлювала Фавор, де було явлено божественне світло під час Преображення Господнього — тут, у монастирі, Бог теж «сіяєт нѣбы свѣтозарными промѣнями различными чудесы през угодниковъ своих печерск[их]» [19, арк. 151 зв.]. У Києві є й своя Синайська гора. Так Яворський називає також Лавру — «гору стую Печерскую подобосинайскую» [19, арк. 1024].

Ситуативно, без сталого вживання топосу, Стефан згадує й про київський еквівалент місця покладення тіла Христа після розп'яття: тут такою «печерою ерусалимською» стає лаврська печера св. Теодосія [19, арк. 1034 зв.], яку, як щойно згадано, казнодія ототожнював також з київським відповідником місця народження Ісуса.

Недарма частину ерусалимських локацій пов'язано з Печерським монастирем. Варто зауважити, що топос «Єрусалима» Яворський застосовує не тільки щодо Києва. У місті, згідно зі Стефаном, є ще один продовжувач слави священного біблійного символу — Лавра. Саме цей окремий монастир він називає у проповіді на Вербну неділю 1699 р. «...сеї вторый Іерлимъ» та «сеї прекрасный Іерлимъ Печерский» [19, арк. 1230]. У казанні 1696 р. з нагоди празника св. Теодосія Печерського Яворський також натякає, що Лавра — це Єрусалим, а Теодосій «такъ глубокіє на фундаментъ оногo града покопалес пещери» [19, арк. 1031].

Уже у XVIII ст. Лавра активно експлуатувала образ «російського Єрусалиму» стосовно себе. Наприклад, у середині століття в монастирі продавали богомольцям друковані свідоцтва про прощу в «Іерусалимъ російській гору» [13]. Проте це вже був час, коли Печерська ставропігійна обитель відігравала роль самостійного політичного гравця в церковному житті Києва та синодальної Церкви загалом. Навряд чи за риторикою Яворського кінця XVII ст. слід шукати якісь натяки на особливу самостійну політичну роль Лаври. Радше йшлося про підкреслення її особливого сакрального статусу.

Казнодія не лише проводить паралелі київської топографії з біблійними місцями, а й подає місцевих відповідників героям священної історії. Так, св. Антоній Печерський — це Мойсей, який, щоправда, отримав для Лаври закон не на Синайській, а на Афонській горі («тужь Мойсей законодавецъ Антоний ст:») [19, арк. 151 зв.]. Проте в іншій проповіді наступного року Стефан «другим російським Мойсеєм» / «російським Мойсеєм» іменує вже св. Теодосія Печерського. Це він піднявся на тутешній Синай — Печерську гору. Яворський, проводячи паралелі з біблійним Мойсеєм, постійно натякає, що «російський Мойсей» перевершує його, заслуговує на більшу пошесть, адже Теодосію на київській «горѣ подобосинайской» не раз, а кілька разів являвся Господь; тут він постився не 40 днів і ночей, а все життя; Божі заповіді «звѣзда российская» Теодосій закарбував не на кам'яних таблицях

та передав люду ізраїльському, а на скрижалях свого серця, «а ораз и законъ иноческаго устава списавши нам иночествующимъ въ сохраненіе подал и zostавил». Зрештою, святий, як і пророк, сподобився мати два променисті роги: «двома сими лучезарными просіял преславно рогами житіємъ бгомыслным, и житіємъ дѣлательнымъ в российской землѣ яко свѣтло свѣтило просія». І як Мойсей приховував свої світлозорі промені, так і Теодосій чинить, затаївши їх під печерним спудом [19, арк. 1024—1024 зв.].

Яворський не шкодує аналогій для уподібнення св. Теодосія Печерського біблійним героям. Він — і «патріарх наш російський», аналог старозавітного патріарха Йосифа», а також — «російський Ілля», як-от, наприклад, у проповіді 1696 р.:

«Ілія огнєпалный утѣкаючи ѡт злосливой Езавели (:3 Reg: 19.) сокрыся при горѣ Бжіи Хорив въ вертепѣ, ты также Іліе наш российский огонь с нбсе сводящий утѣкаючи ѡт дшєвредной мира мира сего суєти якъ ѡт Езавелѣ, скрылєся въ пещерѣ.

[...] Іосифъ ветхозаконный патріарха впрєд нѣжъ вознесєнъ былъ на панство въ Египтѣ, мусѣлъ в глубоком ровѣ побувати. Ты также патріархо нашъ российский, впрєд нѣмъ возвысил тя Бѣ на панство въ Царствіи Нбїи &, въ глубоком пещерном ровѣ примѣтатися изволилєс» [19, арк. 1031 зв.]¹⁰.

У цій проповіді з нагоди празника Теодосія Яворський не обмежує себе в характеристиках святого, шукає для нього паралель ще й у новозавітній історії (Теодосій перебуває в печері так, як в утробі Єлизавети св. Йоан [19, арк. 1035]). Зрештою, Стефан уподібнює святого з Ісусом та говорить про братерство київського преподобного з Христом, балансуючи на межі порушення найважливіших віросповідних уявлень, пов'язаних з народженням Ісуса. Хай і умовно, але Яворський вказує на те, що Теодосій як чернець символічно «народився» без первородного гріха, був «розп'ятий» для світу і що він — також син Божий:

«Сѹт Бѣа родилєся Ѳеодосіє, то южъ ѡтцем твоимъ Бѣъ, а братом той который не стыдится братію нарицати нас Хсѣ чдыс, и для того жъ то подобєнство маєшь съ Хрстомъ бо брат брату бывает подобный, Хсво двоякоє рождєніє предъ вѣки, и на кончинѣ вѣковъ, твоє также двоякоє плотское и дѣховное, Хѣво второе рождєніє без сѣмени мужєска, твоє также второе рождєніє без сѣмени мужєска там рождєніє без болѣзни ту также etc., Хсво рождєніє второе въ пещерѣ виолєемской; твоє также рождєніє второе въ пещерѣ кієвской. Хсѣ распят ся на крстѣ, ты распят ся мирови Хсѣ умерший погребєся въ пещери ієрслимской, ты умерши мирови погреблєся єси въ пещерѣ кієвской. Возвесєлися жъ неплоды не раждающая пещеро стая кієвская, и ты ничим же мєнша єси ѡт пещери ст: виолєемской, из тебе бо также изыйдє снѣ Бжіи Ѳеодосіє ст:» [19, арк. 1034 зв.].

¹⁰ Інший приклад іменування Теодосія Іллею: [19, арк. 151 зв.].

Варто все ж зазначити, що Яворський не завжди послідовно вживає саме біблійні топоси для характеристики окремих київських об'єктів. Наприклад, лаврські печери він також називає «раєм богонасадженим»; небом; вертоградом, в якому процвітає істинна лоза-Богородиця; джерелом; «мати нового чїлка, гнѣздо мравієвъ нбсныхъ тѣсный путе въводящий въ живот вѣчный, узкая врата нбная, златокопателнице обогащенія ншего, село сокровища нбснаго, рове горняго града Іерслима, удоли плачу в радост претворяемого, глубино иноческаго смиренія, гробе повапленный внутрь чистыми, не-тлѣнными, цѣлебными мощами исполненный» [19, арк. 1031 зв.].

Послідовно чи принагідно вжиті біблійні паралелі, до яких вдається Яворський, покликані показати, що біблійна Свята земля та її центральне місто Єрусалим — це не десь далеко, а тут. Простір Києва — сакральний, у ньому є відповідники тих місць, в яких діяли пророки, Бог являв себе людям, народився, молився та був покладений після розп'яття Христос. Це місто, де повторюється священна історія спасіння і яке перебуває під захистом святих патронів. Зрозуміло, Стефан не був оригінальним у формуванні особливої київської релігійної ідентичності за допомогою наведення паралелей з біблійними — старо- чи новозавітними — сюжетами. Наприклад, митрополит Варлаам Ясинський включає до київських об'єктів замиський Межигірський монастир, який в одній зі своїх проповідей називає подібним до Фавору («[...] на мѣсто сее стоє Межигорское горѣ Фаворѣ подобное [...]» [10, арк. 127]¹¹. Не можна також твердити, що київські інтелектуали досягнули конвенції, апелюючи до частини топосів. Навіть Яворський у проповідях не завше послідовно вдається до порівнянь та отожднень. Проте загальна, загалом не нова, ідея — про священний простір Києва — цілком послідовно пропагувалася, зокрема й Стефаном. Навіть якщо йшлося про суто риторичний прийом — потребу поєднати в конкретному випадку відповідний церковний празник та місце виголошення проповіді з біблійним топонімом — у слухача мало виникати відчуття сакральності Києва. У ширшому контексті тогочасних церковно-політичних реалій демонстрація Києва як місця повторення подій священної історії ставала важливим аргументом, адресованим також Москві. Адже після нещодавнього захоплення Софійської катедри московським патріархом такі меседжі стали одним зі способів нагадати про те, кому належить духовна першість у православному світі Східної Європи.

Наукова новизна дослідження полягає в аналізі рукописних автографів Стефана Яворського, написаних у Києві в 1690-х роках, як джерела з церковної історії та релігійної культури. Досі ніхто з науковців не залучав ці тексти для розгляду питань шкільних практик, уточнення згаданих у цій

¹¹ Щиро дякую Ларисі Довгій та Оксані Суховій за можливість скористатися копією проповіді, що готується до друку в рамках проекту «Досліджуйте в Україні» Центру Мерошевського.

розвідці фактів чи теологічних питань. Лише нещодавно дослідники звернулися до окремих казань, аби проаналізувати ідентичність українського духовенства. Проте проповідей Яворського, в яких її артикульовано, значно більше, ніж досі використано.

Висновки. Київські проповіді могилянського ректора і пустинно-миколаївського ігумена Стефана Яворського, написані в динамічний і важливий для Київської митрополії час, містять різнопланові цікаві свідчення: від побутових штрихів до світоглядних характеристик українського освіченого духовенства. В одних випадках тексти Стефана уточнюють чи пропонують додаткові аргументи до відомих фактів (реконструкції храмів, шкільні звичаї), в інших слугують першорядним свідченням безпосереднього учасника (богослужбові практики) чи виразника корпоративних уявлень (сакральність Києва, теологічні доктрини). Проте казання залишаються тим цінним джерельним пластом, який ще належить актуалізовувати надалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андриевский А. Меры против умножения нищих и бродяг в Киеве в 1764 г. // Киевская старина. 1893. № 9. С. 450.
2. Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии : 1819—1920-е гг. Материалы из собрания проф. прот. Ф.И. Титова и архива КДА / сост. В.И. Ульяновский. Киев : Издат. отдел УПЦ, 2015. Т. 2 : К—П. 617, [2] с.
3. Там же. Киев : Издат. отдел УПЦ, 2019. Т. 3 : Р—Я. 634, [2] с.
4. Богдашевский Д. Слово в пяток третьей недели великого поста, при воспоминании страстей Христовых // Труды КДА. 1888. № 5. С. 53—58.
5. Броджі Дж. «Діоєнес зажжегль свѣщу и з нею шукал доброго человекѧ». Невідомий фрагмент тексту Стефана Яворського // Sub fisci. Меморіальний збірник, присвячений Ігореві Скочилиасу / відп. ред. І. Альмес; редкол. : У. Головач, Я. Грицак, Д. Сироїд, А. Ясіновський. Львів : Укр. католицький ун-т, 2022. С. 99—111.
6. Булгаков М. История Киевской академии. Санкт-Петербург : Тип. К. Жернакова, 1843. 226 с.
7. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт церковно-исторического исследования). Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. Т. 1. XII, 559, XV, 576 с.
8. Закревский Н. Описание Киева. Москва : В тип. В. Грачева и комп., 1868. Т. 2. 499 с.
9. Иконников В. Пребывание Петра Великого в Киеве (Киев—Полтава) // Военно-исторический вестник. 1910. № 5—6. С. 5—42.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. ДА 226.
11. Карпинский К. Слово, сказанное игуменом Киевского Никольского монастыря, префектом академии, Стефаном Яворским, при погребении святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофиц. 1908. № 5. С. 143—173.
12. Київ. Провідник / ред. Ф. Ернст. Київ, 1930. 800 с.
13. Лазаревский А. К истории киевского паломничества // Киевская старина. 1890. № 9. С. 496—497.

14. Местность, занимаемая Киевскою духовною семинариєю // Киевския епархиальныя ведомости. Отдел второй. 1863. № 9. С. 250—260.
15. Певницкий В. Слово в пяток первой недели великого поста, при воспоминании страстей Христовых // Труды КДА. 1888. № 5. С. 35—44.
16. Петров Н. Историко-топографические очерки древняго Киева. Киев : Тип. Имп. У-та св. Владимира, 1897. [2], IV, 267 с.
17. Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII века. Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. 178 с.
18. Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. III : Библиотека Киево-Софийского собора. Москва : Универ. тип., 1904. 363 с.
19. Российский государственный исторический архив. Ф. 834. Оп 2. Д 1592.
20. Симчич М. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії: компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст. Вінниця : О. Власюк, 2009. 238 с.
21. Сольский С. Слово в пяток второй недели великого поста // Труды КДА. 1888. № 5. С. 45—52.
22. Суториус К. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века : дисс... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2008.
23. Титов С.Ф. Историческое описание Киевского Пустынно-Никольского монастыря. Киев, 1902. 32 с.
24. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.). Историческая записка / предисл., прим. и прил. В. Ульяновский. Киев : Гопак, 2003. 688 с.
25. Чекан В. Слово в пяток четвертой недели великого поста при воспоминании страстей Христовых // Труды КДА. 1888. № 5. С. 59—71.
26. Чистович И. Неизданные проповеди Стефана Яворскаго // Христианское чтение. 1867. Ч. 1. С. 259—279, 414—429, 814—837.
27. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Іалятовського. Київ : Лаурис; Критика, 2017. 704 с.
28. Яременко М. Автобіографічна та біографічна інформація у проповідях Стефана Яворського 1690-х рр. // Український історичний журнал. 2025. Число 1. С. 28—48.
29. Яременко М. Коли і хто вперше прочитав у Києво-Могилянському колегіумі повний богословський курс? // Київська Академія. 2019. Вип. 16. С. 11—30. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30>
30. Bartolini M. G. Theologian, Fighter, and Priest : The Cult of Saint Barbara in Early Modern Ruthenia and the Construction of s Kyivan Orthodox Identity // Zeitschrift für Slavische Philologie. 2024. Vol. 80 (2). P. 331—370.
31. Eadem. Under the Virgin's Veil : Monastic Spirituality, Gender and Power in Stefan Iavors'kyi's Sermon to the Nuns of the Ascension Convent in Kyiv // Slavonic and East European Review. 2023. Vol. 101 (1). P. 1—27. <https://doi.org/10.1353/see.2023.a897283>
32. Brogi G. Good Editions of Unpublished Texts : the Case os Stefan Iavorskii // Defining the Identity of the Younger Europe / M. Hanusiewicz-Lavallee, R. A. Maryks (Eds.). Leiden — Boston : Brill, 2024. P. 70—89. https://doi.org/10.1163/9789004547278_006
33. Kuczyńska M. Bóg — człowiek — (nie)szczęście w ujęciu Stefana Jaworskiego // Perspektywy Kultury. 2022. T. 38 (3). S. 151—174. <https://doi.org/10.35765/pk.2022.3803.11>

Отримано 9 квітня 2025 р.

REFERENCES

1. Andrievskii A. Mery protiv umnozheniia nishchih i brodiag v Kieve v 1764 g. [Measures Against the Multiplication of Beggars and Vagrants in Kiev in 1764]. *Kievska starina* [Kyivan Antiquity]. 1893. No. 9, p. 450. [In Russian].
2. Biograficheskii slovar vypusknikov Kievskoi dukhovnoi akademii : 1819—1920-e gg. Materialy iz sobraniia prof. prot. F.I. Titova i arkhiva KDA [Biographical Dictionary of Graduates of the Kiev Theological Academy : 1819—1920-ies. Materials from the Collection of Professor archpriest F.I. Titov and the Archives of Kyiv Theological Academy] / V.I. Ulianovskii (Comp.). Kyiv, 2015. Vol 2 : K—P. 617, [2] p. [In Russian].
3. Ibid. Kyiv, 2019. Vol. 3 : R—Ja. 634, [2] p. [In Russian].
4. Bogdashevskii D. Slovo v piatok tretei nedeli velikogo posta, pri vospominanii strastei Hristovykh [Homily on Friday of the Third Week of Great Lent, at the Remembrance of the Passion of Christ]. *Trudy KDA* [The Works of Kyiv Theological Academy]. 1888. No. 5, pp. 53—58. [In Russian].
5. Brodzhii Dzh. «Dioenes zazhzhel svishchu y z neiu shukal dobroho chelovika». Nevidomyi frahment tekstu Stefana Yavorskoho [«Dioenes Lit a Candle and with It Searched for a Good Man». Unknown Fragment of Text by Stefan Yavorskyi] // Sub ficu. Memorialnyi zbirnyk, prysviachenyi Ihorevi Skochyliasu [Sub Fic. Memorial Collection Dedicated to Ihor Skochylas] / I. Almes, U. Holovach, Ya. Hrytsak, D. Syroid, A. Yasinovskiy (Eds.). Lviv, 2022. Pp. 99—111. [In Ukrainian].
6. Bulgakov M. Istoriia Kievskoi akademii [History of Kyiv Academy]. St. Petersburg, 1843. 226 p. [In Russian].
7. Golubev S. Kievskii mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki. (Opyt tserkovno-istoricheskago izsledovaniia) [Metropolitan Peter Mohyla of Kiev and his Associates. (Experience of Church-Historical Research)]. Kyiv, 1883. Vol. 1. XII, 559, XV, 576 p. [In Russian].
8. Zakrevskii N. Opisanie Kieva [Description of Kiev]. Moscow, 1868. Vol. 2. 499 p. [In Russian].
9. Ikonnikov V. Prebyvanie Petra Velikogo v Kieve (Kiev—Poltava) [Peter the Great's Stay in Kiev (Kiev—Poltava)]. *Voennno-istoricheskii vestnik* [Military History Bulletin]. 1910. No. 5—6, pp. 5—42. [In Russian].
10. Fond DA 226. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
11. Karpinskii K. Slovo, skazannoe igumenom Kievskogo Nikolskogo monastiria, prefektom akademii, Stefanom Javorskim, pri pogrebenii sviatitelia Feodosiia Uglitskogo, arhi-episkopa Chernigovskogo [Homily, Said by the Hegumen of the Kiev St. Nicholas Monastery, Prefect of the Academy, Stefan Yavorsky, at the Burial of St. Theodosius of Uglich, Archbishop of Chernigov]. *Pribavlenie k Chernigovskim eparkhialnym izvestiiam. Chast neofits*. [Addendum to Chernigov Diocesan Bulletins. Part non-official]. 1908. No. 5, pp. 143—173. [In Russian].
12. Kyiv. Providnyk [Kyiv. Guidebook] / F. Ernst (Ed.). Kyiv, 1930. 800 p. [In Ukrainian].
13. Lazarevskii A. K istorii kievskogo palomnichestva [To the History of Kiev Pilgrimage]. *Kievska starina* [Kyivan Antiquity]. 1890. No. 9, pp. 496—497. [In Russian].
14. Mestnost, zaniamaia Kievskoiu dukhovnoiu seminarieiu [The Place Occupied by the Kiev Theological Seminary]. *Kievskiiia eparkhialnyiia vedomosti. Otdel vtoryi* [Kiev Diocesan Bulletins. Section Two]. 1863. No. 9, pp. 250—260. [In Russian].
15. Pevnitskii V. Slovo v piatok pervoi nedeli velikogo posta, pri vospominanii strastei Khristovykh [Homily on Friday of the First Week of Great Lent, at the Remembrance of the

- Passion of Christ]. *Trudy KDA* [The Works of Kyiv Theological Academy]. 1888. No. 5, pp. 35—44. [In Russian].
16. Petrov N. Istoriko-topograficheskie ocherki drevniago Kieva [Historical and Topographical Essays of Old Kiev]. Kyiv, 1897. [2], IV, 267 p. [In Russian].
 17. Petrov N. Kievskaiia Akademiia vo vtoroi polovine XVII veka [Kiev Academy in the Second half of the Seventeenth Century]. Kyiv, 1895. 178 p. [In Russian].
 18. Petrov N. Opisanie rukopisnykh sobranii, nahodiashchikhsia v gorode Kieve. Vypusk III : Biblioteka Kievo-Sofiiskogo sobora [Description of manuscript collections in the Kiev. Issue III : Library of the Kiev Sophia Cathedral]. Moscow, 1904. 363 p. [In Russian].
 19. Fond 834. Inventory 2. Unit 1592. Russian State Historical Archive.
 20. Symchych M. *Philosophia rationalis* u Kyievo-Mohylianskii akademii : komparatyvnyi analiz mohylianskykh kursiv lohiky kintsia XVII — pershoi polovyny XVIII st. [*Philosophia rationalis* at the Kyiv Mohyla Academy : a Comparative Analysis of Mohylian Logic Courses of the Late Seventeenth and First Half of the Eighteenth Century.]. Vinnytsia, 2009. 238 p.
 21. Solskii S. Slovo v piatok vtoroi nedeli velikogo posta [Homily on Friday of the Second Week of Great Lent]. *Trudy KDA* [The Works of Kyiv Theological Academy]. 1888. No. 5, pp. 45—52. [In Russian].
 22. Sutorius K. Istochniki po istorii prepodavaniia pravoslavnogo latinoiazychnogo bogosloviiia v Rossii v pervoi polovine XVIII veka [Sources on the History of Teaching Orthodox Latin-Speaking Theology in Russia in the First Half of the Eighteenth century] (Candidate's thesis). St. Petersburg, 2008. [In Russian].
 23. Titov S.F. Istoricheskoe opisanie Kievskogo Pustynno-Nikolskogo monastyria [Historical Description of the Kiev Pustynno-Nikolsky Monastery]. Kyiv, 1902. 32 p. [In Russian].
 24. Titov F. Imperatorskaia Kievskaiia duhovnaia akademiia v ee trekhvekovoi zhizni i deiatelnosti (1615—1915 gg.). Istoricheskaiia zapiska [The Imperial Kiev Theological Academy in Its Three-century Life and Activity (1615—1915). Historical Report] / V. Ulianskii (Comp.). Kyiv, 2003. 688 p. [In Russian].
 25. Chekan V. Slovo v piatok chetvertoi nedeli velikogo posta pri vospominanii strastei Hristovykh [Homily on Friday of the Fourth Week of Great Lent at the Remembrance of the Passion of Christ]. *Trudy KDA* [The Works of Kyiv Theological Academy]. 1888. No. 5, pp. 59—71. [In Russian].
 26. Chistovich I. Neizdannyya propovedi Stefana Javorskago [Unpublished Sermons of Stefan Jaworski]. *Khristianskoe chtenie* [Christian Reading]. 1867. Part 1, pp. 259—279, 414—429, 814—837. [In Russian].
 27. Yakovenko N. U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykiia Haliatovskoho [In Search of a New Heaven: The Life and Texts of Ioanikii Galiatovskii]. Kyiv, 2017. 704 p. [In Ukrainian].
 28. Yarenenko M. Avtobiografichna ta biografichna informatsiia u propovidiakh Stefana Yavorskoho 1690-kh rr. [Autobiographical and Biographical Information in Stefan Yavorskyi's Sermons of the 1690s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2025. No. 1, pp. 28—48. [In Ukrainian].
 29. Yarenenko M. Koly i khto vpershe prochytav u Kyievo-Mohylianskomu kolehiumi povnyi bohoslovskyi kurs? [When and Who Lectured the Complete Theological Course at the Kyiv-Mohyla Collegium for the First Time?] *Kyivska Akademiia* [Kyivan Academy]. 2019. Vol. 16, pp. 11—30. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30>

30. Bartolini M.G. Theologian, Fighter, and Priest : The Cult of Saint Barbara in Early Modern Ruthenia and the Construction of s Kyivan Orthodox Identity. *Zeitschrift für Slavische Philologie*. 2024. Vol. 80 (2), pp. 331—370.
31. Eadem. Under the Virgin's Veil : Monastic Spirituality, Gender and Power in Stefan Iavors'kyi's Sermon to the Nuns of the Ascension Convent in Kyiv. *Slavonic and East European Review*. 2023. Vol. 101 (1), pp. 1—27. <https://doi.org/10.1353/see.2023.a897283>
32. Brogi G. Good Editions of Unpublished Texts : the Case os Stefan Iavorskii. *Defining the Identity of the Younger Europe* / M. Hanusiewicz-Lavallee, R. A. Maryks (Eds.). Leiden — Boston : Brill, 2024, pp. 70—89. https://doi.org/10.1163/9789004547278_006
33. Kuczyńska M. Bóg — człowiek — (nie)szczęście w ujęciu Stefana Jaworskiego. *Perspektywy Kultury*. 2022. T. 38 (3), ss. 151—174. <https://doi.org/10.35765/pk.2022.3803.11>

Received on April 9, 2025

Maksym Yaremenko

National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID: 0000-0002-2386-638X

E-mail: m.yaremenko@ukma.edu.ua

CHURCH LIFE, EDUCATIONAL AND RELIGIOUS PRACTICES,
AND IDEAS OF UKRAINIAN SCHOLARLY CLERGY
IN KYIVAN SERMONS OF STEFAN JAWORSKYI OF 1690s

The preserved manuscripts of sermons (drafts-autographs) by the Kyivan intellectual Stefan Yavorskyi, written during the Ukrainian period of his life, have only recently attracted the attention of scholars. **The goal of this research** is to analyze these texts (more than 40 sermons of the 1690s) as sources on the history of the Kyiv Metropolitanate in the late seventeenth century, primarily on events in church life, religious culture, and ideas. The research **methodology** consists of a critical, structural, and (if necessary) hermeneutical analysis of early modern sermons to assess and understand direct and hidden information and religious symbols. The **scientific novelty** of this paper rises from the fact that until recent time researchers have not been interested in Yavorskyi's sermons of the 1690s as a source of information for analyzing church and religious history (with the exception of several studies on the biographies of representatives of the Ukrainian educated clergy and their identity). **Conclusions.** The analyzed sermons clarify our knowledge about: the completion of the reconstruction of St. Peter and Paul Cathedral in Kyiv (it was already used for liturgical service in June 1696); the practice of public theological debates at the Kyiv Mohyla Academy in the first half of the 1690s; the liturgical practices (Jaworskyi's audience during the delivery of the sermons in cathedrals, the degree of believers' catechization, and the passions in the monastery Church of Epiphany); the commitment of this Ukrainian intellectual to the concept of Maria Immaculata, as well as the widely, though not quite consistently developed and supported by many analogies from sacred history topos of Kyiv as a sacred space (city, which has its own Sheep Gate and Bethesda, Gethsemane, the Mount of Olives and Bethany, the desert on the way to the Promised Land, Mt. Sinai and Mt. Tabor, the Cave of Bethlehem and the Holy Sepulcher, city, where Moses and the Old Testament patriarch Joseph, Elijah, and Jesus-like Theodosius of Caves acted, etc.).

Key words: Ukrainian preaching, religious culture, Stefan Jaworskyi, Kyiv Mohyla Academy, early modern period, Kyiv Metropolitanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Hetmanate.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.052>

UDK 930.2+94(477)"1907/1914":908

Svitlana Hodzhal

National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-2940-6325

E-mail: svitlana.hodzhal@oa.edu.ua

Tetiana Hul

National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)

ORCID: 0009-0006-4654-9228

E-mail: tetiana.yushchuk@oa.edu.ua

**METRIC BOOKS AS A SOURCE FOR STUDYING
THE HISTORY OF EVERYDAY LIFE OF THE
ORTHODOX POPULATION OF THE CITY
AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY:
ANALYSIS OF THE INFORMATION POTENTIAL
(USING THE EXAMPLE OF METRIC BOOKS OF
THE CYRIL AND METHODIUS BROTHERLY
CHURCH IN OSTROH, 1907—1914)**

The purpose of the work is to comprehensively analyse the information potential of metric books as a key source for reconstructing the history of the everyday life of the Orthodox population of the city of Ostroh at the beginning of the 20th century. This covers demographic, social, economic, cultural, and medical aspects. This is despite their inherent limitations. **The research methodology** is grounded in the principles of historical analysis, source criticism, and a combination of quantitative and qualitative approaches. This enables both the statistical analysis of demographic trends and the reconstruction of individual and family narratives, revealing the relationship between macro-historical events and the micro-level of everyday existence. **Scientific novelty** consists in systematizing and in-depth

Cite: Hodzhal, Svitlana, Hul, Tetiana (2026). Metric books as a source for studying the history of everyday life of the Orthodox population of the city at the beginning of the 20th century: analysis of the information potential (using the example of metric books of the Cyril and Methodius Brotherly Church in Ostroh, 1907—1914). *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 1 (40), 52—67. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.052>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

coverage of the multifaceted potential of metric books, which allows us to go beyond traditional narratives and create a «bottom-up» history focused on the experiences of ordinary people. The study highlights how metrical books contribute to a more empathetic and accurate understanding of human experience in history, revealing the complex details of life, hardship, resilience, social structures, and cultural practices of past generations. **Conclusions** confirm that metric books are an exceptionally rich and indispensable source for studying the history of everyday life, providing a unique window into the realities of the past and contributing to an inclusive and democratic understanding of history.

Key words: metric books, everyday life, historical source, demography, social history, Ostroh, Cyril and Methodius Brotherhood Church.

Introduction. The study of «everyday life» is one of the most important areas of modern historical science. Unlike traditional narratives that focus on large-scale political or military events, the history of the everyday delves into the lived experiences of ordinary people: their routines, customs, beliefs, and interactions. This bottom-up approach offers a much richer and more nuanced understanding of the past. The move to studying everyday life reflects a broader historiographical trend that values social and cultural history over purely political narratives. Traditional history has often focused on elites and significant events. The emergence of social history and the history of everyday life marks a democratic turn in historical research, seeking to understand the experiences of the general population. This makes sources such as metric books, which document ordinary lives, exceptionally valuable.

Among the variety of primary sources, metric books (or parish registers) act as a fundamental source for historical research, especially for demographic, social and economic history. They are not just genealogical records, but repositories of rich socio-historical data. Their unique ability for quantitative and qualitative research into population history and historical demography is extraordinary. This dual utility allows for both statistical analysis of trends and the reconstruction of individual and family narratives. The status of birth records as a primary source for studying population dynamics and family history means they are indispensable. Without them, significant layers of social and demographic history would remain unknown. This elevates their importance beyond mere data collection to the status of fundamental pillars of historical understanding, underscoring the critical need for source criticism and methodological rigour in their use. The central argument of this article is that metric books have a large and multifaceted information potential that allows for a deep and detailed reconstruction of the history of everyday life, covering demographic, social, economic, cultural, and medical aspects. This is despite certain inherent limitations.

Relevance of the research topic. The relevance of the study is due to the growing interest in micro-historical approaches and the history of everyday life, which requires the involvement and in-depth analysis of primary sources capable of revealing the lives of «ordinary» people. Metric books, as systematic

records of civil status acts, are one of the most accessible and informative sources for reconstructing demographic processes, social structure, economic realities, cultural practices, and the health status of the population of past eras. Their potential allows us to go beyond macro-historical narratives and delve into specific life stories, making the study of everyday life more complete and credible. The study of the metric books of the Cyril and Methodius Brotherhood Church of the city of Ostroh for 1907—1914 will not only expand the source base of historical science, but also fill gaps in regional history. This provides valuable material for understanding social, demographic, and cultural processes at the micro-level in the Ukrainian urban environment of the early 20th century.

Analysis of research and publications. Since the 19th century, birth records have attracted the attention of researchers as a unique source for studying demographic processes. Famous pre-revolutionary historians, such as D. Bagaliy and V. Antonovich, used them to reconstruct the history of individual settlements. In Soviet historiography, metric books as a source were less common, but at the end of the 20th century, with the development of historical demography and micro-history, interest in them was revived.

A significant contribution to the theoretical understanding of the source-based potential of metric books was made by Ukrainian researchers, in particular L. Zashkilnyak, who pointed out their importance for the reconstruction of social structure, migration processes, and family relations. Russian scholars, such as B. Mironov, used metric books to study the social history of Russia, analysing marriage customs, the age structure of the population, and causes of mortality.

It is also worth noting the works of V. Kabuzan, which concern demographic processes in Ukrainian lands, as well as the research of O. Gurzhiy, which reveal the features of demographic processes in the Cossack elders. Kyiv researchers T. Makovetsky and O. Novytsky examined metric books through the prism of issues of demographic processes, in particular, they were engaged in compiling «tables of mortality and fertility» [12, p. 101].

The study of metric books as a historical source began in the imperial period. Among the first researchers, such as S. Grigorovsky and L. Novikov, metrics were considered from the point of view of legal and organizational aspects [4]. Demographer S. Novoselsky identified the main shortcomings of church registration, in particular its orientation to religious events, rather than demographic data [15].

During the Soviet period, after a long ideological hiatus, interest in metric books was revived in the 1970s and 1980s. Researchers, including H. Palli, A. Yelpatyevsky, and V. Kabuzan, emphasized the information potential of these sources for historical and demographic research, although they also noted their shortcomings [12]. They viewed metrics primarily as a source for statistics, rather than for studying everyday life.

At the present stage, starting from the end of the 20th century, the emphasis in research has shifted. Scientists, in particular D. Antonov and I. Antonova [1],

divided the content of metric books into statistical and nominative parts. The nominative part, which contains data on social status, profession and relatives, allows studying local and personified history. Due to this, metric books are actively used for the reconstruction of everyday life, which is an urgent task for modern historical science.

In the context of the history of everyday life, the works of N. Yakovenko [16] are important, focusing on micro-historical analysis, in particular, through the study of family histories. In modern Ukrainian historiography, there are many studies devoted to the study of individual metric books. They are beginning to be studied in several directions, works on historical demography are appearing, and methods for using the data contained in the metrics are being created. Thus, among Ukrainian researchers in this field, it is worth noting I. Lyman [13; 14], S. Guzenkov [5], O. Zadniprovsky [9]. The modern historiography of the study of metric books is marked by a significant number of works. These documents have become a valuable source for statistical, demographic and genealogical research. Complex methods of information processing are actively used; in particular, specialized databases are being created.

It is worth noting that studies devoted specifically to the metric books of the Cyril and Methodius Brotherhood Church of the city of Ostroh from 1907 to 1914 are absent. However, there are publications on the history of the church by L. Zhukovskaya [7; 8]. In general, the history of Ostroh has been studied by such researchers as M. Kovalsky [10], S. Yesunin [17, pp. 45—49], O. Bondarchuk, V. Bondarchuk. Their works are mainly focused on political, cultural and social aspects [3, pp. 63—79], and not on a detailed analysis of everyday life, including based on metric books. Therefore, this study should fill this historiographic gap, focusing on the analysis of the information potential of a specific source.

Research objective. The purpose of the study is to analyse the information potential of the metric books of the Cyril and Methodius Brotherhood Church of the city of Ostroh from 1907 to 1914. This is a source for reconstructing the history of the everyday life of the Orthodox population of the city at the beginning of the 20th century.

Presentation of the main material. The metric books of the Cyril and Methodius Brotherhood Church in Ostroh cover the period from 1907 to 1914. These records were kept in the church, the history of which is closely intertwined with the activities of the Cyril and Methodius Brotherhood. Interestingly, the church was founded on the site of the old Capuchin monastery, which was liquidated in 1832. The decision to build it was made on October 22, 1865. Today, this place is known as the student and teacher church of the Rev. Fedir Ostrohsy [8, p. 118].

Already on January 19, 1866, Emperor Alexander II donated 19 thousand rubles for the restoration of the monastery's defunct church with the aim of transforming it into a church and for other charitable initiatives of the brotherhood. After the completion of the work, on October 10 of the same year, the church of

Saints Cyril and Methodius was consecrated. Divine services were held here every Saturday, as well as on Sundays and holidays [7, p. 393].

Although the church continued its activities for a long time, after the signing of the Treaty of Riga in 1921, according to which Ostroh was ceded to Poland, it found itself under the jurisdiction of another state. In February 1930, the Cyril and Methodius Brotherhood was finally liquidated, and the church was closed and transferred to the Catholics. In the period 1938—1939, the building was rebuilt into a church, returning it to its almost original appearance [2, p. 125].

Metric books were primarily church records kept by church parishes (Orthodox, Catholic, etc.) for administrative and spiritual purposes. Their original purpose was to record sacraments (baptisms, marriages, burials) and to record church membership and religious affiliation. The spread of metric books in the Ukrainian lands that were part of the Russian and Austro-Hungarian empires was due to the relevant state and church decrees that mandated their keeping. For example, in the Russian Empire, their keeping was mandatory from the beginning of the 18th century, and from 1802 they became official civil status documents.

The ecclesiastical origin of the register books inevitably shapes their content and can introduce potential biases. Since the church kept these records, their primary focus was on individuals under its jurisdiction. This means that non-believers, those outside formal religious structures, or events not sanctioned by the church (e. g. unregistered births, civil marriages) may have been under-represented or absent altogether. This requires a critical approach to the «completeness» of the data for a comprehensive history of everyday life.

The typical structure of the birth records included three main sections: birth (baptism), marriage, and death (burial). Birth records contained detailed information about newborns and their families. Usually, the date of birth and baptism, the child's name, the names of the parents (often with an indication of the father's profession and social status), the names of the godparents (godparents), and sometimes notes on the legality of the birth were recorded. For example, in the birth records of the Kyiv Spiritual Consistory, in addition to the basic data, other information could be recorded that allowed tracking changes in the composition of families and their social status.

An analysis of the birth records of the Cyril and Methodius Brotherhood Church in Ostroh for the period from 1907 to 1914 allows us to reconstruct the demographic picture of its parish. During this time, the following statistical data were recorded: 17 infants were baptized, of whom 5 were boys and 12 were girls (16 of them were Orthodox); 7 marriages were concluded (in 1907, 1908, 1910 and 1912); 13 burials were carried out (9 women and 4 men) in 1908, 1909, 1910, 1911, 1913 and 1914. It is worth noting that the names Mykhailo and Maria are most often mentioned on the pages of the birth records, which indicates their popularity among parishioners. These data reflect a relatively small number of

believers, which is probably due to the special status of the church and the religious composition of the population of Ostroh at that period [6, fols. 2—49].

Marriage records recorded: the date of marriage, the names of the bride and groom, their ages, social status, previous marital status (single, widowed), the names of the parents, and the names of witnesses. Witnesses often indicated social connections and networks. For example, the registry books of the Volyn Spiritual Consistory (to which the Cyril and Methodius Brethren Church belonged) recorded the ages of the bride and groom, their social status, and the names of the parents, which allowed for the study of demographic and social aspects of marriages.

All the records of the birth records constantly mention the names of the church rector Ioan Balevich, and the psalmist, Volodymyr Krynytskyi. An interesting detail is that in November 1910, Volodymyr Krynytskyi became the godfather of Vera, the daughter of peasants from the village of Borovytsy. They, according to the next section of the birth record, were married in the same church in January of the same year. This fact gives grounds for assuming that the bride could have been pregnant at the time of the wedding. It is also indicative that another church servant, the freelance psalmist Andriy Podilshalskyi, was a witness on the bride's side at their wedding [6, fols. 2—49].

The rector of the Church of Saints Cyril and Methodius was Ioan Balevich, who conducted almost all the services. However, for unknown reasons, he was replaced twice by other priests. In 1908, two baptism ceremonies (February 1 and April 14) were conducted by Oleksandr Korchzhan, a priest and law teacher at the Ostroh Men's Gymnasium. From April 20, Ioan Balevich appears in the records again. The second replacement took place on November 7, 1910, when the priest of the Ostroh Cathedral, Mykhailo Tuchemsky, performed the baptism of the child, and the psalmist Volodymyr Krynytskyi became her godfather [6, fol. 21].

Other records in the birth records also mention church ministers. For example, in April 1913, the deacon of the Cyril and Methodius Church, Sozontot Yarovtsky, baptized his son Boris. Interestingly, the child's godmother was a woman from Kyiv named Paraskeva [6, fol. 40].

Death records contained information about the date of death and burial, the name of the deceased, his age, social status, cause of death (if indicated), and sometimes the place of death or burial. In particular, the metric books of the Volyn Spiritual Consistory recorded the names, ages, and social status of the deceased, which allowed for the analysis of mortality rates and life expectancy. It is important to note that although the main categories were consistent, the specific fields and level of detail could vary significantly depending on the region, period, and even on the individual parish priest [11, p. 150].

Birth records are fundamental to reconstructing the size, growth, and decline of populations. Birth, marriage, and death records allow for the calculation of fertility, mortality, and natural population growth rates. They also allow for the reconstruction of family composition, the number of children born to a couple,

and patterns of birth spacing. This allows for the analysis of fertility rates and family size across generations.

Data on age at marriage and age at death provide insights into life expectancy, typical life cycles, and the timing of major life transitions. For example, analysis of the birth records of the Volyn Spiritual Consistory allows us to determine the average age at marriage, which is an important demographic indicator. Records of place of birth and residence provide important data for studying internal migration, both short-term (e. g., within the district for marriage) and long-term.

The ability to quantitatively track demographic trends allows us to identify periods of crisis or prosperity. Spikes in mortality rates or declines in birth rates can be directly correlated with historical events such as famines, epidemics, or economic downturns. Conversely, periods of steady population growth can indicate relative stability and prosperity. This allows us to go beyond simple numbers and understand the direct impact of macro events on daily survival and family planning. Analysis of migration patterns can indirectly reveal economic opportunities or hardships in different regions. A consistent pattern of population outflow from a given area may indicate economic hardship or lack of opportunity, while an inflow of population may indicate the growth of industry or the availability of land.

This directly links demographic movement to the socio-economic realities and challenges that shape everyday life. Information on the occupations and social status of parents, spouses, and witnesses allows us to map social hierarchies in communities. This can reveal the prevalence of different social groups (e. g. peasants, clergy, nobility, merchants). The consistent recording of godparents and witnesses at marriages provides invaluable data for reconstructing family networks, patronage systems, and wider social ties in the community. Godparents often represented important social ties that extended beyond the immediate family.

By comparing occupations and social status across generations (e. g., the father's occupation at birth versus the son's occupation at marriage), researchers can infer patterns of social mobility. Birth records can also reveal the prevalence of stepfamilies and single-parent families, offering a more nuanced view of family dynamics that goes beyond the idealized nuclear family. Birth records from other churches in Ostroh recorded cases of illegitimate births, allowing for the study of social norms and their observance, but no such cases were found in the birth record under study.

Analysis of the professional status of the individuals mentioned in the service records showed that retired servicemen did not indicate the place of their previous service, while active servicemen recorded this data. In particular, the records include: godfather — captain of the 32nd Artillery Brigade; groom-second lieutenant of the 38th Artillery Brigade; witness on the groom's side — serviceman of the 10th Engineer Battalion. It is noteworthy that soldiers of various ranks of the 32nd Artillery Brigade are mentioned in the records repeatedly [6, fols. 9, 18].

The birth records also record other representatives of civil professions who held various positions. Among the educators there is a doctor of medicine, teachers of the Ostroh Men's Gymnasium, the Lutsk Gymnasium, the Volyn Women's School, as well as the director of the Ostroh Women's School named after Count Bludov.

As for representatives of state power, the records include justices of the peace of the Lutsk and Izyaslav — Ostroh districts, as well as the chairman of the congress of judges of the latter. This information indicates that the parishioners of the church belonged to different social classes, including representatives of the intelligentsia and the state administration [6, fols. 2—49].

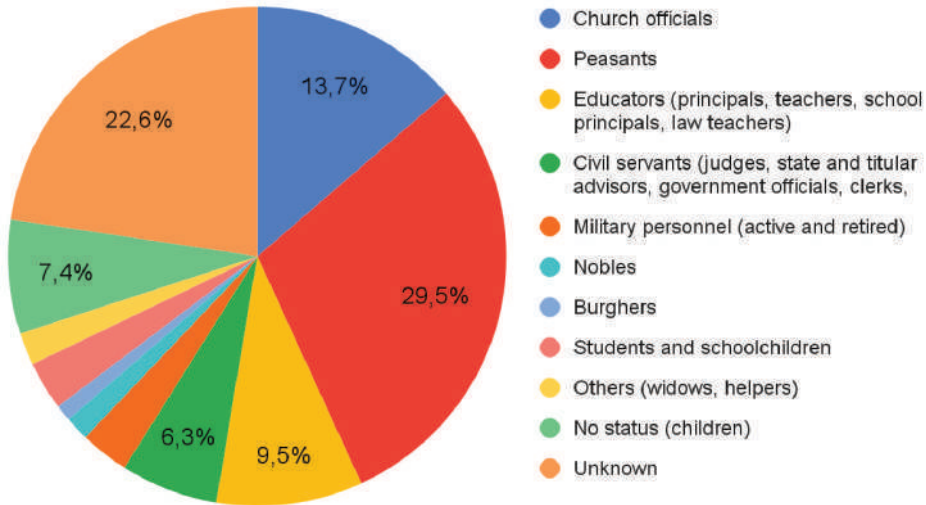
Records of conversions to Orthodoxy are rare, but all recorded cases concern one family. On September 20, 1909, three sisters (aged 14, 12, and 8) were baptized of their own free will. Five years later, on September 17, 1914, their fourth sister, aged 9, also converted to Orthodoxy [6, fols. 17, 45].

Detailed information on godparents offers a unique qualitative perspective on community cohesion and social capital. The choice of godparents was often strategic, reflecting alliances, friendships, or aspirations for social advancement. Analysis of who chose whom as godparents can reveal the strength of local ties, the role of patronage, and the informal social networks that supported daily life. The presence of diverse family structures challenges simplistic narratives of family life and highlights the resilience of societies in the face of mortality. High rates of remarriage and the formation of stepfamilies indicate how communities adapted to high mortality rates by ensuring household continuity and childcare. This reveals practical, often pragmatic aspects of family life and survival strategies in historical contexts.

Occupational records provide a direct snapshot of the economic activities prevalent in a community, indicating the dominance of agriculture, crafts, trade, or other sectors. Although birth records are not direct economic records, changes in occupational patterns over time or changes in marriage rates and age at marriage may indirectly reflect economic prosperity or hardship. For example, later marriages may indicate economic hardship.

Recorded occupations, while valuable, may be simplistic or reflect social ideals rather than the full complexity of economic activity. A single designation of «peasant» may conceal a variety of agricultural roles, seasonal work, or secondary crafts. This requires historians to be cautious in interpreting occupational data, recognizing that they may not capture the full informal economy or the multiple sources of income that characterized everyday economic life. Analysis of occupational data across generations can reveal the pace and nature of economic transformations. A gradual shift from purely agricultural occupations to a mix of agricultural and craft/trade occupations may signal early industrialization or increased market integration. This offers a dynamic picture of how economic forces transformed everyday work and livelihoods.

Number of mentions

III. 1. Socio-professional structure of parishioners (1908—1914). Compiled by the authors

The status of women in the birth records was often determined by their relatives. For example, women were recorded as the wife of a merchant, the daughter of an official, or the daughter of a retired colonel. This reflects the patriarchal structure of society at the time, where a woman's social position largely depended on the status of her husband or father [6, fols. 2—49].

Directly mentioned professions of women are rare and limited to the field of education. Records indicate that women worked as teachers or other employees of various educational institutions, which was one of the few ways of professional fulfilment available to them [6, fols. 2—49].

The names given to children provide insights into popular saints, family traditions, and cultural influences. Repetitive names for deceased children may reflect practices of remembrance. As church records, birth records inevitably reflect the religious life of the population. The timeliness of baptisms, especially for newborns, may indicate fears of infant mortality and the importance of religious rites for salvation. Birth records also record a case of alleged name inheritance: the father of a newborn in 1911, Mykola, had the name and patronymic Mykolai-vych [6, fol. 27].

The presence or absence of signatures (versus marks) for parents, witnesses, or godparents provides a direct, albeit imperfect, measure of literacy levels in a community, offering insights into educational access and cultural capital. Records of illegitimate births and other «deviations» from social norms (e. g., «out-of-wedlock») shed light on contemporary moral values, societal attitudes toward births outside of marriage, and the role of the church in maintaining social order.

The birth records record one case where the parents of a child born in 1908 were of different faiths: the father was Lutheran and the mother was Orthodox. Presumably, the newborn was named Vera in honour of the mother, since they have the same name [6, fol. 9].

The recording of «illegitimate» births is not simply a statistical fact, but a reflection of the prevailing moral framework and authority of the church. The language used, the frequency of such records, and any subsequent notes (such as acknowledgement of paternity) reveal the social judgments and social stigma attached to non-conformity. This provides insight into the moral landscape that governed everyday interactions and personal lives. Trends in literacy over time can be correlated with broader social changes, such as urbanisation or the spread of schooling. An increase in the number of signatures, especially among certain social groups or women, may indicate expanded educational opportunities or a growing need for literacy in a developing economy. This connects a seemingly simple piece of data to major societal transformations affecting everyday life.

Where causes of death were recorded, they are important for understanding common diseases, the prevalence of specific diseases, and the impact of epidemics on communities. High rates of infant mortality, often evident in baptism and burial records, highlight the harsh realities of childhood and the challenges faced by families in historical periods.

The accuracy of «causes of death» should be critically assessed, as they reflect current medical knowledge and diagnostic limitations. Terms such as «fever» or «tuberculosis» were broad categories. Historians need to understand the historical context of medical terminology to avoid anachronistic interpretations. However, even vague descriptions provide insights into the perception of disease and the limitations of health care in everyday life. Analysis of mortality spikes can pinpoint the impact of major health crises on specific communities. Sudden increases in deaths caused by specific diseases (e. g., cholera, smallpox) allow us to map outbreaks, their duration, and demographic impact. This provides concrete evidence of how public health challenges directly shaped the daily lives and survival of populations.

The birth records also record the deaths of two young girls, daughters of prophets, who died with a small difference in time. Vira Gerasimovna Vilenska died in 1908, and Galina Georgievna Mogilevska in 1911. Both were students of the school named after Count Bludov, but the specific place of service of their parents is not specified in the records [6, fols. 10, 22].

Metric to Table 1 is a valuable source for the study of history, as it contains systematic records of births, marriages, and deaths. These documents allow researchers to delve into the daily lives of past eras, analysing social structure, demographic changes, and cultural practices. To better understand the information potential of metric books, the following table summarises the types of information and their potential for studying daily life.

Despite their value, the use of metric books as a historical source is accompanied by certain methodological challenges and limitations. Metric books are rarely complete. Gaps can arise due to loss, damage, or inconsistent record-keeping. Legibility due to handwriting, fading ink, or linguistic variations can also pose significant difficulties for researchers.

Church records reflect the lives of those who adhered to the dominant faith. Information about religious minorities or non-believers may be absent or incomplete. The inherent biases of church records mean that the metric books offer a partial view of everyday life, primarily through the lens of formal religious and administrative structures. To truly understand everyday life, it is necessary to be aware of what these records do not record. This requires a critical awareness of the «silences» in the archives and the need to seek out additional sources (e. g. court records, personal diaries, folklore) to triangulate and enrich the narrative. The level of detail may vary depending on the social status of the individuals recorded, potentially providing less information about the poorest or most marginalised.

Birth registers record formal events. Informal unions, unregistered births out of wedlock, or cohabitation practices may be underrepresented, resulting in an incomplete picture of everyday life. The lack of standardised forms, varying levels of detail, and inconsistent terminology across parishes or periods can make comparative analysis difficult. Information such as age or cause of death may be based on estimates or common knowledge rather than precise measurements, requiring careful critical evaluation.

The need for critical analysis of sources and triangulation with other historical sources is paramount to obtaining reliable historical conclusions. Relying solely on metric books, despite their richness, can lead to distorted interpretations. Cross-checking data with censuses, tax registers, court documents, or personal memoirs allows historians to verify information, fill in gaps, and gain a more holistic and accurate understanding of the complexities of everyday life.

Table 1. Causes of death of parishioners (1908—1914)

Year	Cause of death	Quantity
1914	From old age	1
1913	Meningitis, Cardiosclerosis	2
1912	Unknown	—
1911	Heart disease, Typhoid fever, Unknown	3
1910	Anaphylactic shock, Concussion, Unknown	3
1909	From old age	1
1908	Tuberculosis, Kidney disease	2
Totally		12

Note: Compiled by the authors

Table 2. Types of information in metric books and their potential for studying everyday life

Record category	Typical information fields	Potential for studying everyday life
Birth / baptism record	Date of birth / baptism, child's name, parents' names, father's profession, social status, godparents' names, legality certificate	Demography (birth rate, infant mortality), social structure (family ties, patronage, social status), cultural practices (names, religious rites, literacy), health (infant mortality)
Marriage record	Date of marriage, names of the bride and groom, age, marital status, previous marital status, names of parents, names of witnesses, signatures / marks	Demographics (marriage, age at marriage, migration), social structure (social stratification, networks, mobility), economic aspects (occupations, economic conditions), cultural practices (traditions, literacy)
Death / burial record	Date of death/burial, name of deceased, age, social status, cause of death, place of death / burial	Demography (mortality, life expectancy), health and disease (epidemics, common diseases, infant mortality), social structure (impact of mortality on families)

Scientific novelty consists in systematizing and in-depth coverage of the multifaceted potential of metric books, which allows us to go beyond traditional narratives and create a «bottom-up» history focused on the experiences of ordinary people. The study highlights how metrical books contribute to a more empathetic and accurate understanding of human experience in history, revealing the complex details of life, hardship, resilience, social structures, and cultural practices of past generations.

Conclusions. Based on the analysis of the metric books of the Cyril and Methodius Brotherhood Church of Ostroh for 1907—1914, several key conclusions can be drawn. First, the metric books are a valuable, multifunctional source for studying the history of everyday life, which goes beyond purely demographic statistics. They allow us to reconstruct the socio-professional structure of the parish, to identify its specifics and internal connections. The study showed that the parishioners of the church belonged to different social strata—from peasants and townspeople to representatives of the intelligentsia (teachers, doctors), officials and military personnel. This indicates that the church was a centre that united various social groups.

Secondly, the analysis of causes of death and religion helps to better understand the medical and sanitary situation in the city at the beginning of the 20th century and ethno-confessional processes. Records of common diseases (tuberculosis, typhus) and age-related deaths (senile infirmity) provide an idea of the main threats to the health of the population. The identified cases of conversions to Orthodoxy, even within the same family, reflect the dynamics of interfaith relations in Ostroh at that time.

Third, the nominative part of the metrics allows for the study of interpersonal relationships and families. Records of godparents, witnesses at weddings, and probable cases of name inheritance make it possible to reconstruct social networks, family traditions, and naming.

Thus, the information potential of metric books is much broader than statistical records. Their comprehensive analysis allows us to recreate the details of everyday life, which makes these sources indispensable for local, personalised, and historical-demographic research.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонов Д., Антонова И. Метрические книги России XVIII — начала XX в. Москва, 2006. 385 с.
2. Божий храм св. Федора Острозького. Львів, 2017. 144 с.
3. Бондарчук В., Бондарчук О. Сторінки історії протипожежної справи в місті Острозі // Острозький краєзнавчий збірник. 2020. Вип. 12. С. 63—79.
4. Григоровский С. О браке и разводе, о детях внебрачных, узаконении и усыновлении и о метрических документах. Сборник церковных и гражданских законов с дополнениями и разъяснениями на основании циркулярных указов и сепаратных определений святейшего синода, с отдельной статьей о родстве и свойстве и с приложением графической таблицы степеней свойства. 12-е изд. Санкт-Петербург, 1912. 328 с.
5. Гузенков С. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX — початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2005. 218 с.
6. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-740. Оп. 4. Спр. 501. Арк. 2—49.
7. Жуковська Л. Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в Острозі за перший рік свого існування // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : зб. наук. пр. / редкол. : І. Д. Ткачук (відп. ред.) [та ін.]. Острог : Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 13. С. 393—398.
8. Жуковська Л. Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865—1930 рр.) // Острозький краєзнавчий збірник : [зб. наук. пр.]. Острог : Вид-во Острозької академії, 2018. Вип. 11. С. 118—123.
9. Задніпровський О. Населення приходу Богородицької церкви в 1873—1883 рр. // Нові сторінки Донбасу : Статті. Донецьк, 1998. Кн. 6. С. 45—51.
10. Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси. Острог, 1998. 288 с.
11. Кригіна О. Метричні книги як джерело демографічної інформації: частина третя «про померлих» // Історичні і політологічні дослідження. 2014. № 3—4. С. 147—156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2014_3-4_19
12. Левченко В., Левченко Г. Олександр-Невська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи. Одеса, 2015. 360 с.
13. Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2001. Т. 7. С. 197—211.
14. Лиман І. Регулювання шлюбних відносин на півдні України в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. 2005. Вип. 14. С. 10—17.

15. Новосельский С. Смертность и продолжительность жизни в России. Петроград, 1916. 208 с.
16. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с.
17. Єсюнін С. До історії 167-го піхотного Острозького полку // Острозький краєзнавчий збірник. 2015. Вип 8. С. 45—49.

Отримано 25 серпня 2025 р.

REFERENCES

1. Antonov D., Antonova I. *Metricheskie knigi Rossii XVIII — nachala XX v.* [Metric books of Russia — early XX centuries]. Moscow, 2006. 385 p. [In Russian].
2. Bozhyi khram sv. Fedora Ostrozkooho [Church of God of St. Theodore of Ostrog]. Lviv, 2017. 144 p. [In Ukrainian].
3. Bondarchuk V., Bondarchuk O. Storinky istorii protypozhezhnoi spravy v misti Ostrozi [Pages of the history of fire prevention in the city of Ostroh]. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk* [Ostroh local history collection]. 2020. Iss. 12, pp. 63—79. [In Ukrainian].
4. Grigorovsky S. O brake I razvode, o detiakh vnebrachnykh, uzakonenii I usynovlenii I o metricheskikh dokumentakh. Sbornik tserkovnykh I grazhdanskikh zakonov s dopolnenniami i raziasneniiami na osnovanii tsirkuliarnykh ukazov I separatnykh opredelenii sviatseishego sinoda, s otdelnoi statei o rodstve I svoistve I s prilozheniem graficheskoi tablitsy stepenei svoistva [On marriage and divorce, on illegitimate children, legitimation and adoption and on metric documents. Collection of church and civil laws with additions and explanations based on circular decrees and separate definitions of the Holy Synod, with a separate article on kinship and affinity and with an appendix of a graphic table of degrees of affinity]. 12th ed. St. Petersburg, 1912. 328 p. [In Russian].
5. Guzenkov S. *Metrychni knyhy yak dzherelo z istorychnoi demohrafii Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* [Metric books as a source for the historical demography of Southern Ukraine in the second half of the 19th — early 20th centuries]. (Candidate's thesis). Zaporizhzhia, 2005. 218 p. [In Ukrainian].
6. Fond R-740. Inventory 4. Unit 501. Fols. 2—49. State Archives of Rivne Region.
7. Zhukovska L. Zdobutky Kyrylo-Mefodiivskoho bratstva v Ostrozi za pershyi rik svoho isnuvannia [Achievements of the Cyril and Methodius Brotherhood in Ostroh during the first year of its existence]. *Istoriia muzeinytstva, pamiatkookhoronnoi spravy, kraieznavstva i turyzmu v Ostrozi ta na Volyni* [History of museum work, monument preservation, local history and tourism in Ostroh and Volyn]. 2021. Iss. 13, pp. 393—398. [In Ukrainian].
8. Zhukovska L. Relihiino-prosvitnytska i blahodiina diialnist Kyrylo-Mefodiivskoho bratstva v Ostrozi (1865—1930 rr.) [Religious, educational and charitable activities of the Cyril and Methodius Brotherhood in Ostroh (1865—1930)]. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk* [Ostroh local history collection]. 2018. Iss. 11, pp. 118—123. [In Ukrainian].
9. Zadniprovskiy O. Naselennia prykhodu Bohorodytskoi tserkvy v 1873—1883 rr. [Population of the parish of the Mother of God Church in 1873—1883]. *Novi storinky Donbasu: Statti* [New pages of Donbass: Articles]. Donetsk, 1998. Book 6, pp. 45—51. [In Ukrainian].
10. Kovalsky M. *Etiudy z istorii Ostroha: narysy* [Studies on the History of Ostroh: Essays]. Ostroh, 1998. 288 p. [In Ukrainian].
11. Krygina O. *Metrychni knyhy yak dzherelo demohrafichnoi informatsii: chastyna tretia "pro pomerlbkh"* [Metric books as a source of demographic information: part three

- «about the deceased»]. *Istorychni I politolohichni doslidzhennia* [Historical and political researches]. 2014. No. 3—4, pp. 147—156. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lipd_2014_3-4_19 [In Ukrainian].
12. Levchenko V., Levchenko G. Oleksandro-Nevska tserkva Novorosiiskoho universytetu: istoriia, personalii, dokumenty [Alexander Nevsky Church of Novorossiysk University: history, personalities, documents]. Odesa, 2015. 360 p. [In Ukrainian].
 13. Lyman I. Metrychni knyhy yak dzherelo z tserkovnoho ustroiu Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII — pershoi polovyny XIX st. [Metrical books as a source of information on the church system of Southern Ukraine in the second half of the 18th — first half of the 19th century]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv* [Scientific notes: Collection of works of young scientists and postgraduates]. 2001. Vol. 7, pp. 197—211. [In Ukrainian].
 14. Lyman I. Rehuliuвання zhliubnykh vidnosyn na pivdni Ukrainy v pershi roky isnuvannia Slovianskoi ta Khersonskoi yeparkhii [Regulation of marital relations in southern Ukraine in the first years of the existence of the Slavic and Kherson dioceses]. *Kulturolo-hichniy visnyk. Naukovo-teoretychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddniproianshchyny* [Cultural Bulletin. Scientific and Theoretical Yearbook of the Lower Dnieper Region]. 2005. Iss. 14, pp. 10—17. [In Ukrainian].
 15. Novoselsky S. Smertnost i prodolzhytelnost zhyzni v Rossii [Mortality and life expectancy in Russia]. Petrograd, 1916. 208 p. [In Russian].
 16. Yakovenko N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. [A sketch of the history of Ukraine from ancient times to the end of the 18th century]. Kyiv, 1997. 380 p. [In Ukrainian].
 17. Yesunin S. Do istorii 167-ho pikhotnoho Ostrozko-ho polku [To the history of the 167th Infantry Regiment of Ostroh]. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk* [Ostroh Local History Collection]. 2015. Iss. 8, pp. 45—49. [In Ukrainian].

Received on August 25, 2025

Годжал Світлана, кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія» (м. Острог, Україна)
ORCID: 0000-0002-2940-6325

E-mail: svitlana.hodzhal@oa.edu.ua

Гуль Тетяна, викладач кафедри міжнародних відносин,
Національний університет «Острозька академія» (м. Острог, Україна)
ORCID: 0009-0006-4654-9228

E-mail: tetiana.yushchuk@oa.edu.ua

МЕТРИЧНІ КНИГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТА
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
(НА ПРИКЛАДІ МЕТРИЧНИХ КНИГ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОЇ
БРАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ МІСТА ОСТРОГ 1907—1914 РОКІВ)

Мета роботи полягає у всебічному аналізі інформаційного потенціалу метричних книг як ключового джерела для реконструкції історії повсякденного життя православного населення м. Острог на початку ХХ ст., охоплюючи демографічні, соціальні, еко-

номічні, культурні та медичні аспекти, попри притаманні їм обмеження. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історичного аналізу, джерелознавчої критики та поєднанні кількісних і якісних методів. Це дозволяє проводити як статистичний аналіз демографічних тенденцій, так і реконструкцію індивідуальних та сімейних наративів, виявляючи взаємозв'язок макроісторичних подій з мікрорівнем повсякденного існування. **Наукова новизна** полягає в систематизації та поглибленому висвітленні багатогранного потенціалу метричних книг, що дозволяє вийти за межі традиційних наративів і створити історію «знизу вгору», зосереджену на досвіді звичайних людей. Дослідження підкреслює, як метричні книги сприяють більш емпатичному та точному розумінню людського досвіду в історії, розкриваючи складні деталі життя, труднощі, стійкість, соціальні структури та культурні практики минулих поколінь. **Висновки** підтверджують, що метричні книги є винятково багатим та незамінним джерелом для вивчення історії повсякденного життя, надаючи унікальне вікно в реалії минулого та сприяючи інклюзивному й демократичному розумінню історії.

Ключові слова: метричні книги, повсякденне життя, історичне джерело, демографія, соціальна історія, Острог, Кирило-Мефодіївська братська церква.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.068>

УДК 929(477) Стороженко М.І.; Стороженко М.В.

Галина Александрова, доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник відділу теорії та методики
біобібліографії Інституту біографічних досліджень,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-5136-5160
E-mail: galekss@ukr.net

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС ЛИСТІВ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ М.І. СТОРОЖЕНКА ДО ІСТОРИКА М.В. СТОРОЖЕНКА

Мета статті — проаналізувати листи відомого літературознавця М.І. Стороженка (1836—1906) до двоюрідного племінника, історика, педагога М.В. Стороженка (1862—1942 (1944 ?)), які стосуються роботи над біографією і творчістю Тараса Шевченка та його публікацій на цю тему. **Методологія** праці ґрунтується на застосуванні біографічного, описового, хронологічного методів дослідження, аналізу й синтезу, що дають можливість систематизувати й узагальнити матеріал, вичерпно його схарактеризувати. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше до наукового обігу залучено значну кількість листів М.І. Стороженка до М.В. Стороженка, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ; висвітлено основні проблеми, що стосуються шевченкознавчих студій професора М.І. Стороженка, обговорювані ним в епістолярній комунікації. Він є автором 11 шевченкознавчих статей і заміток, побудованих на архівних матеріалах та опублікованих у часописах і збірниках кінця XIX — початку XX ст. **Висновки.** Аналіз епістолярію дав змогу висвітлити підготовчі етапи роботи М.І. Стороженка над дослідженням біографії і творчості Тараса Шевченка, його рецепцію праць інших дослідників із цієї ділянки науки. Листи вченого характеризують професійні і

Цитування: Александрова Г. Шевченкознавчий дискурс листів літературознавця М.І. Стороженка до історика М.В. Стороженка. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 68—86. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.068>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

моральні якості їхнього автора, стосунки зі сучасниками, зокрема спілкування з родичами, його україноцентричну позицію, відтворюють лабораторію творчого пошуку та здобутки й помилки в царині шевченкознавства. Цей епістолярій є цінним джерелом, що показує розвиток шевченкознавства в Україні, комунікацію науковців та дає змогу продемонструвати залучення наприкінці XIX ст. до вивчення життя й творчості геніального поета нових дослідників, зокрема відомого літературознавця М.І. Стороженка, розкриває нові факти його біографії та діяльності.

Ключові слова: Шевченко, Микола Ілліч Стороженко, Микола Володимирович Стороженко, шевченкознавство, біографія, епістолярій, лист, журнал «Киевская старина», комунікація.

Актуальність теми дослідження. На особливу увагу досі заслуговує проблема повернення в Україну імен учених, які, хоч і були змушені жити й працювати на чужині, але не відривалися від національного ґрунту і зробили помітний внесок у розвиток науки, освіти й культури. Нині ми змінюємо бачення власної історії і постатей, які творили українське, зокрема й за межами України. У шевченкознавстві як міждисциплінарній галузі особливе місце належить епістолярію біографів національного генія. Листування було важливим складником їхньої роботи, джерелом для вивчення життєпису Шевченка, його оточення, розуміння особистості поета, особливостей його способу мислення тощо. Серед джерел такого типу цінними є листи Миколи Ілліча Стороженка (22.05.1836—25.01.1906), які ще не були предметом комплексної уваги дослідників. Багато з них досі не введено до наукового обігу.

М.І. Стороженко був нащадком відомого з початку XVII ст. козацького, а згодом дворянського роду, що належав до української еліти. Народився він у селі Іржавець Прилуцького повіту тодішньої Чернігівської губернії; з десятирічного віку жив у селі Мармизівка на Полтавщині. 1854 року зі срібною медаллю закінчив Першу київську гімназію. За порадою батькового друга Осипа Бодянського (1808—1877), професора Московського університету, який був родом із сусіднього містечка Варва, Микола Стороженко вирішив навчатися на історико-філологічному факультеті в Москві. Після його закінчення вчителював, захопився творчістю Шекспіра, 300-ліття якого 1864 р. широко відзначали у світі. Виголосив п'ять публічних лекцій, присвячених творчості геніального англійця, про які були написані схвальні рецензії у пресі, і батько, Ілля Якович Стороженко (1795—1884), прочитавши ці відгуки, профінансував тривалі закордонні наукові відрядження сина в Париж і Лондон. Микола Ілліч після захисту магістерської (1872) і докторської (1878) дисертацій став відомим у світі шекспірознавцем. Тривалий час (1872—1893) завідував кафедрою всезагальної (зарубіжної) літератури в *alma mater*, тобто свої сили і здібності він насамперед прикладав на ґрунті світової культури. Нещодавно опубліковані архівні документи свідчать, що М.І. Стороженко ще під час лондонських студій перебував під наглядом

поліції і не міг розраховувати на викладацьку роботу в Україні. Під грифом «секретно» 11 квітня 1869 р. Міністерство народної освіти надіслало інспектору Київської прогімназії розпорядження про «недопущення ні до яких посад з навчальної і виховної частини, а також до приватного і домашнього навчання» [19, с. 30] М.І. Стороженка. Попри все, він і на чужині зумів зберегти національну ідентичність, гуртував навколо себе викладачів і студентів з України (його приятелями, зокрема, були М.М. Ковалевський, О.О. Котляревський, В.Ф. Лазурський, І.А. Линниченко, І.І. Янжул та інші). Учений визнавав окремішність рідної літератури від російської, вірив у її розвиток, заявивши про це ще у своїй студентській праці [17], а Шевченко був для нього символом української ідентичності. Оскільки як літературознавець М.І. Стороженко належав до культурно-історичної школи, представники якої зважали насамперед на геніїв у національних літературах, то обійти Шевченка увагою він, зрозуміло, не міг.

Тому поряд з вивченням зарубіжної літератури М.І. Стороженко в 1880-х роках долучився до дослідження життєпису та творчості Т.Г. Шевченка. Важливим джерелом свідчень про Кобзаря для дослідника став архів Третього відділу власної його імператорської величності канцелярії в Петербурзі, де він першим отримав доступ до секретних документів, розшукав і використав т. зв. «Справу про художника Шевченка» («Дело о художнике Шевченко») та «Справу про Україно-слов'янське братство» («Дело об Украйно-славянском обществе»). Часу для роботи в архіві М.І. Стороженко мав небагато, оскільки літо проводив у своєму маєтку в Україні, тому лише взимку, на канікулах, інколи міг приїздити з Москви в Петербург, і його робота над опрацюванням шевченківських матеріалів, на жаль, розтягнулася на довгі роки.

Аналіз досліджень і публікацій. Попри несистематичність й епізодичність роботи в царині шевченкознавства, діяльність М.І. Стороженка була досить помітною. Він є автором 11 шевченкознавчих статей і заміток, опублікованих у часописах та збірниках кінця XIX — початку XX ст., зокрема й в українських перекладах. Про його розвідки писали В. Доманицький, І. Франко, Г. Коваленко, пізніше — М. Грушевський, В. Міяковський, М. Новицький, Д. Юфанов, В. Смілянська та ін. Нині до вивчення біографії, наукової спадщини літературознавця М.І. Стороженка зріс інтерес (публікації Г. Александрової, О. Дроб'язка, О. Міхна, О. Сокирка, В. Москальця, Г. Черкаської та інших). До вивчення постаті історика, педагога М.В. Стороженка зверталися С. Білокінь, Д. Бурім, Н. Пазюра, О. Москаленко, В. Ульяновський, Р. Харчук та інші. Деякі листи М.І. Стороженка до М.В. Стороженка цитував і аналізував В. Ульяновський [19]. Але епістолярій М.І. Стороженка до племінника, що стосується його шевченкознавчих зацікавлень, зокрема публікацій на цю тему в журналі «Киевская старина», комплексно ще не перебував у полі зору науковців.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу листів М.І. Стороженка до М.В. Стороженка відтворити процес опрацювання московським професором матеріалів із Третього відділу власної його імператорської величності канцелярії в Петербурзі, де зберігалися справи, відкриті на Шевченка після арешту, а також співпрацю М.І. Стороженка з журналом «Киевская старина», стосунки з родичами, обізнаність із контекстом тогочасного шевченкознавства, його україноцентричну позицію, намагання прислужитися рідній культурі.

Виклад основного матеріалу. Інтерес М.І. Стороженка до творчості і біографії Шевченка був зумовлений кількома чинниками. Мабуть, спонукав його до цього професор О.М. Бодянський, який був добрим другом поета (детально див. [8]). Про контакти М.І. Стороженка з О.М. Бодянським докладніше див. [1], [2]. Із Шевченком були знайомі два старші представники роду Стороженків. Один з них — Андрій Якович Стороженко (1790—1857), колекціонер, письменник, відомий під псевдонімом Андрій Царинний [10, с. 191]. Шевченко в листі до О.М. Бодянського писав, що турбував А.Я. Стороженка, коли планував видавати серію «Живописная Украина» [23, с. 27—28]. Знав Шевченко і письменника Олексу Стороженка (1806—1874), який був «одним з небагатьох діячів українського національного відродження» [13, с. 16] і міг познайомитися з Шевченком у Києві, коли був чиновником з «особых поручений» при генерал-губернаторові Бібікові. Цьому письменнику Шевченко подарував свій «Кобзар» 1860 р. Імпульсом до вивчення творчості поета, мабуть, стала і та обставина, що в 1884 р. М.І. Стороженко успадкував батьківський маєток у селі Мармизівка, тому почав регулярно, від травня і до вересня, приїздити в Україну, здійснювати тут громадську і культурно-просвітницьку роботу. Він був гласним, почесним мировим суддею і почесним членом Лохвицького товариства сільських господарів, організував у Лохвиці громадську бібліотеку, яку поповнював книжками і до якої, завдяки його клопотанням, надсилали книжки книговидавця, меценат К.Т. Солдатенков, професор М.М. Ковалевський та інші. У селі Мармизівка він побудував власним коштом народну школу, на літо привозив сюди з Москви лікаря.

Про дослідження невідомих сторінок біографії Шевченка, здебільшого в архіві III відділу Департаменту поліції в Петербурзі, куди М.І. Стороженко зумів потрапити завдяки своїм зв'язкам й енергійному клопотанню, він писав багатьом адресатам. Це відомі українські діячі: Олександр Лашкевич, Володимир Науменко — головні редактори журналу «Киевская старина», визначні вчені — Володимир Антонович, Павло Житецький; писав він листи про пошук документів про Шевченка до письменника Олександра Кониського, до Шевченкового приятеля Федора Лазаревського, до Аліни Костомарової — дружини Миколи Костомарова. У кількох листах ідеться про те, що М.І. Стороженко планував відтворити біографію Шевченка; на жаль, задум цей не був зреалізований.

Найбільше листів адресовано двоюрідному племіннику, у 1880-х роках — ще студентові університету Святого Володимира, а пізніше — відомому історику, педагогу, культурно-громадському та земському діячеві М.В. Стороженку.

Микола Володимирович Стороженко (псевд. М. Кручаненко; 11.06.1862, с. Велика Круча, тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл. — 1942 (1944?), Франція) закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира в Києві (1885), сформувався в інтелектуальному та культурному середовищі Київської документальної школи В.Б. Антоновича. Приват-доцент Петербурзького університету (1888). Директор 4-ї (1895—1909) та 1-ї (1909—1919) київських гімназій. З 1908 р. співпрацював із «Клубом русских националистов города Киева» і «на той час демонстрував однозначне “російство”» [19, с. 29]. За доби Української революції 1917—1921 рр. повернувся до українства. У листопаді 1919 р. емігрував. Разом з рідним братом Андрієм Володимировичем Стороженком (1857 р. — після 1 січня 1926 р.) видав серію документів і матеріалів з родинного архіву (Стороженки: фами́льный архив. Т. 1—4, 6—8. Київ, 1902—1910), фінансував видання 4-х томів «Малороссийского родословника» В.Л. Модзалевського. Цінними є його спогади [15].

Листи М.І. Стороженка до М.В. Стороженка зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, фонд 261. На жаль, вони майже не задіяні до наукового контексту, хоча й потребують докладного вивчення як важливе джерело до його біографії, віддзеркалення доби, портретів його сучасників, адже «лист відтворює не тільки картину світу, наукові погляди окремого вченого, а й відображає його епоху, лист насичений неповторними подробицями, які й вибудовують своєрідний універсум наукового життя» [22, с. 134]. У багатьох листах М.І. Стороженко вибачався перед племінником за затримку відповіді (іноді з притаманною йому самоіронією, зокрема в листі від 27 квітня 1885 р. зазначав: «...для ответа уже давно прошла эпистолярная давность» [21, арк. 3], отже, між ними відбувався епістолярний діалог. Цитований вище лист — єдиний оригінальний, написаний рукою М.І. Стороженка. Почерк усіх інших листів належить не йому, а двом особам; мабуть, усі листи були переписані й готувалися для друку. На деяких листах поставлена дата рукою Миколи Ілліча [21, арк. 4, 26, 27, 28, 32, 40, 42, 44, 53, 66]; очевидно, він звівся їх з копіями. Відповіді надсилалися в Москву, напевно, там і залишилися, і нині нам недоступні. Привертає увагу довірливий характер листів. Очевидно, що такі епістоли М.І. Стороженко міг писати тільки близькій людині. У них — щира турбота про роботу та наукові перспективи, відомості про своє сімейне життя, інформація, що стосується навіть далеких родичів. Це яскраво підкреслює характер стосунків, які склалися між Стороженками — старшим і молодшим (В. Ульяновський називає їх Микола «московський» і Микола «київський»).

Окрім того, в листах є повідомлення про справи спільних знайомих, про наукові події, про викладацьке середовище, інтелектуальну атмосферу Московського університету та Університету Св. Володимира, про власні дослідження та роботу, про господарювання в Мармизівці, сімейні події. Окрім наукових, робочих справ, М.І. Стороженко відчував потребу у співбесіднику, якому б можна було довіряти, тому щиро зізнавався: «Просто хочется побеседовать с Вами на досуге, благо теперь лекции окончились и *ніхто мене по потилиці не б'є*»¹ (останній фрагмент листа виділений нами курсивом; його М.І. Стороженко написав українською мовою. — Г. А.) [21, арк. 1].

Шевченківська тема в листах до племінника насамперед стосується публікацій професора в журналі «Киевская старина». Редакція цього часопису, що був створений у 1882 р., розіслала звернення до відомих учених, запрошуючи їх до співпраці. Серед них був і професор Московського університету Микола Ілліч Стороженко, який відгукнувся на заклик земляків.

25 січня 1883 р. написано перший його лист до племінника. Микола Ілліч прохає Миколу Володимировича бути посередником між ним і часописом «Киевская старина» та повідомити редакції, що не встигає вчасно закінчити обіцяну статтю, оскільки має багато справ. Тому нагадує, що праця «Нові матеріали для біографії Шевченка», яку він обіцяв, буде готова для друку в березневому, а не лютневому числі часопису: «Впрочем, я на этом не стою; я говорю это на тот случай, если у редакции нет ничего о Шевченко для февральской книжки, а если есть, то всякое заявление излишнее. Статью же свою я докончу на масленице и тотчас же вышлю в Киев»² [21, арк. 4]. Додамо, що київському цензору не сподобалися деякі примітки М.І. Стороженка до його статті. Цю працю було переслано для цензурування до петербурзького «Головного управління у справах друку», і вона була опублікована майже через п'ять років з іншою назвою³. А під назвою «Нові матеріали для біографії Шевченка» вийшло аж три статті М.І. Стороженка в «Киевской старине»⁴.

У листі від 2 січня 1886 р. М.І. Стороженко вітає племінника з тим, що його залишають в університеті, сподіваючись і на спільні інтереси у площині

¹ «Просто хочется поговорити с Вами на дозволі, добре, що тепер лекції закінчились і ніхто мене по потилиці не б'є» (тут і далі переклад з російської наш). Цитати відтворюємо згідно зі сучасним правописом, власні назви в листах М.І. Стороженка написано без лапок.

² «Утім, я на цьому не наполягаю, я кажу це на той випадок, якщо в редакції немає нічого про Шевченка для лютневої книжки, а якщо є, то будь-яка заява зайва. А статтю свою я закінчу на масниці й одразу ж надішлю в Київ».

³ Стороженко Н. Первые четыре года ссылки Шевченко // Киевская старина. 1888. Кн. 10. С. 1—21.

⁴ Стороженко Н. Новые материалы для биографии Шевченко // Киевская старина. 1893. Кн. 3. Март. С. 460—469; Там само. 1896. Кн. 3. Март. С. 421—435; Там само. 1900. Кн. 9. Сентябрь. С. 297—326.

досліджень: «...От души поздравляю вас с честью, оказанной Вам факультетом; оставление при университете даст Вам точку опоры и, надеюсь, привлечет Вас к нашему лагерю...»⁵ [21, арк. 11].

Молодший Микола Стороженко теж почав подавати свої статті до «Киевской старины». Часто їхні матеріали журнал друкував без другого ініціалу, що призводило до непорозуміння щодо їх авторства, з приводу чого Микола Ілліч жартував у листі від 7 жовтня 1891 р.: «Видите, как выгодно носить одно литературное имя — Вам могут приписывать мое, а мне ваше, таким образом, будем прославленные вдвойне»⁶ [21, арк. 37]. Микола Володимирович повсякчас допомагав дядькові, коли йшлося про співпрацю з «Киевской стариной», і той щиро дякував за це: «...позвольте крепко обнять Вас за быстрое и аккуратное исполнение всех моих поручений»⁷ [21, арк. 19].

Один з найрозлогіших листів до Миколи Володимировича — від 14 грудня 1887 р. У ньому йдеться про доповідь Миколи Ілліча «Щепкін і Шевченко», виголошену на засіданні Товариства любителів російської словесності Московського університету до 100-літнього ювілею актора. Серед слухачів доповіді був І.І. Смирнов (особу нам встановити не вдалося), власник «Кобзаря» 1860 р. з власноручними доповненнями Шевченка. Це видання він віддав М.І. Стороженку. Примірник належав І.М. Лазаревському і був подарований йому в Петербурзі самим Шевченком з таким написом: «Иванови Лазаревському Кобзар Тарас 8 марта 1860 г.». Як відомо, повернувшись із заслання, Шевченко «мав звичку дарувати друзям і знайомим на згадку автографи своїх віршів, які підписував і датував» [3, с. 8]. Усі не пропущені цензурою вірші вставлені чієюсь рукою (професор М.І. Стороженко висловив припущення, що це зробив І.М. Лазаревський, якому диктував Шевченко). Справді, пізніше науковці з'ясували, що доповнення у цьому «Кобзарі» зроблені не Т.Г. Шевченком, а І.М. Лазаревським, який допомагав поетові переписувати його твори. Зокрема, у складі різних колекцій зберігаються чотири примірники «Кобзаря» 1860 р. з дарчими написами Шевченка відповідно Василеві, Іванові, Олександрю, Федору Лазаревським [24, с. 241]. Наприкінці цього «Кобзаря» було вклеєно кілька сторінок, де власною рукою поета написано чотири вірші, з яких тільки один — «Якби то ти, Богдане п'яний» — був надрукований у закордонних виданнях Шевченка (професор обережно зазначає щодо цього: «наскільки мені відомо» [21, арк. 19 зв.]. М.І. Стороженко просить племінника перевірити в закордонних виданнях

⁵ «...Від душі поздоровляю Вас із честью, яку виявив до Вас факультет; те, що Вас залишають в університеті, дасть Вам точку опоры і, сподіваюсь, залучить Вас до нашого табору».

⁶ «Бачите, як вигідно мати одне літературне ім'я — Вам можуть приписувати моє, а мені ваше, отже, будемо прославлені подвійно».

⁷ «...дозвольте міцно обняти Вас за швидке й акуратне виконання всіх моїх доручень».

творів Шевченка, які мають бути у М.К. Чалого, чи були в них надруковані інші три вірші: «Подражаніє 14 главі пророка Осії»; «Погибнеш, згинеш, Україно»; «Подражаніє 19 главі Іезекиїля» і вірш «Каламутними болотами» (ідеться про поезію «Лічу в неволі дні і ночі». — Г. А.). Тобто Микола Ілліч залучав племінника до текстологічної роботи — звіряння рукописних текстів Шевченка з опублікованими (зокрема, в заборонених у Російській імперії закордонних виданнях). Для літературознавця зрозуміло: «...подражання пророкам напечатать все равно нельзя»⁸ [21, арк. 19 зв.], але використати ці поезії в біографії для характеристики душевного настрою Шевченка за рік до його смерті обов'язково потрібно. Отже, біографію поета дослідник розглядав невіддільно від його творчості. «Кобзар», подарований Шевченкові І.М. Лазаревським, бачив В.М. Доманицький у М.М. Митрофанової, доньки М.І. Стороженка, вже після смерті останнього. Вона розповіла В.М. Доманицькому, що до її батька «Кобзар» потрапив від Репніних, а «через що він од Лазаревського попав до Репніних — невідомо» [5, с. 74]. Однак про те, що «Кобзар» 1860 р. було отримано від Смирнова, а не від Репніних, ідеться й у недатованому листі М.І. Стороженка до Ф.М. Лазаревського⁹ [4, арк. 3], але ця інформація викладена емоційніше, з деякими важливими уточненнями (зокрема, про те, що пану Смирнову видання «Кобзаря» з підписом від Шевченка Іванові Лазаревському дісталось від його батька). «Кобзар», подарований М.І. Стороженкові, був переданий у Рум'янцевський музей [5, с. 73], нині зберігається у відділі рукописів РДБ.

Свою промову «Щепкін і Шевченко» М.І. Стороженко віддав у «Газету Гатцука» (надрук. 1888. № 6, с. 90—92), але писав племінникові, що пошкодував про те, що не відіслав її до «Киевской старины», де її справжнє місце. Ця стаття передруковувалася ще двічі: в журналі «Зоря» було опубліковано її стислий переказ українською (1889), опублікована вона й у збірнику вибраних праць М.І. Стороженка «Из области литературы» (М., 1902).

Інколи редакція замовляла статті московському професорові. Зокрема, Микола Володимирович залишив такі спогади: «Він (М.І. Стороженко. — Г. А.), було, розпитує мене про... “Київську старовину”, бо він надсилав щось Шевченка до Шевченківських книжок у лютому на прохання Лебединцева» [14, с. 187].

Особливо важливим для з'ясування проукраїнських поглядів Стороженка-старшого, його національної ідентифікації є лист від 25 грудня 1887 р., де він із вдячністю приймає пропозицію далі співпрацювати з журналом «Киевская старина» і «готов сделать все возможное для литературы и старины народа, кровную связь с которым я недавно ощутил весьма

⁸ «...подражання пророкам надрукувати все одно не можна».

⁹ Дату листа можна приблизно встановити (1888 р.), оскільки у ньому теж ідеться про виступ М.І. Стороженка на святкуванні 100-ліття М.С. Щепкіна і висловлені сподівання на те, що його промова «Щепкін і Шевченко» невдовзі буде опублікована.

живо...»¹⁰. «“Старину” я готов поддерживать по мере сил»¹¹ [21, арк. 21], — запевняв М.І. Стороженко в листі від 11 січня 1888 р. Але залишалася та сама проблема — не вистачало часу зробити все, що хочеться. Професор виправдовується: статтю про Шевченка найкраще було б писати на свята, але з листа довідуємося, як напружено він працював: «...дело в том, что на святках я обещал написать три статьи: о переводах Мищенко¹², о мемуарах Ристори¹³ (для Рус.[ских] Ведом.[остей]) и статью Педагогические теории эпохи Возрождения (для Петерб. журнала Пантеон литературы)»¹⁴ [21, арк. 21]; тому статтю про Шевченка доводилося писати уривками між лекціями і складанням покажчика до праць Дж. Тікнора¹⁵. У будь-якому разі, переконаний професор, що до травня він усе встигне зробити, якщо до того часу М.К. Чалий не використає листи Шевченка у другому виданні своєї біографії поета. Водночас просить дізнатися племінника, чи скоро це видання побачить світ.

Минуло три тижні, і 11 січня 1888 р. М.І. Стороженко пише племінникові, що, попри своє бажання, він знову не встигає виконати обіцяного: «...не успею окончить мою статейку о Шевченко к 18 февраля: университет наш открывается 20 числа, а с началом лекций придется работать только по вечерам. Писать же теперь не могу, потому что у меня на руках две статьи, которые, дай Бог, окончить к 20»¹⁶ [21, арк. 23].

22 травня 1888 р. Стороженко пише племінникові вже з Мармизівки про те, що він аж тепер працює над статтею про Шевченка, розпочатою ще в Москві, і сподівається закінчити її через тиждень. Він просить напи-

¹⁰ «...готовый сделать все возможное для литературы и старовины народа, кровный зв'язок з яким я недавно відчув досить жваво».

¹¹ «“Старину” я готовый поддерживать в міру сил».

¹² Ідеться про переклад з давньогрецьк. Міщенка Федора Герасимовича, приват-доцента університету Св. Володимира: Геродот. История в девяти книгах, т. 1—2. Москва, 1886.

¹³ Ристорі Аделаїда (30.01.1822, Чивидале-дель-Фриулі, Італія — 09.10.1906, Рим) — видатна італійська актриса. Авторка книги «Етюди і спогади» (1887, рос. пер. 1904 р.).

¹⁴ «...річ у тому, що на святках я обіцяв написати три статті: про переклади Міщенка, про мемуари Ристорі (для Рус.[ских] Ведом.[остей]) і статтю Педагогічні теорії епохи Відродження (для Петерб. журналу Пантеон литературы)».

¹⁵ Тікнор Джордж (01.08.1791, Бостон, США — 26.01.1871, там само) — американський історик, літературознавець, іспаніст. Засновник Бостонської громадської бібліотеки. М.І. Стороженко був перекладачем і редактором видання: Тікнор Дж. История испанской литературы. Издание К.Т. Солдатенкова. В 3 т. Перевод Н.И. Стороженко. Москва: Тип. П.П. Брискорн, 1883—1886 й автором у ньому передмови та біографічного нарису про літературознавця: Стороженко Н.И. Предисловие переводчика // Тікнор Дж. История испанской литературы. Т. I. Москва, 1883. С. I—II; Стороженко Н.И. Тікнор (биографический очерк) // Тікнор Дж. История испанской литературы. Т. I. Москва, 1883. С. I—XLIV.

¹⁶ «...не встигну закінчити мою статейку про Шевченка до 18 лютого: университет наш відкривається 20 числа, а з початком лекцій доведеться працювати тільки вечорами. Писати ж тепер не можу, бо в мене на руках дві статті, які, дай Боже, закінчити до 20».

сати, як звати редактора «Киевской старины» Лашкевича і його адресу, бо хоче подякувати йому за честь запросити його у співробітники. У цьому листі вперше з'являється тема про зустрічі з Варварою Репніною: «Перед отъездом из Москвы часто беседовал с Репниной, которая сообщила мне несколько поправок к своим уже известным рассказам о Шевченко и между прочим сказала, что в Яготыне осталась целая пачка писем Шевченка к ней, писанных в 1843 и 44 годах, что они непременно должны быть там и найдутся — если хорошенько поискать»¹⁷ [21, арк. 24—24 зв.].

Професор просить племінника відшукати ці листи, адже той живе недалеко від Яготина. «Это была бы драгоценная находка»¹⁸ [21, арк. 24 зв.], — наголошує Микола Іллч. Захоплена спогадами про поета, княжна дозволила зняти фотокопію з портрета, зробленого за три роки до зустрічі з Шевченком, і, хоча не погодилась із пропозицією додати його до статті, але охоче дала свій дозвіл на вміщення його до книжки про Шевченка, яку Микола Іллч обіцяв написати М.М. Ковалевському в запланований ним серії біографій російських письменників і діячів на зразок тих, які виходили в Англії і Франції. На жаль, це видання так і не побачило світ.

Удруге тема В. Репніної зринає в листах М.І. Стороженка у зв'язку із написанням некролога з приводу її смерті. Професор обізвався коротким прощальним словом про княжну в газеті «Русские ведомости», пишучи племіннику 31 грудня 1891 р. про те, що чекав повернення з села племінниці Репніної — Ольги Павлівни Орлової та її онуки, оскільки без них не можна написати «скільки-нибудь сносного некролога Репниной, поэтому попросите редакцию К. Старины повременить до следующей книжки» [21, арк. 38]. Він сподівався, що до того часу роздобуде від Орлових певні біографічні відомості, а може, вони дозволять побачити незакінчені записки В. Репніної, які вона почала писати для своєї внучки. «En attendant (тим часом. — Г. А.) посылаю вам мой некролог Княжны, помещенный в Рус. [ских] Ведомостях (№ 1-й Декабря). Как только приедут Орловы, пойду к ним, узнаю, что только возможно, и в конце января пришлю в Старину вместе с ее кабинетным фотографическим портретом, который она мне позволила снять с большого портрета масляными красками, сделанного за границей в сороковых годах»¹⁹ [21, арк. 38]. Журнал зробив передрук цього

¹⁷ «Перед від'їздом з Москви часто розмовляв з Репніною, яка повідомила мені кілька поправок до своїх уже відомих розповідей про Шевченка і між іншим сказала, що в Яготині залишилася ціла пачка Шевченкових листів до неї, написаних у 1843 і 44 роках, що вони неодмінно мають бути там і знайдуться — якщо гарненько пошукати».

¹⁸ «Це була б дорогоцінна знахідка».

¹⁹ «...насилаю вам мій некролог Княжни, вміщений у Рус. [ских] Ведомостях (№ 1-й Грудня). Щойно приїдуть Орлови, піду до них, довідаюся, що тільки можливо, і наприкінці січня надішлю у Старину разом з її кабінетним фотографічним портретом, який вона мені дозволила зняти з великого портрета олійними фарбами, зробленого за кордоном у сорокових роках».

короткого некролога авторства М.І. Стороженка, а обіцяного докладнішого він так і не написав. Утім, і у цьому короткому тексті є проникливі слова, які написати міг тільки той, хто достеменно знав про стосунки княжни і Шевченка: «Варвара Миколаївна була не тільки другом і покровителькою, а й добрим генієм, уособленою совістю поета. Вона підтримувала в ньому віру в його високе покликання і з властивою їй прямоотою не раз висловлювала йому гіркі істини, коли він збивався з істинного шляху. Коли з Шевченком трапилось лихо і він, розжалуваний у солдати, був засланий спершу в Оренбург, а потім у киргизький степ, Варвара Миколаївна діяльно, хоч і безуспішно, клопотала про пом'якшення його долі і підтримала його занепалий дух своїми листами» [9, с. 313]. Її смерть М.І. Стороженко вважає втратою для громадськості і не сумнівається в тому, що майбутні історики зарахують В. Репніну «...до гурту тих чистих і благородних особистостей, які здійснили благотворний вплив на суспільство самим фактом свого існування» [8, с. 313].

Важливим питанням, що порушувалося в листах, було і грошове винагородження за публікації. За часів редакторства О.С. Лашкевича гонорар за статті та рецензії становив 25—40 крб за друкований аркуш, але все-таки журнал був збитковим. Здебільшого М.І. Стороженко не порушував питання про фінансову винагороду за публікації, відмовлявся від гонорарів, надаючи перевагу отриманим примірникам журналу (лист від 25 грудня 1887 р.): «Гонорара мне не нужно денежного, но желательнее было бы получить по расчету книжками Киевской старины за прежние годы»²⁰ [21, арк. 21 зв.], а пізніше висловлювався ще чіткіше, зокрема в листі за 25 січня 1893 р. зазначаючи: «Гонорара мне никакого, конечно, не нужно, пусть моя статейка послужит... выражением моей благодарности редакции, давно уже высылающей мне Старину»²¹ [21, арк. 40 зв.]. Хоча в одному листі професор М.І. Стороженко клопотався про виплату гонорару, але, швидше за все, щоб поліпшити матеріальний стан своїх родичів. 12 листопада 1888 р. він писав племінникові: «Были ли Вы в редакции Киевской Старины?.. Послано ли мой гонорар в Лубны? Не получая оттуда никакого известия, полагаю, что редакция до сих пор ничего не выслала, пожалуйста, справьтесь, сколько послано и когда на имя Ольги Федоровны Куколь-Яснопольской. За исполнение всех этих поручений заранее приношу вам глубокую благодарность»²² [21, арк. 28 зв.].

²⁰ «Гонорару мені не треба грошми, але бажано було б отримати як розрахунок книжки Киевской старины за попередні роки».

²¹ «Гонорару мені, звісно, ніякого не потрібно, нехай моя статейка послугує... вираженням моєї подяки редакції, яка давно вже надсилає мені Старину».

²² «Чи були Ви в редакції Київської Старини?.. Чи надіслано мій гонорар у Лубни? Не одержуючи звідки жодної звістки, вважаю, що редакція досі нічого не вислала, будь ласка, довідайтеся, скільки надіслано і коли на ім'я Ольги Федорівни Куколь-Яснопольської. За виконання всіх цих доручень заздалегідь складаю вам глибоку подяку».

Часто М.І. Стороженко повідомляв про свої наукові пошуки та знахідки в Петербурзькому архіві, що стосувалися біографії та творчості Шевченка: «Нашел я гораздо более, чем ожидал: неизданную большую поэму Осыка, несколько неизвестных мелких стихотворений, множество писем друзей Шевченка, любопытное письмо Шевченка к Дубельту...»²³ [21, арк. 40] (нагадаємо, цей генерал-лейтенант вів слідство у справі Кирило-Мефодіївського братства). М.І. Стороженко не зміг переписати всіх матеріалів, оскільки був у Петербурзі лише три дні. Професор повідомляв про свої плани: щоб переписати поему «Осыка», поїде ще раз у Петербург, а на основі знайденого напише невелику статтю для лютневої книжки «Киевской старины» з назвою «Нові матеріали для біографії Шевченка», і у зв'язку з цим звертався до племінника: «Если можно, попросите редакцию Старины оставить для меня около полулиста. Мне хотелось бы, чтобы моя статейка появилась в февр. книжке, которая всегда посвящена памяти Шевченка»²⁴ [21, арк. 40].

У листі від 10 червня 1891 р. М.І. Стороженко передає привіт київському історику О.І. Левицькому та розповідає про нові знахідки в архіві, зокрема вірша члена Кирило-Мефодіївського братства Г. Андрузького: «Поклонитесь от меня уважаемому Оресту Ивановичу и передайте ему найденное мною в бумагах Шевченка стихотворение его любимца Андрузского... был в Петербурге меньше недели. На праздниках поеду опять»²⁵ [21, арк. 34 зв.]. У цьому листі М.І. Стороженко переймається й долею свого рукопису, надісланого в «Киевскую старину»: «Если увидите Науменка, спросите, почему он до сих пор не напечатал посланное ему давно прекрасное стихотворение Шевченка “Славянам”. Впрочем, может быть, оно напечатано в июньской или июльской книжке, которые у меня в Москве. Если он бережет это стихотворение для февральского №, то скажите ему, что для этого № я ему пришлю немало интересного»²⁶ [21, арк. 34 зв.—35]. Але цього разу у своїх шевченкознавчих розвідках М.І. Стороженко припустився прикрої помилки. Редакція журналу «Киевская старина» аж через кілька років

²³ «Знайшов я значно більше ніж очікував: невидану велику поему Осыка, кілька невідомих дрібних віршів, багато листів Шевченкових друзів, цікавий лист Шевченка до Дубельта».

²⁴ «Якщо можна, попросіть редакцію Старини залишити для мене близько пів аркуша. Мені хотілося б, щоб моя статейка з'явилася в лютневій книжці, яка завжди присвячена пам'яті Шевченка».

²⁵ «Вклоніться від мене шановному Оресту Ивановичу і передайте йому знайдений мною в паперах Шевченка вірш його улюбленця Андрузького... був у Петербурзі менше тижня. На свята поїду знову».

²⁶ «Якщо побачите Науменка, запитайте, чому він досі не надрукував надісланий йому давно чудовий вірш Шевченка “Слов'янам”». Утім, може, він надрукований у червневій або липневій книжці, які в мене в Москві. Якщо він береже цей вірш для лютневого №, то скажіть йому, що для цього № я йому пришлю чимало цікавого».

після одержання опублікувала його матеріал, у якому він приписував вірш «Слов'янам» М.І. Костомарова Шевченкові [17]. Із цим твердженням принципово не погодились І. Франко, виступивши з переконливими аргументами на сторінках журналу «Зоря» (1897. № 23. С. 455—456), та Г. Коваленко (Зоря. 1897. С. 439) — письменник, журналіст, історик, етнограф, художник, громадський діяч, родом з Полтавщини; він, працюючи фельдшером у клініці Московського університету, як вільний слухач відвідував лекції професора М.І. Стороженка. Автор публікації був змушений звернутися з поясненнями до вдови М.І. Костомарова — Аліни Леонтіївни [7]. Про її відповідь М.І. Стороженко докладно переповів племінникові 26 липня 1898 р.: «На днях я получил письмо от А.Я. Костомаровой из Дедовцов, которая негодует на меня за то, что я приписал стихотворение ее мужа Шевченку. Доказательства, приведенные ею, настолько убедительные, что если бы я знал их, то, конечно, не приписал бы стихотворения Шевченку. Я основывался на протоколе обыска, произведенного у Костомарова, протоколе, подписанном Н.[иколаем] И.[вановичем], в этом протоколе, вероятно, со слов самого Костомарова, стихотворение Славянам приписано Шевченку. Я объясняю дело таким образом: во время своего ареста и первого допроса Костомаров находился в таком угнетенном состоянии, что мог впопыхах приписать стихотворения его en question en (під питанням. — Г. А.) Шевченку и потом подписать протокол, не читая его»²⁷ [21, арк. 68—68 зв.]. Але професор наполягав на своїй думці, покладаючись лише на документальні джерела: «Впрочем, ничего решительного сказать не могу до тех пор, пока в январе снова не пересмотрю всего дела. Сколько помнится, стихотворение писано не рукою Шевченка»²⁸ [21, арк. 68 зв.].

Шевченківська тема, зокрема, про плани поїхати працювати в архів ІІІ відділення, з'являється в листах, написаних аж через кілька років. На початку січня 1896 р. померла дружина Миколи Ілліча — Ольга Іванівна; похитнулось і його здоров'я, але не зникло бажання продовжувати розпочату роботу. Стежив він і за шевченкознавчою діяльністю інших дослідників. 11 листопада 1897 р. М.І. Стороженко пише: «2-го февраля, если буду здоров, непременно уезжаю в Петербург... Над Шевченком теперь кто-то

²⁷ «Днями я одержав листа від А.Я. Костомарової з Дідівців, яка обурюється на мене за те, що я приписав вірш її чоловіка Шевченкові. Докази, наведені нею, такі переконливі, що якби я знав їх, то, звісно, не приписав би вірша Шевченку. Я ґрунтувався на протоколі обшуку, зробленого в Костомарова, протоколі, підписаному М.[иколаєм] І.[вановичем], у цьому протоколі, ймовірно, зі слів самого Костомарова, вірш «Слов'янам» приписано Шевченку. Я пояснюю справу таким чином: під час свого арешту і першого допиту Костомаров перебував у такому пригніченому стані, що міг похапцем приписати вірші його en question Шевченку і потім підписати протокол, не читаючи його».

²⁸ «Утім, нічого рішучого сказати не можу доти, доки в січні знову не перегляну всієї справи. Наскільки пам'ятається, вірш писаний не рукою Шевченка».

трудится из малороссов»²⁹ [21, арк. 34 зв.]. У листі від 29 грудня 1897 р. знову пише про заплановану поїздку, дата її трохи переноситься: «5 января собираюсь в Петербург, чтобы покончить с собиранием материалов по биографии Шевченка»³⁰ [21, арк. 61]. Свої праці, надруковані не в Україні, а в інших часописах, М.І. Стороженко обов'язково надсилав родичам: «Одновременно с этим письмом опускаю в ящик два экземпляра моей последней статьи о Шевченко, помещенной в Армянском сборнике»³¹, один для Вас, а другой для А.В.»³² (Андрія Володимировича Стороженка. — Г. А.) [21, арк. 61].

27 лютого 1898 р. у листі М.І. Стороженка до племінника є прохання, яке стосується їхнього спільного знайомого Василя Горленка (1853—1907) — письменника, публіциста, літературного критика, мистецтвознавця — теж українця з козацького роду, який переважно працював у Петербурзі: «...увидите Горленка, то скажите ему, что когда он будет проезжать Москву, то чтобы зашел ко мне (Воздвиженка, Калашный пер., д. Прибыловой), и что я его сведу к одному любителю живописи, у которого есть целых 10 и совершенно неизвестных рисунков Шевченка, сепий, приобретенных у секретаря Академии художеств Сомова»³³ [21, арк. 62 зв.]. У цьому листі М.І. Стороженко не лише наводить біографічні факти, а й характеризує мистецькі твори Шевченка: Техніка їх, на його думку, недосконала, але «...экспрессия удивительна, и они несомненно имеют отношение к личной жизни художника; сюжет их — человеческое страдание в разных видах»³⁴ [21, арк. 62 зв.].

Хвороба, що стрімко прогресувала, стримувала творчу продуктивність дослідника. Шевченкознавчі праці М.І. Стороженка з'являлися все рідше. 5 травня 1902 р. його лист розпочинається з повідомлення про стан здоров'я: він ледве міг ходити, але писав, що відчуває бажання працювати: «Самое досадное для меня то, что болезнь мешает мне съездить в Петербург, чтобы докончить начатые еще в 1898 г. работы по Кирилло-Медовьевскому обществу. Я сделал уже общий осмотр дела и собрал немало

²⁹ «2-го лютого, якщо буду здоровий, неодмінно виїжджаю в Петербург... Над Шевченком тепер хтось трудиться з малоросів».

³⁰ «5 січня збираюся в Петербург, щоб покінчити зі збиранням матеріалів з біографії Шевченка».

³¹ Ішлося про статтю: Стороженко Н. Гениальный горемыка // Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. Москва, 1897. С. 282—293.

³² «Одночасно із цим листом опускаю у скриньку два примірники моєї останньої статті про Шевченка, уміщеної у Вірменському збірнику, один для Вас, а інший для А.В.».

³³ «...якщо побачите Горленка, то скажіть йому, коли він буде проїжджати Москву, то щоб завітав до мене, і я його заведу до одного любителя живопису, в якого є аж 10 зовсім невідомих малюнків Шевченка, сепій, придбаних у секретаря Академії мистецтв Сомова».

³⁴ «...експресія дивовижна, і вони, безсумнівно, стосуються особистого життя художника; сюжет їх — людське страждання в різних виглядах».

82 матеріалов об интересной личности Н.И. Гулака. Хотелось бы за лето сделать что-нибудь из них для Киевской старины...»³⁵ [21, арк. 84].

На жаль, ця праця М.І. Стороженка побачила світ у «Киевской старине» лише 1906 р., уже після смерті автора [16]. У некролозі редакція назвала його одним «...із найбільших представників захисту наших українських культурно-суспільних завдань» [11], який був духовно пов'язаним з журналом. Олена Пчілка вважала М.І. Стороженка «великою силою», ученим «з великим іменем» [12, с. 231], «видатним представником національного типу» [12, с. 256].

Племінник Миколи Ілліча теж звертався до шевченківської тематики, однак, за спостереженнями Р. Харчук, ця тема в доробкові молодшого Стороженка належить до маргінальних і амбівалентних [20, с. 109]. Становлять інтерес його листи до П. Куліша, в яких згадується поет, та стаття — анекдотична історія про змалювання Шевченком портрета поміщиці Шосточки, яку М.В. Стороженко записав від своєї бабусі — Марії Давидівни Корсун [14]. Його праці переважно присвячені історії України та роду Стороженків. Вплив дядька теж не минув безслідно, незважаючи на участь М.В. Стороженка в проросійській організації. Пізніше О. Оглоблин зазначав: Микола Володимирович «завжди, в глибині душі, був українець» [6, с. 559], залишив про спілкування з М.І. Стороженком теплі, щирі спогади [15].

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше до наукового обігу залучено значну кількість листів М.І. Стороженка до М.В. Стороженка, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ; висвітлено основні проблеми, що стосуються шевченкознавчих студій професора М.І. Стороженка, обговорювані ним в епістолярній комунікації. Він є автором 11 шевченкознавчих статей і заміток, побудованих на архівних матеріалах та опублікованих у часописах і збірниках кінця XIX — початку XX ст.

Висновки. Аналіз епістолярію дав змогу висвітлити підготовчі етапи роботи М.І. Стороженка над дослідженням біографії і творчості Т.Г. Шевченка, його рецепцію праць із цієї ділянки науки інших дослідників, бажання долучитися до публікації невідомих архівних документів, до вивчення рукописів поета. Листи М.І. Стороженка до М.В. Стороженка містять важливі факти, цінні спостереження, розкривають сторінки його власного життя, у них є відгуки на тогочасні шевченкознавчі публікації, повідомлення про наукові події. Дядько і племінник — представники різних поколінь, особистості різного наукового й громадського діапазону, але кожен з них зробив внесок в історію й культуру України. Листування є одним із ключових джерел для

³⁵ «Найбільш прикро для мене те, що хвороба заважає мені з'їздити до Петербурга, щоб закінчити розпочаті ще в 1898 р. праці з Кирило-Мефодіївського братства. Я зробив уже загальний огляд справи і зібрав чимало матеріалів про цікаву особистість М.І. Гулака. Хотілося б за літо зробити що-небудь із них для Киевской старины...».

розуміння взаємин М.І. Стороженка з різними людьми, а насамперед — особистості самого автора. Епістолярій цього літературознавця характеризує його професійні і моральні якості, стосунки із сучасниками, зокрема спілкування з родичами, його україноцентричну позицію, відтворює лабораторію творчого пошуку. Проаналізоване у статті листування є цінним джерелом, що показує розвиток шевченкознавства в Україні, комунікацію науковців, дає змогу продемонструвати залучення наприкінці XIX ст. до вивчення життя й творчості геніального поета нових дослідників, зокрема відомого літературознавця М.І. Стороженка, розкриває нові факти його біографії та діяльності. Важливо ввести ці листи (а також і ті, що стосуються інших тем) до наукового обігу для того, щоб вони були відомі широкому колу дослідників, адже засвідчують небайдужість ученого до розвитку шевченкознавства і загалом — до слова рідного народу, його літератури, культури, історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Г.А. Викладачі в житті літературознавця М.І. Стороженка: наукова і особиста комунікація // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. 2023. Вип. 24. С. 235—257.
2. Александрова Г.А. Невідомі листи М.І. Стороженка до О.М. Бодяньського // Слово і Час. 2024. № 5. С. 87—94.
3. Боронь О. Невідомий автограф Шевченкового вірша «Мені однаково, чи буду...» // Слово і Час. 2025. № 2 (740). С. 3—15.
4. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. Ф. 118. Арк. 3.
5. Доманицький В. Ще нові матеріали до «Кобзаря» Шевченка // З науково-творчої спадщини. У двох книгах. Книга друга. Черкаси, 2010. С. 73—75.
6. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка, 1893—1905 / Вступ і прим. О. Оглоблина // Україна. Париж, 1952. № 7. С. 556—569.
7. М.І. Стороженко до А.Л. Костомарової // Шевченко в епістолярії відділу рукописів. Київ : Наук. думка, 1966. С. 194.
8. Мельниченко В. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський). Москва, 2008. 560 с.
9. Н. С. [Стороженко Н.И.]. Памяти кн. В.Н. Репниной // Киевская старина (далі — КС). 1892. Февраль. С. 312—313.
10. Недоборовский З.Ф. Мои воспоминания // КС. 1893. Февраль. С. 189—208.
11. Некролог // КС. 1906. Январь. С. 13.
12. Пчилка Олена. Николай Ильич Стороженко // КС. 1906. Т. 92. Февраль. С. 231—256.
13. Стешенко І. Ол.П. Стороженко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1901. Кн. V. Т. XLIII. С. 1—46.
14. С.-ко [Стороженко Н.В.]. Эпизод из жизни Т. Шевченко // КС. 1885. Декабрь. С. 718—720.
15. Стороженко М. З мого життя / упоряд. і вступ. ст. В. Ульяновського. Київ : Либідь, 2005. 432 с.
16. Стороженко Н. Кирилло-мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак // КС. 1906. № 2. С. 135—152.

17. **Стороженко Н. Малороссийский литературный сборник // Отечественные записки.** 1859. Т. СХХVI. № 9 (сентябрь). Отд. III. С. 27—38.
18. **Стороженко Н. Славянам. Неизданное стихотворение Т. Шевченко, с предисловием Н.И. Стороженко // КС.** 1897. Октябрь. С. 1—5.
19. **Ульяновський В. Три лики Миколи Стороженка: «Малоросійство» — «російство» — «українство» // Стороженко М. З мого життя / упоряд. і вступ. ст. В. Ульяновського.** Київ : Либідь, 2005. С. 5—93.
20. **Харчук Р. Шевченківська тема у спадщині історика й педагога Миколи Володимировича Стороженка (1861—1944) // Слово і Час.** 2020. № 1 (710). С. 102—109. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2020.01.102-109>
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 20. 95 арк.
22. **Шалак О.І. «На Поділлі було багато монастирів, про які залишилися тільки народні перекази»: епістолярний діалог дійсних членів НТШ Юхима (Євфимія) Сіцінського та Миколи Петрова // Українська біографістика.** 2023. Вип. 24. С. 132—150.
23. **Шевченко Т.Г. Лист до О.М. Бодяньського. 29 червня 1844 р. С.-Петербург // Повне зібрання творів: У 12 т.** Київ : Наук. думка, 2003. Т. 6. С. 27—28.
24. **Шевченко Т.Г. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю // Повне зібрання творів: У 12 т.** Київ : Наук. думка, 2003. Т. 6. 632 с.

Отримано 26 березня 2025 р.

REFERENCES

1. Aleksandrova H.A. Vykkladachi v zhytti literaturoznavtsia M.I. Storozhenka: naukova i osobysta komunikatsiia [Interpreters in M.I. Storozhenko's literary research: scientific and personal communication]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*. 2023. Iss. 24, pp. 235—257. [In Ukrainian].
2. Aleksandrova H.A. Nevidomi lysty M.I. Storozhenka do O.M. Bodianskoho [Nevidomi lysty of M.I. Storozhenko to O.M. Bodianskoho]. *Slovo i chas* [Word and Time]. 2024. No. 5, pp. 87—94. [In Ukrainian].
3. Boron O. Nevidomyi avtohrاف Shevchenkovooho virsha “Meni odnakovo, chy budu...” [Shevchenko's invisible autograph “Meni odnakovo, chy budu...”]. *Slovo i Chas* [Word and Time]. 2025. No 2 (740), pp. 3—15. [In Ukrainian].
4. Fond 118. Fols. 3. Department of Manuscript Collections and Textology of the Taras Shevchenko Institute of Literature.
5. Domanytskyi V. Shche novi materialy do «Kobzaria» Shevchenka [New materials for Shevchenko's “Kobzar”] // *Z naukovo-tvorchoi spadshchyny. U dvokh knyakh. Knyha druha* [From the scientific and creative heritage. In 2 vols. Vol. 2]. Cherkasy, 2010. Pp. 73—75. [In Ukrainian].
6. *Z nevydanykh lystiv Vasyliia Horlenka do Mykoly Storozhenka, 1893—1905* [From the Unpublished Letters of Vasyl Horlenko to Mykola Storozhenko, 1893—1905] / Introduction and notes by O. Ogloblyn. *Ukraina* [Ukraine]. Paris, 1952. No. 7, pp. 556—569. [In Ukrainian].
7. M.I. Storozhenko do A.L. Kostomarovoi [M. I. Storozhenko to A. L. Kostomarova] // *Shevchenko v epistoliarii viddilu rukopysiv* [Shevchenko in the epistolary of the Department of Manuscripts]. Kyiv, 1966. P. 194. [In Russian].

8. Melnychenko V. "Na slavu nashoi preslavnoi Ukrainy" (Taras Shevchenko i Osyp Bodianskyi). ["For the glory of our glorious Ukraine" (Taras Shevchenko and Osyp Bodianskyi)]. Moscow, 2008. 560 p. [In Ukrainian].
9. N. S. [Storozhenko N.I.]. Pamiati kn. V.N. Repninoi [In Memory of Princess V.N. Repnina]. *Kievskaia starina* [Kievan Antiquity]. 1892. February. Pp. 312—313. [In Russian].
10. Nedoborovskii Z.F. Moi vospominaniia [My Memories] *Kievskaia starina* [Kievan Antiquity]. 1893. February. Pp. 189—208. [In Russian].
11. Nekroloh [Obituary]. *Kievskaia starina* [Kievan Antiquity]. 1906. January. P. 13.
12. Pchilka Olena. Nikolai Ilich Storozhenko [Nikolai Ilich Storozhenko]. *Kievskaia starina* [Kievan Antiquity]. 1906. Vol. 92. February. Pp. 231—256. [In Russian].
13. Steshenko I. Ol.P. Storozhenko [Ol.P. Storozhenko] *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. 1901. Book V. Vol. XLIII, pp. 1—46. [In Ukrainian].
14. S.-ko [Storozhenko N.V.]. Epizod iz zhizni T. Shevchenko [An episode from the life of T. Shevchenko]. *Kievskaia starina* [Kievan Antiquity]. 1885. December. Pp. 718—720. [In Russian].
15. Storozhenko M. Z moho zhyttia [From My Life] / V. Ulianovskyi (Comp. and Ed.). Kyiv, 2005. [In Ukrainian].
16. Storozhenko N. Kirillo-mefodievskie zagovorshiki. Nikolai Ivanovich Gulak [Cyril and Methodius conspirators. Nikolai Ivanovich Gulak]. *Kievskaia starina* [Kievan Antiquity]. 1906. February. Pp. 135—152. [In Russian].
17. Storozhenko N. Malorossiiskii literaturnyi sbornik [Little Russian Literary Collection]. *Otechestvennye zapiski* [Patriotic Notes]. 1859. Vol. CXXVI. No. 9 (September). Branch III, pp. 27—38. [In Russian].
18. Storozhenko N. Slavianam. Neizdannoe stikhotvorenie T. Shevchenko, s predysloviem N.I. Storozhenko [To the Slavs. Unpublished poem by T. Shevchenko, with a foreword by N.I. Storozhenko]. *Kievskaia starina* [Kievan Antiquity]. 1897. October. Pp. 1—5. [In Russian].
19. Ulianovskyi V. Try lyky Mykoly Storozhenka: "Malorosiistvo" — "rosiistvo" — "ukrainstvo" [Three Faces of Mykola Storozhenko: «Little Russia» — «Russia» — «Ukraine»] // Storozhenko M. Z moho zhyttia [Storozhenko M. From my life] / V. Ulianovskyi (Comp. and Ed.). Kyiv, 2005. Pp. 5—93. [In Ukrainian].
20. Kharchuk R. Shevchenkivska tema u spadshchyni istoryka y pedahoha Mykoly Volodymyrovycha Storozhenka (1861—1944) [The Shevchenko Theme in the Legacy of the Historian and Educator Mykola Storozhenko (1861—1944)]. *Slovo i Chas* [Word and Time]. 2020. No. 1 (710), pp. 102—109. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2020.01.102-109>
21. Fond 261. Inventory 1. Unit 20. 95 Fols. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
22. Shalak O.I. «Na Podilli bulo bahato monastyriv, pro yaki zalyshylysia tilky narodni perekazy»: epistoliarnyi dialoh diisnykh chleniv NTSH Yukhyma (Yevfymii) Sitsinskoho ta Mykoly Petrova ["There were many monasteries in Podillia, about which only folk legends remain": an epistolary dialog between the full members of the Shevchenko Scientific Society Yukhym (Yevfymiy) Sitsynsky and Mykola Petrov]. *Ukrainska bihrografistyka = Biographistica Ukrainica*. 2023. Iss. 24, pp. 132—150. [In Ukrainian].
23. Shevchenko T.H. Lyst do O.M. Bodianskoho. 29 chervnia 1844 r. S.-Peterburh [Letter to O.M. Bodiansky. June 29, 1844. St. Petersburg] // *Povne zibrannia tvoriv u 12 t.* [The complete works in 12 volumes]. Kyiv, 2003. Vol. 6, pp. 27—28. [In Ukrainian].

24. Shevchenko T.H. Lysty. Darchi ta vlasnytski napysy. Dokumenty, skladeni T. Shevchenkom abo za yoho uchastiu [Letters. Donation and ownership inscriptions. Documents compiled by Taras Shevchenko or with his participation] // *Povne zibrannia tvoriv u 12 t.* Kyiv, 2003. [The complete works in 12 volumes]. Vol. 6, 632 p. [In Ukrainian].

Received on March 26, 2025

Halyna Aleksandrova

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5136-5160

E-mail: galekss@ukr.net

SHEVCHENKO STUDIES DISCOURSE OF LETTERS
FROM LITERARY CRITIC M.I. STOROZHENKO
TO HISTORIAN M.V. STOROZHENKO

The goal of the research. The purpose of the article is to analyze the letters of the famous literary critic Mykola Illich Storozhenko (1836—1906) to his cousin, historian, and teacher Mykola Volodymyrovych Storozhenko (1862—1942 (1944?)), which concern his work on the biography and works of Taras Shevchenko and his publications on this topic. **The methodology of the work** is based on the use of biographical, descriptive, chronological methods of research, analysis, and synthesis, which make it possible to systematize and generalize the material and exhaustively characterize it. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time a significant number of letters of Mykola Illich Storozhenko to Mykola Volodymyrovych Storozhenko, which are stored in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, are brought into scientific circulation, the main problems concerning the Shevchenko studies of Professor Mykola Illich Storozhenko, which he discussed in epistolary communication, are highlighted. He is the author of 11 articles and notes on Shevchenko studies based on archival materials and published in journals and collections of the late nineteenth and early twentieth centuries. **Conclusion.** The analysis of the epistolary made it possible to highlight the preparatory stages of M.I. Storozhenko's work on the study of Taras Shevchenko's biography and works, his reception of the works of other researchers in this field of science. The letters of scholar characterize the professional and moral qualities of its author, his relations with contemporaries, including communication with relatives, his Ukraine-centered position, and reproduce the laboratory of creative search, achievements, and mistakes in the field of Shevchenko studies. This epistolary is a valuable source that shows the development of Shevchenko studies in Ukraine, the communication of scholars, and demonstrates the involvement of new researchers in the study of the life and work of the genius poet in the late nineteenth century, including the famous literary critic Mykola Ilyich Storozhenko, and reveals new facts about his biography and activities.

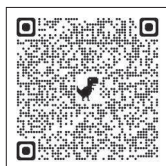
Key words: Shevchenko, Mykola Illich Storozhenko, Mykola Volodymyrovych Storozhenko, Shevchenko studies, biography, epistolary, letter, journal "Kievan Antiquity", communication.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.087>
УДК 94:930](477)"18"

Тетяна Литвинова, доктор історичних наук,
професор, професор кафедри історії України,
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
ORCID: 0000-0002-8682-2819
E-mail: litvinova.tf@i.ua

ПРОМОВИ ВАСИЛЯ ПОЛЕТИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Метою статті є введення до наукового обігу комплексу опублікованих та архівних промов Василя Полетики задля створення додаткових можливостей для реконструкції його інтелектуальної біографії та концептуального переосмислення ролі в інтелектуальному просторі України. **Методологічною основою роботи** стали підходи історичної біографістики, джерелознавства, археографії щодо аналізу й представлення опублікованих та архівних матеріалів. Важливим методологічним орієнтиром також був контекстуальний підхід, спрямований на включення джерел у найширші проблемно-тематичні та міждисциплінарні дослідницькі практики. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше до наукового обігу залучаються архівні джерела, інформаційний потенціал яких здатен суттєво розширити уявлення про громадську діяльність В. Полетики, про інтелектуальну ситуацію в Наддніпрянській Україні першої половини ХІХ ст., про роль дворянства в історії України. У біографічному контексті представлено обставини виголошення і подальшої публікації промов. Звернуто увагу на необхідність розглядати пропоновані тексти як важливе джерело вивчення українського ораторського мистецтва та публіцистики першої половини ХІХ ст. Наголошено на унікальності комплексу промов та винятковому значенні В. Полетики в публічному просторі Лівобережної

Цитування: Литвинова Т. Промови Василя Полетики як джерело до інтелектуальної історії України першої половини ХІХ століття. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 87—107. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.087>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

88 **України. Висновки.** Дана стаття завершує понад 200-літню евристичну та едиційну роботу щодо введення до суспільного та наукового обігу комплексу промов В. Полетики. В результаті виявлено і оприлюднено дванадцять текстів за 1801—1835 рр. За життя оратора було надруковано чотири промови, шляхом подальшого археографічного опрацювання — ще чотири. Комплекс промов одного з лідерів дворянства Лівобережної України кінця XVIII — першої половини XIX ст. створює інформаційні умови для вивчення змісту текстів, риторських стратегій, ораторських практик у різноманітних проблемно-тематичних та дисциплінарних вимірах.

Ключові слова: архівне джерело, історичне джерелознавство, історична біографістика, інтелектуальна історія України, Василь Григорович Полетика, українська публіцистика XIX ст.

Актуальність теми обумовлена її дисциплінарною орієнтацією на такі напрями історичної науки, як історична біографістика, джерелознавство, археографія, інтелектуальна історія України. Вибір персоналії не є випадковим і пояснюється не лише «ювілейними» обставинами. Побіжно нагадаю, що для низки представників відомого українського козацько-старшинсько-дворянського роду Полетик 2025 рік був позначений ювілеями, вшанування яких підтримувалося на державному рівні. Та хоча для істориків круглі дати часто стають приводом для переосмислення, переінтерпретації, поглиблення знань щодо подій, явищ, особистостей, посилення уваги саме до Василя Григоровича Полетики (1765—1845) у даному разі пов'язане не лише з необхідністю розширення уявлень про його громадську активність. Василь Полетика, як і його батько Григорій Андрійович, також торішній ювіляр [11], увійшов в історію насамперед як один з можливих творців «Історії Русів», а також як автор «Записки о начале, происхождении и достоинстве малороссийского дворянства. 1809». Зараз це ім'я добре знають ті, хто цікавиться історією України XVIII—XIX ст. Відомого громадського діяча, письменника, збирача історичних документів та стародруків В. Полетику зараховують до кола українських патріотів початку XIX ст. і останнім часом згадують навіть у підручниках з історії, політології тощо. Але, незважаючи на таку популярність, дослідники зазвичай обмежуються стереотипною інформацією з тими оціночними та фактографічними неточностями, які здавна утвердилися в історіографії. Дуже мало уваги приділено подробицям життя та доволі різноманітної діяльності В. Полетики, що пояснюється не лише дослідницькими завданнями авторів, а й значним відривом від джерельної основи. Тому ще один джерелознавчо-археографічний вимір актуальності теми статті пов'язаний з акцентом на таких джерелах, як промови («речи»), та введенням до наукового обігу низки архівних пам'яток, до яких майже не зверталися біографи й дослідники суспільної думки, інтелектуальної історії України¹.

¹ Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу імені Юліуша Мерошевського (Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego), Польща.

Аналіз досліджень. Першим біографом Василя Полетики можна вважати В. Горленка, який, втім, відзначав, що йому не вдалося зробити навіть побіжний начерк «этой замечательной личности», оскільки «для биографии В.Г. Полетики, труда заманчивого и требуемого его благородной памятью, ...не найдено еще достаточно материалов» [3]. Стислі нариси подав В. Модзалевський [19, с. 126—127]. Ці біографічні ескізи в подальшому використовувалися дослідниками і популяризаторами без будь-яких суттєвих змін. Це ж стосується і згадок імені В. Полетики в контексті пошуку автора «Історії Русів» у численних наукових працях різних часів. У недавній історіографії було зроблено ряд уточнень щодо життя та діяльності В. Полетики, представлено джерельні можливості для створення його інтелектуальної біографії [14; 15; 16]. Але навіть у новітніх довідкових виданнях історики все ще не надають точного року народження діяча, визначаючи його між 1765 та 1767 рр., не згадують про навчання у Вітебському училищі, невірно вказують час перебування на різних посадах і т. п. [30]. Насичене різними практиками життя, активна і багатогранна діяльність В. Полетики, без сумніву, потребують спеціальної уваги задля відтворення інтелектуальної біографії, абстрагуючись від історіографічного «перевиробництва» та шлейфу «Історії Русів» і спираючись на актуальні археографічні та архівні матеріали.

Джерельна база роботи. Серед значного масиву як опублікованих, так і рукописних паперів родини Полетик, що зберігаються передусім в архівосховищах України, промови («речи») становлять порівняно невеликий, але важливий комплекс. Такі пам'ятки не фігурують у класифікаційних схемах традиційного джерелознавства [2; 6; 9], а їхнє значення не відрефлексоване в контексті інтелектуальної історії України XIX ст. Та не лише утилітарне використання їх у конкретно-історичних дослідженнях, а й публікація промов на сторінках різних видань мають давню традицію. Зокрема, публікувалися «речи» В. Капніста, М. Максимовича, А. Полетики, М. Репніна, Д. Бібікова, запорозького військового писаря [20, № 1704, 1727, 2037—2040; 22] та інших. Цікаво, що деякі промови В. Полетики були оприлюднені ще за його життя — в перші десятиліття XIX ст. Практика публікації продовжилася й у XX — на початку XXI ст. Але до поля зору істориків промови потрапляли лише у вузькоконтекстуальному ключі [13]. Хоча навіть не варто й говорити, що не лише для створення наукової біографії В. Полетики, а й для розуміння епохи, функціонування дворянства як привілейованої спільноти, процесу «вписування» в імперську систему і водночас збереження власної етнічної, регіональної ідентичності ці джерела становлять надзвичайну цінність. До них, як до окремого виду / жанру его-документів, не зверталися й джерелознавці.

Чернетки, писарські копії промов В. Полетики, з виправленнями і доповненнями рукою автора, так само, як і різноманітні за жанровими ознаками матеріали і передусім епістолярна спадщина Василя Григоровича,

формулярні списки про службу, атестати, грамоти, документи, що відносяться до управління маєтками, публічні промови, виголошені на дворянських зібраннях, записки публічно-ділового та приватно-ділового характеру, оригінальні наукові твори, бібліографічні описи тощо, зберігаються переважно серед фамільних паперів у фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського (надалі — ЧІМ) та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАНУ (надалі — ІР НБУВ). Три неопубліковані промови залучаються до наукового обігу в додатках до цієї статті. Можемо констатувати, зі сподіванням на майбутні архівні відкриття, що наразі завершується археографічний цикл виявлених на цей час промов В. Полетики. Обставинам появи атрибутуваних промов, археографічному, джерельному супроводу, характеристиці пам'яток буде приділено увагу нижче. Тут зроблю лише одну уточнюючу ремарку щодо публічної промови, що в описі фонду І (од. зб. 61422) ІР НБУВ значиться як «Речь маршала Роменского уезда Василия Полетики». Умовно датована XVIII ст., ця промова, опублікована О. Лазаревським без вказівки на авторство і відома в літературі як «Речь “О поправлении состояния Малороссии”» [26], належить Г.А. Полетиці й була виголошена ним на так званому Глухівському з'їзді у вересні 1763 р. [14].

Метою статті є введення до наукового обігу комплексу опублікованих та архівних промов Василя Полетики задля створення додаткових можливостей для реконструкції його інтелектуальної біографії та концептуального переосмислення ролі в інтелектуальному просторі України.

Виклад основного матеріалу. Обсяг і завдання статті не дають можливості детально зупинитися на подробицях біографії головного героя. Тому переважно зверну увагу на обставини появи промов та на фактори, які вплинули на підготовленість В. Полетики до ролі громадського діяча і публічного оратора. Банальне твердження, що такими факторами стали родинне виховання, приклад батька, наслідуваний Василем Григоровичем протягом життя, та освіта, в даному випадку красномовно підтверджується джерелами, зокрема й відомим епістолярієм Г.А. Полетики. Листування Григорія Андрійовича з двоюрідним братом, знаним на той час дипломатом Григорієм Івановичем Полетикою, 290-річчя від дня народження якого також відзначалося торік, свідчить, що питання про подальшу освіту синів було дуже важливим і ретельно обмірковувалося. Григорій Іванович збирав для брата і друга відомості про різні навчальні заклади Європи [31, с. 508—509]. Очевидно, з подібними проханнями Григорій Андрійович звертався й до архієпископа Могилівського Георгія Кониського.

Цікаво, що Г.А. Полетика, вихованець Києво-Могилянської академії, який сам продовжував виучку у столиці імперії та мав доволі широкі зв'язки в Петербурзі та Москві, для навчання дітей надав перевагу закладам Речі Посполитої. Цьому можуть бути різні, зокрема й побутові, пояс-

нення. Але очевидним є те, що батько орієнтувався на новітні тогочасні освітні стандарти, і до таких, припускаю, не належали навчальні заклади імперії, з системою викладання в яких він був добре обізнаний. Водночас, попри численні проблеми, Річ Посполита ще від середини XVIII ст., з ініціативи Станіслава Конарського, блискучого політичного діяча й релігійного мислителя та педагога, розпочала реформу освіти [1, с. 94—95], яка була продовжена Комісією народної освіти (Едукаційною комісією), затвердженою сеймом 1773 р. після ліквідації ордену єзуїтів. Проект реформ, як вважається, був просякнутий атмосферою «освіченого і водночас глибоко емоційного патріотизму», що позначилося й на навчальних програмах [1, с. 146]. Реформа стосувалася середніх закладів та університетів і передбачала розширене викладання основ математики, хімії, фізики, права й економіки, запровадження навчання польською мовою та вивчення сучасних європейських мов, насамперед французької та німецької. І сучасники, й пізніші дослідники неоднозначно оцінювали новації в освітній сфері. Але, вочевидь, відомості про різні негаразди у країні, про проблеми, пов'язані зокрема й з переходом від духовної до світської системи навчання, не надто засмучували тих, хто прагнув надати своїм нащадкам добру освіту. Тому річпосполитські навчальні заклади були популярними і в еліти Лівобережної Гетьманщини.

У вересні 1780 р., після домашньої виучки, Г.А. Полетика сам відвіз синів Василя, Івана та Павла для продовження освіти до Вітебська, де навчання продовжувалося до 1782 р., з батьківською настановою «учиться прилежно... ибо чем лучше и скорее в тех науках, в которых вы теперь отданы, успеете, тем скорее можете посланы быть туда, где высшие науки преподаются». Прикметно, що конфесійна приналежність учителів не мала значення. Зокрема, у Вільно Василь брав приватні уроки у вчителя-«базилианина». У контексті даної статті варто звернути увагу на детальні настанови Полетики-батька. Він рекомендував Василю «...еще год риторики послушать... и в сочинении речей и писем поупражняться. Есть ли же бы можно время твое разделить так, чтобы половину онаго употребить на упражнение в риторике, а другую в философии, то сие, может быть, послужило б к лучшей твоей пользе; математику-ж, пожалуй, продолжай по порядку, то есть от геометрии поступай в тригонометрию, там в механику и прочия оныя части» [33, с. 491—497].

Ще більш детальні рекомендації Г.А. Полетика надавав, за порадою Георгія Кониського відправляючи синів для продовження навчання у Вільно, де в 1782 р. «открылся новый университет и академия новым порядком учения и весьма похвальным» [32, с. 239—240]. Зауважу, що в часи навчання там Полетик ректором університету був відомий польсько-литовський просвітитель, астроном, математик Мартин Почобут-Одляницький. Брати знову повинні були братися за німецьку мову, для чого батько особливо

радив знімати квартиру в хазяїна-німця. Крім приватних занять, наполягав, щоб Василь «академических лекций не презирал, тако ж диспутов и других публичных ексерциций в риторике и философии, что... ко многим делам... способным сдelaет, а особливо если сочтешь невыгодною для себя военную службу» [33, с. 496—497].

1784 року В. Полетика через смерть батька був змушений перервати навчання і повернутися на батьківщину, отримавши датований 14 січня 1785 р. «атестат» з Віленської Академії. Ним засвідчено, що протягом двох років у «здешней Академии и в питомцы Университета внесенный благородный г. Василий Полетика... весьма прилежал к Математике, Астрономии, Физике и Етике и во все науке свои время так себя вел, что за благонравие и наблюдение Академических установлений великой похвалы и препоручения достоин» [36]. Крім перерахованих в «атестаті» наук, згідно з формулярними списками, В. Полетика був «обучен латыни, французскому, немецкому и польскому языкам, ... словесным наукам» [7]. Отже, батьківський приклад і настанови, ретельне слідування їм, новітні річпосполитські освітні практики та добросовісне ставлення до навчання стали для В. Полетики основою подальшої діяльності, підтриманої дворянською спільнотою. Його громадянська позиція, любов до вітчизни, добропорядність, моральність, прагнення працювати не тільки для особистої користі, а й для загального блага, ерудиція, знання історії ще за життя отримали визнання сучасників.

Смерть 1785 р. матері поставила В. Полетику на чолі великої родини, якою він повинен був опікуватися, зокрема й відстоюючи майнові права братів і сестер у судових процесах, поєднуючи це з господарськими справами та військовою службою, на яку вступив наприкінці 1786 р. Очевидно, слова батька щодо можливого усвідомлення сином такого роду діяльності «невигідною» виявилися пророчими: 30 травня 1790 р. В. Полетика отримав «атестат» про звільнення від служби, з якої вийшов у чині майора [37; 38] і до кінця життя прожив у родовому маєтку в с. Коровинці Роменського повіту.

На порівняно нетривалий час військової служби припадає й перша літературна вправа В. Полетики. 1788 року була опублікована його праця «Опыт рассуждений о первоначальных делах мира, о древнем Египте, об Ассирианах, о Мидянах и о Персах» [23], яка залишилася майже поза увагою дослідників. Варто наголосити, що цей історичний за змістом, морально-дидактичний за спрямованістю твір, який можна вважати апофеозом просвітницького підходу до історії як «наставниці», становить інтерес для характеристики як історичних поглядів, так і соціальних ідеалів молодого В. Полетики. Та якщо «Опыт...», найімовірніше, не був викликаний до життя якимись практичними мотивами, то в подальшому його твори були безпосередньо пов'язані з громадською діяльністю, конкретними суспільними запитами. Це цілком стосується і промов.

Після виходу у відставку Василь Полетика присвятив себе господарським і сімейним справам, громадській діяльності, розширенню батьківської бібліотеки, що для нього також стало пристрастю. Василь Григорович двічі обирався маршалом дворянства Роменського повіту (1802, 1805—1812). У жовтні 1805 р. він був «єдинодушно» обраний губернським маршалом дворянства, що було скасовано генерал-губернатором О. Куракіним [39], який віддав перевагу М. Милорадовичу. З 1807 р. Василь Григорович — попечитель Роменських богоугодних закладів, а 1811 р. обраний почесним наглядачем Роменського повітового училища. Саме з виконанням цих громадських обов'язків і пов'язане виголошення ним низки промов, звернених до дворянської спільноти, до обраних суддів, до більш широкої публіки, присутньої під час закладки та відкриття богоугодних закладів. Уже після остаточної відставки 1830 р. до дворянства Полтавської та Чернігівської губерній В. Полетика звертався через листи, які, однак, за формою практично не відрізнялися від промов.

Та перший вихід В. Полетики на публічну арену відбувся ще до обрання на посади, коли влітку 1801 р. дворянство Малоросійської губернії висувало депутатів для участі в коронації нового імператора та укладало колективну петицію, відому під назвою «Записка господам Депутатам от Дворян Малороссийской Губернии, для принесения его Императорскому Величеству Александру Павловичу всеподданнейшей благодарности за всемилостивейшее возстановление и утверждение Дворянской грамоты во всей ея силе, и о нуждах, от всех поветов изъясненных и в общем собрании ко уважению принятых», або «Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства» [4; 5]. В. Полетика брав участь у дворянських зібраннях, на одному з яких, фактично та ідейно наслідуючи батька, виголосив програмну промову, в нових умовах російської дійсності продемонструвавши свій погляд на бажаний устрій краю, що викликало значний суспільний резонанс [12]. Доволі радикальні пропозиції В. Полетики, окрім роменського дворянства, не знайшли широкої підтримки, і до кінцевого варіанту колективної «програми» перетворень, запропонованої урядові, потрапило тільки положення про відкриття університету. Ця промова дає можливість уявити, з яким настроєм входив В. Полетика на поприще служіння громадській справі. Це тим більш важливо тому, що він сам у подальшому був змушений відійти від радикальних автономістських пропозицій, зосередивши увагу на благодійності, філантропії, освіті, тобто фактично перейти до тактики так званих «малих справ». На відміну від низки інших Полетикиних промов, цей текст був опублікований лише в наш час [24].

У 1802 р. В. Полетикою були виголошені три промови, що стали відомі сучасникам завдяки публікації їх М. Карамзіним у «Вестнике Европы» за 1803 р. [25]. Важливою в даному разі є примітка, яку зробив відомий історик: «Благородные чувства сего почтенного Малороссийского Дворянина

достойны быть известны публике». Перша промова в публікації отримала назву «Об обязанностях выбирающих» (рукописний варіант з виправленнями та доповненнями самого автора зберігається в ЧІМ [40]), друга — «К избранным судьям» — в рукописному варіанті — «Речь сказанная Роменского повета маршалом Василием Полетиною при введении земских того же повета чиновников в места их присутствия. июля 11 дня 1802 года», третя — «О распространении просвещения» була виголошена 19 грудня, в рукопису зберігається у фамільному фонді — чернетка та писарська копія з виправленнями автора [41; 42; 43], а також у колекції О. Лазаревського (ІР НБУВ) — писарська копія з авторськими правками [8].

У подальшому одна з промов В. Полетики 1802 р., що відклалася в полтавському архівному зібранні, була надрукована І. Павловським у «Трудах» Полтавської архівної комісії. Заслуговує на увагу ремарка публікатора тексту цієї короткої промови, зверненої до обраних чиновників, яких В. Полетика за доручення губернатора приводив до присяги: «Цікава не стільки промова, скільки звичай говорити промову при вступі на посади обраних осіб» [27]. Промови 28 червня та 11 липня 1802 р. публікувались і в наш час [21, с. 246—248].

До періоду другого маршальства відносяться три з дванадцяти виявлених промов В. Полетики: 1 листопада 1805 р. [44], 2 лютого 1809 р. (опублікована О.Ф. Воейковим у 1811 р. і переопублікована в наш час [21, с. 249; 28]) та 11 січня 1809 р. (чернетка і писарська копія останньої зберігаються у фамільному фонді [45; 46]). Отже, за життя В. Полетики були оприлюднені чотири його промови. Решта довгий час залишалася поза увагою дослідників суспільної думки, як, до речі, і весь цей жанр «речей», який можна віднести до публіцистики того часу. Л. Майков, беручи участь в дискусії навколо авторства «Історії Русів», якось назвав В. Полетику, вважаючи саме його творцем цієї славнозвісної пам'ятки, малоросійським Тітом Лівієм [17, с. 11; 18, с. 277]. Порівняння, використане Л. Майковим, але не в зв'язку з авторством «Історії Русів», а відносно Полетикиної публіцистики, набуває певного символічного змісту. Подібно до того, як Тіт Лівій увійшов в історіографічну свідомість як взірць риторичного напрямку, «речи», виголошені В. Полетиною на початку ХІХ ст., слугували зразками української риторики того часу. Так, О. Воейков, оприлюднюючи промову В. Полетики «К избранным судьям», вмістив її у другу частину публікації — «Светское красноречие» — як «Образцовые сочинения в прозе знаменитых древних и новых писателей», зауваживши, що «...книга наша, особенно полезна для учащихся, может быть, по разнообразию материй, в ней заключенных, приятна и для всех Читателей вообще». Щоб краще зрозуміти значення промов В. Полетики, необхідно звернути увагу на коло авторів, твори яких вважалися зразками ораторського мистецтва і були вміщені в цій же частині книги — вождь британців Галгак (Калгак), який звернувся до своїх воїнів

перед битвою з римлянами, Цицерон, давньоримські державні діячі та полководці Гней Юлій Агрикола, Германік Юлій Цезар Клавдіан, М. Ломоносов, М. Карамзін тощо.

Як зазначено вище, В. Полетика значні зусилля докладав до організації справи охорони здоров'я. Зокрема, до роменського господарства богоугодних закладів належали не лише лікарня, а й пологовий будинок, шпиталь, богадільня, будинок для психічно хворих не тільки м. Ромни, а й чотирьох прилеглих до нього міст Полтавської губернії [35]. У нашій статті немає необхідності більш детально зупинятись на цій сторінці життя В. Полетики, оскільки вона вже була висвітлена в нарисі, опублікованому 1820 р. С. Глінкою під назвою «Человеколюбие» [34], стала предметом уваги в сучасній історіографії й проілюстрована публікацією промов, виголошених 31 травня 1821 р. та 14 жовтня 1826 р. під час закладки та відкриття роменських богоугодних закладів і звернутих насамперед до старців [13]. Як і в інших промовах, провідним мотивом тут було служіння людям і батьківщині, якій кожен «обязан... всем драгоценнейшим для человека, нравственностью своих деяний, и любовью к добродетели». У В. Полетики це було пов'язано зі стійким переконанням, що всі повинні працювати для загального блага, оскільки «богатый или бедный, сильный или слабый, но всякий праздный гражданин вреден» [46]. У цьому аспекті особливий інтерес становить розуміння В. Полетикою проблеми взаємозв'язку доброчесності, багатства і благородства, що може розглядатися в руслі підходів до інтелектуальної історії представників так званої Кембриджської школи, зокрема Квентіна Скіннера [10; 49]. В. Полетика вважав, що бідний, так само як і багатий, може бути доброчесним. Так, звертаючись до старців, він говорив: «...в летописях мира, в преданиях просвещенных народов, в лестнейшем для меня сожитии с вами я нахожу вас людьми благонравными и человеколюбивыми». Імовірно, це можна сприймати як риторичну фігуру, але частота згадування моральних категорій у листах В. Полетики до синів та у своєму заповіті дає підстави припустити, що справа не лише в риторичі.

Останнім з виявлених проявів громадської активності В. Полетики можна вважати його звернення до дворянських зібрань Полтавської й Чернігівської губерній 8 вересня 1835 р., коли семидесятилітній, обтяжений тілесними недугами чоловік, не маючи можливості бути присутнім на зібранні, вважав за необхідне «дать своего рода напутствие» і хоча б у такий спосіб взяти участь у громадській справі, бути корисним [47; 48]. Як зазначено вище, ці направлені дворянським спільнотам губерній дуже подібні тексти не виголошувалися безпосередньо, хоча за формою не відрізнялися від промов. Не випадково Б. Грінченко, який займався упорядкуванням фамільних паперів Полетик, вмістив ці публічні листи до розділу «Бумаги о службе Василия Григорьевича Полетики». Саме справи, а не ім'я визначають «прямое благородство человека», яке «состоит в том, чтоб, служа

отечеству достоинствами, познаниями и деяниями своими, быть полезным ему и людям» [47], — зазначав у листах-промовах до Чернігівського та Полтавського дворянських зібрань зовсім уже немолодий Василь Григорович. Улітку 2025 р. виповнилося 180 років від дня смерті В. Полетики, а у грудні — 260 років від дня його народження. Публікацію останніх з відомих його текстів, розрахованих на широку публіку, вважаю власним скромним внеском у вшанування пам'яті одного з безсумнівних лідерів суспільної думки України першої половини XIX ст.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше до наукового обігу вводяться архівні джерела, інформаційний потенціал яких здатен суттєво розширити уявлення про громадську діяльність В. Полетики, про інтелектуальну ситуацію в Наддніпрянській Україні першої половини XIX ст., про роль дворянства в історії України. У біографічному контексті представлено обставини виголошення й подальшої публікації промов. Звернуто увагу на необхідність розглядати пропоновані тексти як важливе джерело вивчення українського ораторського мистецтва та публіцистики першої половини XIX ст. Наголошено на унікальності комплексу промов та винятковому значенні В. Полетики в публічному просторі Лівобережної України.

Висновки. Публікацією даної статті завершується понад 200-літній період евристичної та едиційної роботи щодо залучення до суспільного та наукового обігу комплексу промов Василя Полетики. Як підсумок — виявлено і оприлюднено дванадцять текстів за 1801—1835 рр. За життя оратора було надруковано чотири промови, шляхом подальшого археографічного опрацювання протягом XX — початку XXI ст. — ще чотири. У Додатках до даної статті репрезентовані досі не опубліковані промови В. Полетики від 1 листопада 1805 р. й від 11 січня 1809 р. та два листи-промови від 8 вересня 1835 р.

Повний комплекс промов одного з лідерів дворянства Лівобережної України кінця XVIII — першої половини XIX ст. створює інформаційні умови для уточнення біографічних даних щодо життя та діяльності В. Полетики, вивчення змісту текстів, риторських стратегій, ораторських практик у різноманітних проблемно-тематичних та дисциплінарних вимірах, рецепції західних, зокрема античних, просвітницьких впливів на українське суспільство. Дослідження дозволяє розглядати тексти промов В. Полетики в руслі підходів до інтелектуальної історії представників так званої Кембриджської школи.

**Речь, произнесенная Роменского повета маршалом Василием Полетикою
ноября 1 дня 1805 года к избранным судиям.**

Почтенные сограждане!

Доверенность собраний ваших вводит вас в сие пристанище правосудия — и в нем оставляет стражами спокойствия и безопасности их — исполняю обряд сей в лице свидетеля ея — и ласкаюсь несомненною надеждою, что вы оправдаете выбор их бдительностию, непоколебимостию и рвением. Мысль, что соединенное милосердие с праводушием будет вашим законом, что мы все составим здесь одно согласное и благомыслящее семейство, что будем благородными не по одному только званию, но больше по делам своим, несказанно пленяет и утешает меня. Мы поищем бедных, которым поможем, несчастных, которых облегчим, — и тогда — тогда только соделаемся прямо имени сего достойными. Я отвращаю взор свой от строгого Манлія — и ищу между вами милосердаго Тита². Как // судии наши вы никогда не пройдете мимо темницы, не обозрев в ней братий ваших жалких жертв слабостей человеческих, не вздохнув вместе с ними и не вспомнив, что там часто заключается невинность в оковах — и добродетельный сильнейшим угнетенный носит с злодеем одни вериги. С таковыми при суждении виновных размышлениями слезы ваши смешаются с чернилами — и изобразят на бумаге сердце ваше. — Человечество принесет пред вами жертву свою. Чувствования же ваши уверят вас — И вы после сего никогда не позабудете, что и вы сами в числе слабых смертных. Наконец обращаюсь к себе — Вы мне оказали величайшую честь единодушным избранием меня в свои предводители, которой я столь мало нахожу себя достойным. — Я многих знаю из вас, которых жизнь должна быть для меня образцом, а поступки правилами, и которых седина венчает мудрость и опытность. Зима лет покрыла уже главу сих почтенных старейшин — и хладом своим изгнала страсти и предрасудки их. Сожалею, что вы отринули совет мой и не избрали из чреды их для себя и меня наставника. Кто из вас не видел, что я жил в сердцах всего благородного здешней Губернии сословия, *и хотя расположение начальства не было с вашим ко мне одинаково; но вы*³, оставив для меня то же самое // место в своих [сердцах. — Т. Л.], наградили бы меня тем более нежели всеми почестями света. — Любовью к отечеству — привязанностию к вам, почтенные мои собрания, я желаю снискать у вас одно то — и понести с собою в вечность.

ЧИМ. Ал. 502 / 38 / 15. 2 арк.

² Манлій — один із представників патриціанського роду Манлійів. Імовірно, йдеться про Гайя Манлія Валента, давньоримського державного та військового діяча 1 ст. н. е. Тіт — римський імператор Тіт Флавій Веспасіан, який помилував заколотників, що вчинили замах на його життя. В Новий час — герой низки творів мистецтва. З очевидністю, тут пряма відсилка до опери Вольфганга Моцарта «Милосердя Тіта», що є свідченням не лише обізнаності В. Полетики з античною традицією, а й із сучасною йому західноєвропейською музичною культурою.

³ Курсивом виділено вставки В. Полетики на полях текстів.

**Речь, произнесенная в Полтаве Маршалом Малороссийской Полтавской губернии
Роменского повета Василием Полетикою в собрании дворянства сей губернии
11 января 1809 года**

Благородное собрание

Уже в третий раз я имею щастие находиться между вами — Уже в третий раз имею удовольствие читать на лицах ваших то, что вы ищите собственного благополучия в общем всех, что в совести, законе и благомыслии находите вы и теперь первья для себя правила. Не забывайте, скажу я вам с славнейшими нравоучителями, с истинными друзьями человечества, почтенные сограждане, не забывайте никогда, что надобно сперва быть добрыми, чтоб быть напоследок щастливыми, быть человеколюбивыми, чтоб быть мудрыми, быть трудолюбивыми, чтоб быть полезными. — Поставив труд непреложным долгом человека общественного, не станете вы требовать мзды прежде понесения онаго, так как и искать премудрости вне человеколюбия. Покажите мне, где тот добрый человек, который ничем не должен отечественной стране своей? Кто бы он ни был, он обязан ей всем драгоценнейшим для человека, нравственностью своих деяний, и любовью к добродетели. — Богатый или бедный, сильный или слабый, но всякий праздный гражданин вреден. Что вы можете наблюдать, познавать существа и их связи; можете чувствовать порядок, красоту добродетели; можете созерцать вселенную, возвышаться // к руке, ею управляющей; можете любить добро, творить его, и сравните ли с несмысленными животными? Позабудете ли братий своих отсутствующих и вверяющих здесь свою честь, свою безопасность и свое спокойствие вашему безпристрастию, вашей благонамеренности и разборчивости, и с ними вместе отечество? Верховная власть призывает вас опять к отечественному служению. — Помните ж, что когда власть сия останется одна на своей, а просвещение и мудрость на другой стороне, тогда люди умные редко будут помышлять о великих делах, Государи редко будут делать благая, а народы пребудут подлыми, развращенными и несчастными. Сколь скоро общественное служение престаёт быть первым делом граждан, сколь скоро любят они лучше служить богатством своим, а не лицами, тогда государство, поддерживаемое не сынами своими, а наемниками, близко уже к своему падению. В сем благородном собрании своем вы излагаете общую волю всех. — Волю всегда справедливую и полезную. — Всех не развращают; но часто обманывают, и тем только доводят до того, что кажется, будто все желают зла. — Органом только воли всех восстанавливается право природного равенства между людьми. Кем хотите вы быть предводимы? Не добрыми ли сынами отечества, не нежными ли друзьями человечества? которые бы с светильником просвещения и нравственности повели вас по пути чести и пользы. Кем хотите вы быть судимы? Не честными ли, не праводушными ли, не сострадательными ли судиями? которые бы гонимым слабым отверзали сами двери храмов правосудия // и, защищая их от сильных, останавливали б сих всегда страшным для злодеев видом силы и казни закона. — Ищите их во всех состояниях между собою, безо всякаго различия богатых от бедных. — Прямое благородство состоит в том, чтоб быть полезным отечеству. — Видели во всех веках людей, знаменитых отечественными добродетелями, исходящих из всех состояний. — В глазах наших стоят Агавоклы⁴,

⁴ Ідеться про Агафокла (361 до н. е. або 360 до н. е. — 289 до н. е.) — давньогрецького політика та військового начальника, сина гончара. Його правління було часом політичної могутності та культурного розквіту Сиракуз.

Франкліны ⁵, Коломбы ⁶. Избираемым вами скажите, что Фемистоил ⁷ и Епаминонд ⁸ могли бы проводить дни свои в покое, что дарования Алкивиада ⁹, его воинские подвиги, услуги, оказанные им отечеству, не могли доставить ему такого почтения, каким наслаждались Аристид ¹⁰ и Фимион, что человек, действуя только с пламенным усердием на подобных себе, чувствует свое величие и им пленяется, что совершеннейшие люди рождены для помощи и защиты других людей. — Припомните им ответ Салона ¹¹, законодателя Афинян, когда он был вопрошен, какой град кажется ему щастливейшим и благоустроеннейшим? Что это был бы тот, где б всяк из граждан взирал на обиду, причиненную его согражданину, как на свою собственную, и домогался бы отмщения за оную с равным жаром. — Судиям же вашим, что вопль несчастного и прискорбное чувствование, которое производит он в душе великого и богатого суть гласом природы, вызывающим его к той чувствительности, которая должна соединять всех людей, что они прежде, нежели починут от ежедневных трудов своих, должны посещать темницы, // и изводить из оных томящихся жертвы страстей и слабостей, неизбежных человечеству. — Пусть они не забывают, в каком удручении находилась вся Спарта, когда дело шло о наказании виновного гражданина, подверженного всему тому, что нечуждо человеку. — Пусть не выпускают из рук своих просвещеннейших законописателей Реналья ¹² и Бентама ¹³ и черпают в них наставления к благоденствию людей. Отцы народа! Начальники людей! Я повторяю вам именем соединившаго жребий всех их, что собственное ваше благополучие зависит от благополучия их. Находя ж вас по сердцу и расположению вашему ближними моими, иду наслаждаться между вами жизнью спокойно.

ЧИМ. Ал. 502 / 38/17(16). 2 арк.

⁵ Франклін Бенджамін (1706—1790) — американський політичний діяч, дипломат, філософ, письменник, один із засновників США.

⁶ Ідеться про Христофора Колумба.

⁷ Ідеться про Фемістокла — давньогрецького державного діяча часу греко-перських війн, одного з «батьків-засновників» афінської демократії. Відстоював інтереси торговців, ремісників, бідноти.

⁸ Епамінонд — військовий і політичний діяч Стародавньої Греції, глава Фів і Беотійського союзу, який зробив великий внесок у розвиток військового мистецтва. Був вихідцем зі старовинного фіванського роду.

⁹ Алквіад — давньогрецький державний діяч, оратор, полководець часів Пелопоннеської війни (431—404 рр. до н. е.). В. Полетика, ймовірно, мав на увазі бурхливе політичне життя Алквіада — противника Спарти, який у певний період війни перейшов на бік противника, потім знову воював на боці Афін, відправлявся у вигнання тощо.

¹⁰ Арістид Справедливий (530 до н. е. — 468 до н. е.) — афінський полководець і політик. Належав до аристократичного роду, був виразником інтересів землевласницької аристократії Атики.

¹¹ Салон (близько 640 до н. е. — 558 до н. е.) — афінський політик, реформатор, законодавець, поет, прихильник Афінської демократії.

¹² Рейналь Гійом Тома Франсуа (зустрічаються також варіанти Райналь, Реналь (1713—1796) — французький історик і соціолог, представник Просвітництва, праці якого в Росії почали перекладатися з 1776 р. Особливої популярності вони набули на початку XIX ст.

¹³ Бентам Джеремі (1748—1832) — англійський філософ і правознавець, засновник філософської течії утилітаризму. На час промови В. Полетика міг бути знайомий із працями Бентама «Вступ до принципів моралі та законодавства» (An Introduction to the Principles of Morals and Legislation, 1780) та «Трактати із цивільного і кримінального законодавства» (Traité de législation civile et pénale, 1802).

Благородное собрание Дворянства Малороссийской Полтавский Губернии!

Прошло уже 26 лет с того времени, как я имел честь и удовольствие беседовать с вами, почтеннейшие сограждане, посреди сего собрания. Семидесятилетняя уже старость, соединенная во мне с телесными недугами, устраняет меня, к сожалению моему, теперь от вас. Пламенная только любовь к отечеству и вам не затворяет еще уст моих, глаголющих от избытка сердца, пред вами. Излагая в сем благородном собрании общую волю всех, волю всегда и у всех священную, справедливую и полезную, вы не позабудете и отсутствующих братий ваших, вверяющих свою честь, свою безопасность и свое спокойствие вашему безпристрастию, вашей благонамеренности и вашей разборчивости. Достой // нейшие, предизбранные вами, поведут всех нас, с светильником просвещения и нравственности в руках своих, по пути славы и пользы. Изыщите таковых во всех состояниях, безовсякаго различия богатых от бедных. Прямое благородство человека, состоящее в том, чтоб, служа отечеству достоинствами, познаниями и деяниями своими, быть полезным ему и людям. Не большая ли часть из бессмертных великих людей были бедными? Прилепляясь к законам отечества вашего, сердце ваше будет иметь свои собственные законы; а совесть ваша даст вам сильнейшее от всех земных. Я желал бы при том с женою Аристиды¹⁴, чтоб дела общия были вашими, а ваши общими. Я почитаю излишним разсуждать с вами о правилах честности и безпристрастия. Во глубине сердец наших гнездиться всегда врожденное начало справедливости и добродушие. Меня ж оставте между собою Педаретом¹⁵, радовавшимся некогда в Спарте, что там много есть граждан, достойнейших его. // Таковыя чувствования и расположения мои к любезному отечеству моему и к вам я понесу с собою в вечность, если, ложась во гроб и закрывая глаза мои на веки, тогда с радостным восторгом увижу, что оно под руководством мудрых и достойных сынов своих благоденствует. Удостойте наконец благосклонного внимания последния, может статься, уже изречения пред вами, состарившагося с усердным желанием достижения вами в мире сем всех земных благ и непоколебимаго щастия, собрата вашего, желанием, которого сердце его всегда к вам преисполнено было и будет.

Роменского уезда село Коровинцы
сентября 8 дня 1835 года

ЧИМ. Ал. 502 / 38/35. 2 арк.

Благородное собрание Дворянства Малороссийской Черниговской Губернии!

Давно уже имею я честь и удовольствие беседовать с почтеннейшими соотчичами моими в Малороссийской Полтавской губернии посреди общего их собрания. Но в первый еще раз беру на себя смелость, от избытка глаголющего сердца, вещать перед

¹⁴ У давньогрецькій історії Аристид (530—468 рр. до н. е.) також відомий як Аристид Справедливий — видатний афінський політик і полководець. Ім'я його дружини невідоме, іноді її називають Клеодика. Сучасники сприймали Аристиду як втілення шляхетності, справедливості, невідкупності.

¹⁵ Педарет — спартанський полководець кінця Пелопоннеської війни. Не потрапивши до числа 300 кращих воїнів, він радів тому, що в державі виявилось достатньо громадян, ліпших за нього.

вами. Мы с вами дети одной матери отчизны. Благосостояние и нужды наши неразделимы. И хотя семидесятилетняя уже, преклонная старость, соединенная притом во мне с телесными недугами, устраняет меня, к сожалению моему, теперь от них и вас; но пламенная любовь к отечеству и вам ставит и удерживает меня всегда в сонме вашем, не затворяя уст моих пред вами. Излагая в сем благородном собрании общую волю всех, волю всегда и у всех священную, справедливую и полезную, вы не позабудете и отсутствующих братьев ваших,веряющих свою честь, свою безопасность и свое спокойствие вашему безпристрастию, вашей благонамеренности и вашей разборчивости. Достойнейшие, предизбранные вами, поведут всех нас, с светильником просвещения и нравственности в руках своих, по пути славы и пользы. Прилепляясь к законам // отечества вашего, сердце ваше будет иметь свои собственные законы; а совесть ваша даст вам сильнейшее от всех земных. Суд, милость и правда возсядут с ними. Невинные оправдаться. Виновные осудяться ими; но как жертвы часто предковений человеческих. Миролюбием они заставят тяжущихся жить спокойно. Закостеневшим во враждебных ссорах они откроют святую истину закона и ею прекратят распри их. С полною на защиту их надеждою пускай только входит к ним один справедливый проситель, бедный, угнетаемый богатым, слабый, гонимый сильным. Особу ж каждого из невинных собратий своих почтут они всегда неприкосновенною. Тако совершат почтенные сограждане сии течение своего пути правды. Тако оправдают доверенность предизбравших их. К поощрению ж себя // к неусыпным трудам не забудут, что за пределами трудного сего поприща ожидают их благодарность и слава, имя добрых граждан, живших для блага общаго. Я желал бы при том с женою Аристиды, чтоб дела общия были вашими, а ваши общими. Я почитаю излишним рассуждать с вами о правилах честности и безпристрастия. Во глубине сердец наших гнездиться всегда врожденное начало справедливости и добродушие. — Ищите таковых во всех состояниях, не различая богатых и бедных. Прямое величие и благородство человека состоит в том, чтоб, служа отечеству, достоинствами, познаниями и деяниями своими быть полезным ему и людям. Не большая ли часть из бессмертных, великих людей были бедными? Меня ж оставте между собою Педаретом, радовавшимся некогда в Спарте, что там много есть граждан, достойнейших его. // Таковыя чувствования и расположения мои к любезному отечеству моему и к вам я понесу с собою в вечность, если, ложась во гроб и закрывая глаза мои на веки, тогда с радостным восторгом увижу, что оно под руководством мудрых и достойных сынов своих благоденствует. Удостойте наконец благосклонного внимания последния, может статься, уже изречения пред вами, состарившагося с усердным желанием достижения вами в мире сем всех земных благ и непоколебимаго щастия, собрата вашего, желанием которого сердце его всегда к вам преисполнено было и будет.

Роменского уезда село Коровинцы
сентября 8 дня 1835 года

ЧИМ. Ал. 502 / 38/37. 2 арк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баттервік Р. Світло і племін. Річ Посполита. 1733—1795. Львів, 2025. 576 с.
2. Воронов В.І. Джерелознавство історії України: курс лекцій. Дніпропетровськ, 2003. 334 с.

3. Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века // Киевская старина. 1893. Январь. С. 41—76.
4. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства // Киевская старина. 1890. Август. Док., изв. и заметки. С. 310—316.
5. Записка господам Депутатам от Дворян Малороссийской Губернии, для принесения его Императорскому Величеству Александру Павловичу всеподданнейшей благодарности за всеилостивейшее возстановление и утверждение Дворянской грамоты во всей ея силе, и о нуждах, от всех поветов изъясненных и в общем собрании ко уважению принятых // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. 1865. Кн. 1. С. 193—199.
6. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие. Москва, 1998. 702 с.
7. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 61423. Арк. 3 зв. — 4.
8. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 61418.
9. Історичне джерелознавство / авт. кол.: Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. Київ, 2002. 486 с.
10. Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории. Москва, 2018. 632 с.
11. Литвинова Т. Григорій Андрійович Полетика: до 300-річчя від дня народження // Український історичний журнал. 2025. № 3. С. 81—104.
12. Литвинова Т. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 67—78.
13. Литвинова Т. Благодійність Лівобережного дворянства у першій половині XIX століття // Гуманітарний журнал. 2001. № 3—4. С. 47—55.
14. Литвинова Т. До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія і Василя Полетик // История общественной мысли России и Украины XVII — начала XX в. Дніпропетровськ, 1992. С. 52—63.
15. Литвинова Т. Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики // Історія і особистість історика : збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. Дніпропетровськ, 2004. С. 202—217.
16. Литвинова Т. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії // Архіви України. 2006. № 1—6. С. 47—70.
17. Майков Л. К вопросу об «Истории Русов». Санкт-Петербург, 1893. 21 с.
18. Його ж. Малорусский Тит-Ливий // Историко-литературные очерки. Санкт-Петербург, 1895. С. 273—291.
19. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев, 1914. Т. 4. 1914. IV, 832, 26 с.
20. Палієнко М.Г. «Киевская старина» (1882—1906): Систематичний покажчик змісту журналу. Київ, 2005. 608 с.
21. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.) : хрестоматія / під ред. А.Г. Болебруха. Дніпропетровськ, 1995. 488 с.
22. Полетика А.А. Речь по поводу приезда Екатерины II в Чернигов // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. 1865. Кн. 2. Отд. 5. Смесь. С. 91.
23. Полетика В. Опыт рассуждений о первоначальных делах мира, о древнем Египте, об Ассирианах, о Мидянах и о Персах. Санкт-Петербург, 1788. 188 с.

24. Полетика В.Г. Промова, виголошена на зборах дворянства Роменського повіту. 2 серпня 1801 року // Пам'ятки суспільної думки України XVIII — першої половини XIX ст.: хрестоматія / під ред. А.Г. Бolečуха. Дніпропетровськ, 1995. С. 242—246.
25. Речи Роменского Повета Маршала Василия Полетики, произнесенные им в собрании Дворянства в Полтаве // Вестник Европы. Москва, 1803. Ч. X. № 13. С. 39—45.
26. Речь «О поправлении состояния Малороссии» // Киевская старина. 1882. Октябрь. С. 119—125.
27. Речь Роменского предводителя дворянства В. Полетики / публ. И.Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой Архивной Комиссии. 1916. Вып. 14. Док., изв. и заметки. С. 238.
28. Речь, произнесенная Маршалом Василием Полетикой ко избранным судиям // Образцовые сочинения в прозе знаменитых древних и новых писателей в шести частях. Ч. 2. Светское красноречие. Москва, 1811. С. 173—174.
29. Русский биографический словарь. Санкт-Петербург, 1905. Т. 14. С. 320—321.
30. Струкевич О. Полетики // Історія України в особах: Козаччина / авт. кол.: В. Горобець О. Гуржій, В. Матях та ін. Київ, 2000. С. 284.
31. Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. 1894. Июнь. С. 496—513.
32. Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. 1895. Май. С. 238—262.
33. Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. 1893. Июнь. С. 491—505.
34. Человеколюбие (К издателю из Ромен) // Русские анекдоты военные, гражданские и исторические изданные Сергеем Глинкою в трех частях. Москва, 1820. Ч. 2. С. 66—69.
35. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. Ал. 502/ 10/ 13. Арк. 22—23.
36. Там само. Ал. 502/ 38/ 2.
37. Там само. Ал. 502/ 38/ 3.
38. Там само. Ал. 502/ 38/ 21.
39. Там само. Ал. 502/ 38/ 13.
40. Там само. Ал. 502/ 38/ 4.
41. Там само. Ал. 502/ 38/ 5.
42. Там само. Ал. 502/ 38/ 8.
43. Там само. Ал. 502/ 38/ 9.
44. Там само. Ал. 502/ 38/ 15.
45. Там само. Ал. 502/ 38/ 16.
46. Там само. Ал. 502/ 38/ 17.
47. Там само. Ал. 502/ 38/ 35.
48. Там само. Ал. 502/ 38/ 37.
49. Skinner Q. Liberty before Liberalism. Cambridge University Press, 1998. 142 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139171274>

Отримано 5 березня 2025 р.

REFERENCES

1. Battervik R. Svitlo i plomin. Rich Pospolyta. 1733—1795 [Light and Flame. The Polish-Lithuanian Commonwealth. 1733—1795]. Lviv, 2025. 576 p. [In Ukrainian].

2. Voronov V.I. Dzhereleloznavstvo istorii Ukrainy: kurs lektsii [Source studies of Ukrainian history: lecture course]. Dnipropetrovsk, 2003. 334 p. [In Ukrainian].
3. Gorlenko V. Iz istorii iuzhno-russkogo obshchestva nachala XIX veka [From the history of the southern Russian society of the early 19th century]. *Kievskaiia starina* [Kyiv Antiquity]. 1893. January. Pp. 41—76. [In Russian].
4. Zapiska 1801 g. O nuzhdakh malorossiiskogo dvorianstva [Note from 1801 on the needs of the Little Russian nobility]. *Kievskaiia starina* [Kyiv Antiquity]. 1890. August. Pp. 310—316. [In Russian].
5. Zapiska gospodam Deputatam ot Dvorian Malorossiiskoi Gubernii, dlia prineseniia ego Imperatorskomu Velichestvu Aleksandru Pavlovichu vsepoddanneishei blagodarnosti za vsemilostiveishee vozstanovlenie i utverzhdenie Dvorianskoi gramoty vo vsei eia sile, i o nuzhdah, ot vseh povetov iziasnennyh i v obshchem sobranii ko uvazheniiu priniatykh [A note to the gentlemen Deputies from the Nobility of the Little Russian Province, to bring to His Imperial Majesty Alexander Pavlovich the most humble gratitude for the most gracious restoration and confirmation of the Nobility Charter in all its force, and about the needs, from all the districts explained and accepted with respect in the general meeting] // Chteniia v Imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh [Readings at the Imperial Society of Russian History and Antiquities]. 1865. Book 1. Pp. 193—199. [In Russian].
6. Istochnikovedenie: Teoriia. Istoriia. Metod. Istochniki rossiiskoi istorii: ucheb. Posobie [Source studies: Theory. History. Method. Sources of Russian history: textbook] / I. Danilevski, V. Kabanov, O. Medushevskaiia, M. Rumiantseva (authoring team). Moscow, 1998. 702 c. [In Russian].
7. Fond 1. Unit 61423. Fols. 3—4. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
8. Ibidem. Unit 61418.
9. Istorychne dzhereleloznavstvo [Historical source studies] / Ya. Kalakura, I. Voitsekhivska, S. Pavlenko and others (authoring team). Kyiv, 2002. 486 p. [In Ukrainian].
10. Kembriidzhskaiia shkola: teoriia i praktika intelektualnoi istorii [Cambridge school: theory and practice of intellectual history]. Moscow, 2018. 632 p. [In Russian].
11. Lytvynova T. Hryhorii Andriiovych Poletyka: do 300-richchia vid dnia narodzhennia [Grigoriy Andriiovych Poletyka: to the 300th anniversary of his birth]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2025. No. 3, pp. 81—104. [In Ukrainian].
12. Lytvynova T. «Soslownye nuzhdy i zhelaniia» dvorianstva Livoberezhnoi Ukrainy na pochatku XIX st. [«Class needs and desires» of the Nobility of Left-Bank Ukraine at the Beginning of the 19th Century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2005. No. 2, pp. 67—78. [In Ukrainian].
13. Lytvynova T. Blahodiinist Livoberezhnoho dvorianstva u pershii polovyni XIX stolittia [Charity of the Left Bank Nobility in the First Half of the 19th century]. *Humanitarnyi zhurnal* [Humanitarian Journal]. 2001. No. 3—4, pp. 47—55. [In Ukrainian].
14. Lytvynova T. Do pytannia pro istorychni pohliady ta sotsialni idealy Hryhoriia i Vasylia Poletyk [On the question of the historical views and social ideals of Hryhoriy and Vasyly Poletyky]. *Istoriia obshchestvennoi mysli Rossii i Ukrainy XVII — nachala XX v.* [History of social thought in Russia and Ukraine in the 17th — early 20th centuries]. Dnipropetrovsk, 1992. Pp. 52—63. [In Ukrainian].
15. Lytvynova T. Materialy do biohrafi Vasylia Hryhorovycha Poletyka [Materials for the biography of Vasyly Hryhorovych Poletyka]. *Istoriia i osobystist istoryka: zbirnyk nauko-*

- vykh prats, prysviachenykh 60-richnomu yuvileiu profesora Hanny Kyrylivny Shvydko* [History and Personality of the Historian: A collection of scientific works dedicated to the 60th anniversary of professor Hanna Kyrylivna Shvydko]. Dnipropetrovsk, 2004. Pp. 202—217. [In Ukrainian].
16. Lytvynova T. Papery rodyny Poletyk v arkhivoskhovyshchakh Ukrainy ta Rosii [Papers of the Poletyk family in the archives of Ukraine and Russia]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2006. No. 1—6, pp. 47—70. [In Ukrainian].
 17. Maikov L. K voprosu ob «Istorii Rusov» [On the issue of the «History of the Rus»]. Saint-Petersburg, 1893. 21 c. [In Russian].
 18. Maikov L. Malorusskii Tit Livii [Little Russian Titus Livius]. *Istoriko-literaturnye ocherki* [Historical and literary essays]. Saint-Petersburg, 1895. Pp. 273—291. [In Russian].
 19. Modzalevskii V.L. Malorossiiskii rodoslovnik [Little Russian genealogy]. Kyiv, 1914. Vol. 4. IV, 832, 26 p. [In Russian].
 20. Paliienko M. «Kyevskaia starina» (1882—1906): Systematychnyi pokazhchyk zmistu zhurnalu [«Kyiv Antiquity» (1882—1906): Systematic index of the journal's contents]. Kyiv, 2005. 608 p. [In Ukrainian].
 21. Pamiatky suspilnoi dumky Ukrainy (XVIII — persha polovyna XIX st.): khrestomatiia [Monuments of Ukrainian public opinion (18th — first half of the 19th century): anthology] / A. Bolebrukh (Ed.). Dnipropetrovsk, 1995. 488 p. [In Ukrainian and Russian].
 22. Poletika A.A. Rech po povodu priezda Ekateriny II v Chernigov [Speech regarding the arrival of Catherine II in Chernihiv] // Chteniia v Imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh [Readings at the Imperial Society of Russian History and Antiquities]. 1865. Book 2. C. 91. [In Russian].
 23. **Poletika V. Opyt rassuzhdenii o pervonachalnykh delakh mira, o drevnem Egipte, ob Asirianakh, o Midianakh i o Persakh** [An attempt at reasoning about the original affairs of the world, about ancient Egypt, about the Assyrians, about the Medes and about the Persians]. Saint-Petersburg, 1788. 188 p. [In Russian].
 24. Poletika V. Promova, vyholoshena na zborakh dvorianstva Romenskoho povitu. 2 serpnia 1801 roku [Speech delivered at a meeting of the nobility of Romensky district. August 2, 1801]. *Pamiatky suspilnoi dumky Ukrainy (XVIII — persha polovyna XIX st.): khrestomatiia* [Monuments of Ukrainian public opinion (18th — first half of the 19th century): anthology] / A. Bolebrukh (Ed.). Dnipropetrovsk, 1995. Pp. 242—246. [In Ukrainian].
 25. **Rechi Romenskogo Poveta Marshala Vasiliia Poletiki, proiznesennye im v sobranii Dvorianstva v Poltave** [Speeches of the Romensky Povet Marshal Vasily Poletika, delivered by him at the Assembly of the Nobility in Poltava]. *Vestnik Evropy* [Herald of Europe]. Moscow, 1803. Pt. X. No. 13, pp. 39—45. [In Russian].
 26. Rech «O popravlenii sostoianiia Malorossii» [Speech “On the improvement of the state of Little Russia”]. *Kievskaia starina* [Kyiv Antiquity]. 1882. October. Pp. 119—125. [In Russian].
 27. Rech Romenskogo predvoditelia dvorianstva V. Poletiki [Speech of the Romensky leader of the nobility V. Poletika] / I. Pavlovskiy (Auth.-Comp.). *Trudy Poltavskoi uchenoi Arhivnoi Komissii* [Works of the Poltava Scientific Archival Commission]. 1916. Iss. 14, p. 238. [In Russian].
 28. **Rech, proiznesennaia Marshalom Vasiliem Poletikoi ko izbrannym sudiiam** [Speech delivered by Marshal Vasily Poletika to the elected judges]. *Obraztsovye sochineniia v proze znamenitykh drevnikh i novykh pisatelei v shesti chastiakh* [Model essays in prose by famous ancient and modern writers in six parts]. Pt. 2. Svetskoe krasnorechie [Secular eloquence]. Moscow, 1811. Pp. 173—174. [In Russian].

29. Rysskii biograficheskii slovar [Russian biographical dictionary]. Saint-Petersburg, 1905. Vol. 14, pp. 320—321. [In Russian].
30. Strukevych O. Poletyky [Poletyks] // Istoriiia Ukrainy v osobakh: Kozachchyna [History of Ukraine in figures: Cossacks] / V. Horobets, O. Hurzhii, V. Matiakh ta in. (Auth.-Comp.). Kyiv, 2000. P. 284. [In Ukrainian].
31. Chastnaia perepiska Grigoriia Andreevicha Poletiki [Private correspondence of Hrigory Andreevich Poletika]. *Kievskaiia starina* [Kyiv Antiquity]. 1894. June. Pp. 496—513. [In Russian].
32. Chastnaia perepiska Grigoriia Andreevicha Poletiki [Private correspondence of Hrigory Andreevich Poletika]. *Kievskaiia starina* [Kyiv Antiquity]. 1895. May. Pp. 238—262. [In Russian].
33. **Chastnaia perepiska Grigoriia Andreevicha Poletiki** [Private correspondence of Hrigory Andreevich Poletika]. *Kievskaiia starina* [Kyiv Antiquity]. 1893. June. Pp. 491—505. [In Russian].
34. Chelovekoliubie (K izdateliu iz Romen) [Humanity (To the publisher from Romny)]. *Russkie anekdoty voennye, grazhdanskie I istoricheskie izdannye Sergeem Glinkoiu v trekh chastiakh* [Russian jokes military, civil and historical published by Sergei Hlinka in three parts]. Moscow, 1820. Pt. 2, pp. 66—69. [In Russian].
35. Fond Al. 502/ 10. Unit 13. Fols. 22—23. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
36. Fond Al. 502/ 38. Unit 2. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
37. Fond Al. 502/ 38. Unit 3. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
38. Fond Al. 502/ 38. Unit 21. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
39. Fond Al. 502/ 38. Unit 13. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
40. Fond Al. 502/ 38. Unit 4. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
41. Fond Al. 502/ 38. Unit 5. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
42. Fond Al. 502/ 38. Unit 8. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
43. Fond Al. 502/ 38. Unit 9. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
44. Fond Al. 502/ 38. Unit 15. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
45. Fond Al. 502/ 38. Unit 16. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
46. Fond Al. 502/ 38. Unit 17. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
47. Fond Al. 502/ 38. Unit 35. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
48. Fond Al. 502/ 38. Unit 37. V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum.
49. Skinner Q. *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press, 1998. 142 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139171274>

Received on March 5, 2025

Tetiana Lytvynova

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-8682-2819

E-mail: litvinova.tf@i.ua

SPEECHES OF VASYL POLETYKA AS SOURCE
FOR INTELLECTUAL HISTORY OF UKRAINE
OF FIRST HALF OF 19TH CENTURY

The aim of the article is to introduce into scientific circulation a set of published and archival speeches by Vasyl Poletyka in order to create additional opportunities for the reconstruction of his intellectual biography and conceptual rethinking of his role in the intellectual space of Ukraine. **The methodological basis** of the work was the approaches of historical biography, source studies, and archaeography to the analysis and presentation of published and archival materials. An important methodological guideline was also a contextual approach aimed at including sources in the widest problem-thematic and interdisciplinary spaces. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time archival sources are introduced into scientific circulation, the information potential of which is capable of significantly expanding the understanding of V. Poletyka's public activities, of the intellectual situation in Dnieper Ukraine in the first half of the 19th century, and of the role of the nobility in the history of Ukraine. The circumstances of the speeches' delivery and subsequent publication are presented in a biographical context. Attention is drawn to the need to consider the proposed texts as an important source for studying Ukrainian oratory and journalism of the first half of the 19th century. The uniqueness of the complex of V. Poletyka's speeches and the exceptional significance of V. Poletyka in the public space of Left-Bank Ukraine are emphasized. **Conclusions.** This article completes more than 200 years of heuristic and editorial work on the introduction of V. Poletyka's complex of speeches into public and scientific circulation. As a result, twelve texts from 1801—1835 were discovered and published. During the speaker's lifetime, 4 speeches were published, and through further archeographic processing, another 4 were published. The complex of speeches of one of the leaders of the Left-Bank Ukraine nobility of the late 18th — first half of the 19th centuries creates information conditions for studying the content of texts, rhetorical strategies, and material practices in various problem-thematic and disciplinary dimensions.

Key words: archival source, historical source studies, historical biography, intellectual history of Ukraine, Vasyl Hryhorovych Poletyka, Ukrainian journalism of the 19th century.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.108>
УДК 929

Ірина Кіржаєва, наукова співробітниця
відділу археографії Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-0147-8711
E-mail: irkir@ukr.net

Ангела Майстренко, кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Інститут архівознавства, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1303-9214
E-mail: a_maistrenko@ukr.net

ЛИСТИ ІВАНА СПАСЬКОГО ДО МИКОЛИ КОТЛЯРА (1960—1967): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Мета роботи. Увести до наукового обігу та проаналізувати листи історика, мистецтвознавця, музеєзнавця та нумізмата Івана Георгійовича Спаського до історика-медієвіста, джерелознавця й нумізмата Миколи Федоровича Котляра, які відклалися в особовому фонді останнього в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. У праці використано просопографічний **метод дослідження**, який дозволив ґрунтовно вивчити епістолярні джерела й додати нові факти до наукових біографій І. Спаського та М. Котляра. **Наукова новизна.** Уперше залучено до наукового обігу та розглянуто приватні листи І. Спаського до М. Котляра за 1960—1967 рр., які надають відомості про наукові будні вчених, стосунки між ними, постійну комунікацію І. Спаського з українською науковою спільнотою. **Висновки.** Аналіз листів І. Спаського до М. Котляра, які зберігаються в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, надав змогу дослідити розвиток взаємин

Цитування: Кіржаєва І., Майстренко А. Листи Івана Спаського до Миколи Котляра (1960—1967): джерелознавчий потенціал. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 108—119. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.108>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

та наукової співпраці цих непересічних учених, що зав'язалися на професійному підґрунті та надалі переросли в щиро тривалу дружбу на все життя. Епістолярні документи містять також інформацію про наукові контакти І. Спаського з такими українськими вченими, як В. Анохін, С. Таранушенко, Ф. Шевченко та іншими. Слід відзначити, що в листах І. Спаський постає людиною, яка щиро любить Ніжин, Київ та загалом Україну.

Ключові слова: Іван Спаський, Микола Котляр, Стефан Таранушенко, листування, Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Актуальність теми дослідження. Епістолярні документи вчених містять важливі та нерідко й ексклюзивні відомості про їхнє життя та наукову діяльність, дають змогу заповнити лакуни наукових біографій. У 2025 р. минуло тридцять п'ять років від дня смерті відомого історика, мистецтвознавця, музеєзнавця та нумізмата Івана Георгійовича Спаського (1904–1990), листи якого відклалися в особовому фонді історика-медієвіста, джерелознавця, нумізмата, члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра (1932–2021), який нещодавно науково описаний в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІА НБУВ). Введення до наукового обігу листів І. Спаського до М. Котляра дає можливість дістати уявлення про наукову співпрацю учених та відобразити їхні особистісні взаємини, а також висвітлити зв'язки І. Спаського з українським науковим співтовариством.

Аналіз досліджень і публікації. М. Котляр [1] та І. Спаський мають чимало біографів серед своїх учнів, колег та родичів. Звісно, що найбільше публікацій про І. Спаського містяться в наукових працях Спаських читань, що проходять у Ніжині [2]. Залишив спогади про свого навчителя і М. Котляр [3]. Листи ж І. Спаського до свого учня з особового архіву М. Котляра в ІА НБУВ показують нам його ставлення до Миколи Федоровича. Епістолярні документи насичені подробицями щодо спілкування вчених, що відбувалося в науковій та приватній царині. Вважаємо, що оприлюднення невідомих та маловідомих фактів, про які згадано в листах, може зацікавити біографів учених та істориків науки.

Метою дослідження визначаємо залучення до наукового обігу та аналіз листів історика, мистецтвознавця, музеєзнавця та нумізмата Івана Спаського до історика-медієвіста, джерелознавця й нумізмата Миколи Котляра, які відклалися в особовому архіві останнього в ІА НБУВ.

Виклад основного матеріалу. Стосунки між М. Котлярем та І. Спаським розпочиналися на рівні учень — учитель, а згодом переросли у дружні відносини двох колег-учених. Так, звертаючись до М. Котляра в листі від 6 березня 1966 р., через шість років знайомства, І. Спаський пише: «Дорогий Миколо, був щиро радий Вашому листу: адже Ви найвірніший мій кореспондент і мені, безперечно, не вистачало Ваших звісток...» [4]. Зауважимо, що при цьому М. Котляр завжди визнавав першість свого вчителя,

ставлячись до нього, за власним виразом, з «благоговінням», про що свідчив і фотопортрет І. Спаського на його столі [5].

Їхня перша зустріч відбулася в 1960 р. Тоді Микола Котляр, недавній випускник історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, випадково потрапив на лекцію відомого нумізмата Івана Спаського, що проходила в конференц-залі АН УРСР. Історик-початківець був вражений як лекцією, так і самим доповідачем. Це підштовхнуло його звернутися до І. Спаського з проханням допомогти в опануванні нумізматики.

Щодо відомостей про самого І. Спаського та його родину зазначимо, що він народився в Ніжині в сім'ї священника Георгія Спаського, якого щиро шанували в місті. Г. Спаський здобув повагу завдяки своєму шляхетному життю та праведним справам, зокрема за порятунок єврейських сімей від денікінських погромів та інші прояви людяності. Своїм дітям він також прищепив принципи високої культури та духовності. І. Спаський отримав освіту в Ніжинському інституті народної освіти (тепер Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя), а згодом — у Ленінградському державному університеті. У молодому віці працював у музеях Ніжина, Харкова, Ленінграда. Був репресований у 1934—1938 рр., брав участь у Другій світовій війні. У 1946 р., незважаючи на статус колишнього ув'язненого, зміг повернутися до роботи в нумізматичному відділі Ермітажу. З часом доктор історичних наук І. Спаський став провідним фахівцем з нумізматики, отримав посаду головного зберігача нумізматичної колекції Ермітажу.

Варто згадати про старшу сестру І. Спаського — Євгенію Спаську, яка була українською етнографинею та мистецтвознавицею, ученицею Данила Щербаківського. Вона також зазнала репресій, відбула покарання в Казахстані, де й залишилася потому, поновивши наукову діяльність.

Наразі ім'я Івана Спаського присвоєне Ніжинському краєзнавчому музею. А на честь славетної родини Спаських у Ніжині регулярно проходять «Спаські читання».

Повернімося до взаємин між ученими. Під керівництвом І. Спаського М. Котляр закінчив аспірантуру в Ермітажі та захистив кандидатську дисертацію на тему «Галицька Русь XIV—XV ст. (історико-нумізматичне дослідження)» в Інституті історії АН УРСР у 1965 р. (нині — Інститут історії України НАН України). У цьому інституті він пропрацював до 2018 р. Подальші нумізматичні дослідження М. Котляра дозволили йому успішно захистити дисертацію «Монетний обіг та грошова лічба на території України епохи феодалізму (VIII—XVIII ст.)» та отримати науковий ступінь доктора історичних наук. Науковим керівником цього проєкту був також І. Спаський. Коло дослідницьких інтересів М. Котляра не обмежувалося лише нумізматикою, він був також фахівцем із джерелознавства та давньоруської історії.

Уже будучи досвідченим науковцем та маючи своїх учнів, М. Котляр не припиняв контактів зі своїм учителем, нерідко звертаючись до нього за порадою та фаховою консультацією. Він цінував примітки на полях своїх наукових праць, які, за виразом М. Котляра, «убористим почерком» робив І. Спаський [5, арк. 138].

Свідченням наукового та дружнього спілкування вчених є листи І. Спаського до М. Котляра, що зберігаються в особовому фонді останнього в ІА НБУВ. Це 65 листів на 81 аркуші за 1960–1967 рр. [6]. Написані вони були в період навчання М. Котляра в аспірантурі та протягом чотирьох років після цього. Більшість листів надруковано на машинці, але з неодмінним власноручним підписом І. Спаського наприкінці. Деякі з документів написані від руки. Кожен текст займає від однієї до чотирьох сторінок.

Зазначимо, що хоча в архіві М. Котляра після 1967 р. не маємо кореспонденції від І. Спаського, контакти цих учених продовжувалися до кінця життя вчителя.

У першому листі, який М. Котляр отримав у липні 1961 р., викладено практичні рекомендації І. Спаського щодо вступу до аспірантури [6, арк. 1, 2]. Зауважимо, що спочатку М. Котляр був аспірантом заочної форми навчання в Ермітажі, але вже в 1961 р. за сприяння вчителя його перевели на денне навчання [6, арк. 6].

У подальших листах І. Спаський давав поради М. Котляру стосовно ознайомлення з фаховою літературою та певними археологічними й музейними нумізматичними колекціями, з підготовки статей та їх ілюстрування, рекомендував налагоджувати контакти з досвідченими науковцями, зокрема з археологом та нумізматом В. Анохіним [6, арк. 4, 8, 9, 13].

Зі свого досвіду І. Спаський радив учню: «При нагоді — збирайте усякий матеріал з історії колекціонування в Україні — як музейного, так і особистого, заведіть собі картотеку збирачів — включно з теперішніми, а головним чином попередніх — з часом згодиться. Історія деяких українських збірок — хоча б і теперішнього київського фонду монет — доволі цікава, і простежити її при нагоді було б зовсім не зайве. Дещо з цього є й у мене...» [6, арк. 13 зв.].

Оскільки і науковий керівник, і аспірант працювали в одній науковій царині, М. Котляр з часом неодноразово ставав у пригоді своєму вчителю. І. Спаський часто в листах дякував йому за надіслану бібліографію, «довідки», виписки з архівних документів київських нумізматів XIX ст., зокрема делікатно просив і надалі «брати на замітку» цікаву інформацію тощо [6, арк. 4, 6, 8, 13, 14, 50, 51, 70, 72].

Між науковцями тривав регулярний обмін фаховою літературою. І. Спаський щоразу висловлював вдячність М. Котляру за надіслані книги, наприклад, Д. Яворницького [6, арк. 50]. Завдяки М. Котляру поповнювалася новими екземплярами й нумізматична колекція І. Спаського, як-от «єфимкою» зі Слобідської України [6, арк. 72].

У листуванні кінця 1964 р. — середини 1965 р. учені обговорювали тему захисту дисертації М. Котляра і можливості приїзду на нього І. Спаського, що, як завжди, мав щільний робочий графік [6, арк. 16, 17, 20, 27, 31, 37]. Щоб підтримати учня, І. Спаський таки спромігся прибути до Києва на його захист. Згодом листи були сповнені щирих вітань з приводу отримання диплома кандидата історичних наук: «...з особливим задоволенням вітаю із завершенням Вашого сходження на учений Арарат!» [6, арк. 39]. І. Спаський передавав також поздоровлення від співробітників Ермітажу, які були знайомі з М. Котлярем.

Після здобуття М. Котлярем наукового ступеня у листах розглядалася можливість переїзду молодого вченого до Ленінграда й обговорювалася перспектива його роботи там у музейних установах [6, арк. 26, 40, 41, 42].

На багатьох аркушах листів І. Спаського міститься інформація про робочі будні вченого, які переважно були присвячені науковій та практичній музейній діяльності, що не припинялась і в позаробочий час. Він ділився думками про підготовку та видання своїх нумізматичних досліджень: «монетної системи» [6, арк. 34, 38, 56], «орденів і медалей» [6, арк. 3 зв., 76 зв.], «єфимок» [6, арк. 43 зв., 44, 47, 48 зв., 52, 53, 55, 67 зв., 76], «Константинівського рубля» [6, арк. 11, 13], «талерів» [6, арк. 52] та ін. Він писав також про перспективу публікації своїх монографій та каталогів за кордоном, «Монетної системи» в Нідерландах зокрема [6, арк. 38, 39, 78 зв.], про резюме своїх праць, надрукованих в американських наукових журналах [6, арк. 38, 46 зв., 50, 70, 78 зв.].

У посланні від 31 січня 1965 р. І. Спаський з роздратуванням поділився власною ситуацією, в яку, на жаль, іноді потрапляють науковці, публікуючись у нефахових виданнях. «З приводу моєї злощасної статті для Известий почуваю дуже наочне відчуття відомого верблюда з анекдоту, що став жертвою операції. Обкарнали потворно, до повної безглуздості, прибрали всю конструктивну частину», — пише він, а далі — вже про втішне: «Але є все ж таки результат — прийшло два десятки листів і в одному декілька монет з кувачного свіженького кладу, що знайдено літом в Казані! Може вдасться випросити й інші монети, т. я. дядько дуже люб'язний. Ряд листів — з місцевими українськими в тому числі переказами про клад» [6, арк. 25 зв.].

З роботою нумізматичного відділу Ермітажу, який очолював І. Спаський, М. Котляр був обізнаний ще з часів аспірантства. Він часто працював в Ермітажі і знав багатьох співробітників та робочу атмосферу в музеї. Тому у своїх листах І. Спаський детально описував М. Котляру музейні справи та деколи з іронією коментував «інтриги» у відносинах між колегами [6, арк. 5, 11, 12, 16, 17, 29, 50, 56, 57, 75, 76].

Якось у листі І. Спаський запропонував М. Котляру долучитися по можливості до вирішення музейної проблеми, виклавши йому своє досить

креативне її бачення: «...у нас був тов. Сергій Пантелеймонович Белей — Харків..., який повідомив, що у нього є клад російських рублевиків 18 ст., які знайдені у глечики у уславленій Диканьці. Для нас це нецікаво, але я подумав, що такий кладик (невеликий, 21 монета) дуже добре можна було б використати в експозиції будь-якого літературного музею, що займаються Гоголем. Якщо у Вас є уявлення про такий київський музей — закиньте їм цю інформацію. Я б, наприклад, обов'язково включив би такий клад — він і паперову нудьгу би розбивав, і корні фольклору скарбового, і царицю Катерину, сучу дочку, і все таке...» [6, арк. 25].

Серед іншого в посланнях І. Спаський згадував про контакти з іноземними науковцями та колекціонерами-нумізматами: про підготовку та участь у Першому конгресі слов'янської археології у Варшаві (Польща) [6, арк. 22, 27, 29, 30, 36] та в науковому конгресі в Копенгагені (Данія) [6, арк. 71], про проведення нумізматичної екскурсії для фінських колекціонерів та поїздки до Гельсінкі (Фінляндія) [6, арк. 27, 30, 43, 44], про листування зі Н. Расмуссеном, співробітником Державного історичного музею у Стокгольмі (Швеція) [6, арк. 37 зв., 63, 64 зв., 77 зв.], про п'ять листів зі США від нумізматичних журналів [6, арк. 71] та ін. Важливо також, що в 1964 р. Польське археологічне товариство обрало І. Спаського своїм почесним членом [6, арк. 11, 12].

Більшому зближенню науковців сприяла ініціатива М. Котляра з просування до видання в Києві в «Науковій думці» праці І. Спаського про дукачі України. «Величезне спасибі за блискучу ідею — настільки блискучу, що навіть не дуже вірю в її здійснення — самі можете зрозуміти, що нічого кращого, ніж публікація в Україні, я і бажати не можу!», — пише І. Спаський про цей намір у листі від 14 квітня 1965 р. [6, арк. 30].

У наступних посланнях І. Спаський цікавився, як просуваються справи у видавництві, висловлював сумніви щодо можливості реалізації задуму учня [6, арк. 43 зв., 44, 58, 61]. Зі свого досвіду він знав, що робота з публікації наукових праць потребувала чималих зусиль. «...Самі винні, так що і розхльобуйте тепер!», — вибачаючись, іронізував він [6, арк. 32]. У відповідь на хороші новини з видавництва від 9 травня 1966 р. І. Спаський написав: «Вдячний Вам безмірно за всі клопоти і турботи. Дуже важлива для мене ця книга: мені іноді здається, що тільки вона і найсправжніша у мене...» [6, арк. 53].

Трохи спантеличило І. Спаського повідомлення про рішення Комітету з преси при Раді Міністрів УРСР, що його книга повинна бути видана українською мовою [6, арк. 59]. Але наприкінці 1966 р. всі питання з «Науковою думкою» були узгоджені та оформлено договір. «Ви для мене виявилися справжньою Золотою Рибкою, чарівним чином виконуючи мої найзаповітніші бажання», — дякував І. Спаський М. Котляру за допомогу у справі сприяння публікації «дукачів» [6, арк. 64 зв.].

Відзначимо, що наукова праця про дукачі перебувала вже у видавництві, а І. Спаський як затятий учений продовжив пошуки подальших матеріалів за цією темою. Він хвалився М. Котляру, що отримав нові фото дукачів, які побутували на Полтавщині та Ніжинщині [6, арк. 62, 76 зв., 81].

Нагадаємо, що дукач — це медальйон з великої монети або його імітація, яку українські жінки часто носили з низкою коралів. Таку прикрасу отримала в подарунок від І. Спаського дружина М. Котляра — Марина Скржинська [5, арк. 141].

«Дукати і дукачі України» І. Спаського — таке довгоочікуване вченими історико-нумізматичне дослідження — вийшло друком у «Науковій думці» в 1970 р.

Листи І. Спаського дають можливість дослідити не тільки його співпрацю з М. Котлярем, але й простежити наукові контакти з деякими іншими українськими вченими.

Не дивно, що доволі часто І. Спаський згадував Владлена Анохіна, співробітника Інституту археології АН УРСР, адже більшість історичних монет потрапляють до фахівців з нумізматики саме через археологів [6, арк. 4, 28, 30 зв., 32, 34, 43 зв., 44, 63, 67, 80 зв.].

Зі щирою повагою говорив І. Спаський про доктора мистецтвознавства Стефана Таранушенка. У листі від 28 червня 1965 р. він розповів, як під час поїздки до свого аспіранта Валентина Рябуєвича до Гомеля (Білорусь) побачив дерев'яну церкву XVIII ст. Як відомо, культова дерев'яна архітектура належала до кола наукових інтересів С. Таранушенка. Тож І. Спаський попросив В. Рябуєвича сфотографувати її для шанованого ним мистецтвознавця [6, арк. 28, 35].

Спілкувався І. Спаський також з доктором мистецтвознавства Павлом Жолтовським, від якого, зокрема, отримав інформацію про величезний скарб монет з-під Львова [6, арк. 60].

Статті авторитетного вченого І. Спаського прагнули публікувати на своїх сторінках українські наукові видання. Так, у 1964 р. він отримав пропозицію від головного редактора «Українського історичного журналу» Федора Шевченка підготувати статтю про україніку в Ермітажі. Але, оскільки І. Спаський вважав себе недостатньо обізнаним у цій темі, то він шляхетно відмовився [6, арк. 10].

Зазначимо, що коло знайомств І. Спаського з українськими колегами включало значно більше імен, ніж наведено вище.

Зауважимо, що в листах І. Спаського, уродженця Ніжина, неодноразово згадувалася Україна, зокрема рідне для нього місто. З публікацій про вченого знаємо, що ще у старших класах він долучався до дослідження та описування пам'яток мистецтва Ніжинщині у рамках діяльності архівно-музейної секції місцевого відділу народної освіти. Пізніше, по закінченню університету в 1928 р., він повернувся до свого міста, де брав участь

у формуванні колекції новоствореного Окружного історичного музею, в якому був єдиним офіційним працівником. У 1930-ті роки Ніжинський музей закрили, а його експонати були розпорошені та розкрадені [7]. На цей час І. Спаський уже працював у Харківському археологічному інституті, згодом став співробітником Ермітажу. Але рефлексії по своєму ніжинському музейному періоду супроводжували І. Спаського впродовж усього життя.

Так, у листі від 18 квітня 1961 р. він, відповідаючи на інформацію М. Котляра про статтю певного Козловського, писав, що в публікації може йтися про монети з Ніжинського скарбу 1852 р. Водночас він звернувся до учня з проханням перевірити, чи не опинилася рукописна збірка Ніжинського інституту «у Вас в Рукописному відділі» [6, арк. 3]. Зауважимо, що й нумізматична колекція, і рукописи, про які йшлося, зберігалися колись у Ніжинському музеї, у формуванні якого брав участь І. Спаський. З приводу «рукописного відділу», то він, мабуть, мав на увазі відділ Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України), в якій на той час працював М. Котляр.

Неодноразово І. Спаський відвідував Ніжин, іноді спільно з М. Котлярем. Відповідаючи на повідомлення учня про можливу поїздку до цього міста, він пише: «Сподіваюся, що Вашими Ніжинськими враженнями Ви зі мною поділитесь, ...цікаво, що там залишилося від колишнього музею» [6, арк. 13 зв.].

Час від часу, І. Спаський хвалився новими придбаннями із Ніжинщині, як-от: «ще однією фотографією» із с. Зруб, яке, за його словами, славилось рудоволосим населенням. Він навіть припустив, що пісня «Дід рудий, баба руда...» саме про мешканців цього села [6, арк. 73].

У листі від 10 червня 1966 р. учений ностальгічно описував поїздку до Чернігова: «Вчора згадував, як їхав до Чернігова на пароплавчику, і берегові солов'ї передавали мене з рук в руки...» [6, арк. 57].

Про українське коріння І. Спаського свідчать вживані ним слова та вирази, які він нерідко використовував у листах: «привіт від усього дівоцтва», «бодай Вам руки повідсихали», «куди не верни, Микита дурний», «прихильник», «потилиця», «держак», «джерела», «копиця», «підсвинок» та ін. [6, арк. 31, 43, 52, 61, 62, 65, 67, 78].

Як уже згадувалося вище, не тільки наукові, але й дружні контакти пов'язували І. Спаського та М. Котляра. Вчені були знайомі з родинами один одного. М. Котляр із дружиною при відвідинах Ленінграда часто бували в домі вчителя, він навіть присвятив цьому одну зі своїх статей [8]. Своєю чергою І. Спаський, подекуди разом із дружиною, приїздивши до Києва, навідувалися до Котлярів. «В Київ мені просто хочеться, і якщо буде можливість — приїду обов'язково», — відповів він 23 березня 1965 р. на

одне з частих запрошень учня [6, арк. 27 зв., 52]. І ще про любе його серцю місто: «Заздрю Вам, що ходите під квітучими каштанами — так люблю їх!» [6, арк. 53 зв.].

Крім того, І. Спаський затоваришував з батьком М. Котляра — Федором Васильовичем, з яким був ровесником. У споминах про вчителя М. Котляр згадував про приязне спілкування своїх батьків з І. Спаським, зокрема під час пікніків з рибною юшкою на природі. Ці зустрічі в родинному колі зафіксовано на знімках з фотоархіву Котлярів [9].

Кожен лист І. Спаського до М. Котляра неодмінно завершувався шанобливими вітаннями від себе та своєї дружини Лідії Георгіївни до всієї родини Котлярів.

Якщо інформацією про наукові й службові справи І. Спаський охоче ділився у своїх листах, то особисті моменти були майже відсутні. Хіба що трохи про таке: радість із приводу народження онучки Каті в 1964 р., тихе невдоволення через відсутність умов для роботи вдома через приїзди численних родичів — онуки, дочки Лади, зятя та брата дружини зі Львова та інших [6, арк. 11, 12, 50, 53].

Наукова новизна роботи полягає у введенні до наукового обігу та аналізі приватних листів І. Спаського до М. Котляра за 1960—1967 рр., в яких містяться відомості про наукові будні вчених, стосунки між ними, постійну комунікацію І. Спаського з українською науковою спільнотою.

Висновки. Про важливість постаті І. Спаського для українського суспільства може свідчити той факт, що він, серед інших видатних діячів, був включений до постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2024—2025 роках». Тому варто нагадати про цього вченого, 120-річний ювілей якого відзначали в Україні у 2024 р. Зверненням до нових архівних джерел — листів І. Спаського до М. Котляра, які відклалися в ІА НБУВ, маємо можливість висвітлити не тільки насичене наукове життя цих учених, становлення й розвиток їхніх взаємин, а також доповнити наявні відомості з їхніх біографій новими фактами. Крім того, епістолярні документи містять інформацію про наукові контакти І. Спаського з такими українськими вченими, як В. Анохін, С. Таранушенко, Ф. Шевченко та іншими. До того ж, з листів І. Спаський постає людиною, яка щиро любить рідний Ніжин, Київ та загалом Україну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 80-річчя члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра // Вісник НАН України. 2012. № 7. С. 83—85; Котляр Микола Федорович // Вісник Національного банку України. 1995. № 4. С. 57; Котляр Микола Федорович // Головка О.Б. Історики-медієвісти сучасної України: довідник / [відп. ред. С.А. Копилов]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет імені Івана Огієнка, 2016. С. 34; Микола Федорович Котляр: біобібліографічний покажчик / уклад. С.М. Блащук ; НАН

- України, Ін-т історії України. Київ, 2017. 140 с.; Плахонін А. До 80-річчя члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра // Український історичний журнал. 2012. № 5. С. 227—230; Шуст Р., Турмис Н. Микола Федорович Котляр: біля витоків сучасної української нумізматики // Вісник Львівського університету. 2022. Вип. 54. С. 330—347. (Серія «Історична») <https://doi.org/10.30970/his.2022.54.11616> та ін.
2. Вуич Лада. «Какое счастье сулила нам судьба, послав в мир в доме батюшки Спасского!» Из воспоминаний Ивана Георгиевича Спасского // Ніжинська старовина. 2011. № 11(14). С. 36—46; Зозуля С.Ю., Морозов О.С. Іван Георгійович Спаський (1904—1990) // Ніжинська старовина. 2006. № 1(4). С. 124—129; Калинин Виталий. Проблематика научных исследований И.Г. Спасского // Ніжинська старовина. 2011. № 11(14). С. 5—17; Лепехина Екатерина. И.Г. Спасский: тернистый путь ученого и музейщика в XX веке // Ніжинська старовина. 2011. № 11(14). С. 17—30; Скржинская Марина. Мои воспоминания об Иване Георгиевиче Спасском // Ніжинська старовина. 2011. № 11(14). С. 48—50; Шукина Евгения. И.Г. Спасский и собрание медалей Эрмитажа // Ніжинська старовина. 2011. № 11(14). С. 30—36 та ін.
 3. Котляр Николай. «Влияние учителя вечно!» (Об Иване Георгиевиче Спасском) // Ніжинська старовина. 2011. № 11(14). С. 46—48 та ін.
 4. ІА НБУВ. Ф. 279. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 50.
 5. Котляр Микола. Тридцять років разом з учителем // Ніжинська старовина. 2006. № 1(4). С. 136—143.
 6. ІА НБУВ. Ф. 279. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 1—81.
 7. Зозуля С.Ю., Морозов О.С. Іван Георгійович Спаський (1904—1990) // Ніжинська старовина. 2006. № 1(4). С. 127—129.
 8. Котляр Н. В доме Спасских. 2014. ІА НБУВ. Ф. 279. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1—3.
 9. ІА НБУВ. Ф. 279. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 19, 20, 22, 23, 25, 32, 33.

Отримано 14 січня 2025 р.

REFERENCES

1. 80-richchia chlena-korespondenta NAN Ukrainy M.F. Kotliara [On the Occasion of 80th Birthday of Associate Member of National Academy of Sciences of Ukraine M.F. Kotliar]. *Visnyk NAN Ukrainy* [Bulletin of National Academy of Sciences of Ukraine]. 2012. No. 7, pp. 83—85. [In Ukrainian]; Kotliar Mykola Fedorovych [Kotlyar Mykola Fedorovych]. *Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy* [Bulletin of National Bank of Ukraine]. 1995. No. 4, p. 57. [In Ukrainian]; Kotliar Mykola Fedorovych [Kotlyar Mykola Fedorovych] // Holovko O.B. *Istoryky-mediievisty suchasnoi Ukrainy: dovidnyk* [Contemporary Ukrainian Medievalists: Reference Book] / [S.A. Kopylov (Ed.)]. Kamianets-Podilskyi, 2016. P. 34. [In Ukrainian]; Mykola Fedorovych Kotliar: biobibliohrafichnyi pokazhchyk [Mykola Fedorovych Kotliar: Bio-Bibliographical Index] / S.M. Blashchuk (Comp.). Kyiv, 2017. 140 p. [In Ukrainian]; Plakhonin A. Do 80-richchia chlena-korespondenta NAN Ukrainy M.F. Kotliara [On the Occasion of 80th Birthday of Associate Member of National Academy of Sciences of Ukraine M.F. Kotliar]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2012. No. 5, pp. 227—230. [In Ukrainian]; Shust R., Turmys N. Mykola Fedorovych Kotliar: bilia vytkiv suchasnoi ukrainskoi numizmatyky [Mykola Fedorovych Kotlyar: Near Cradles of Modern Ukrainian Numismatics]. *Visnyk Lvivskoho universytetu* [Bulletin of Lviv University]. 2022. Vyp. 54, pp. 330—347. (Series “Historical”). <https://doi.org/10.30970/his.2022.54.11616> [In Ukrainian] and others.

2. Vuich Lada. «Kakoe schaste ssudila nam sudba, poslav v mir v dome batiushki Spasskogo!» Iz vospominanii Ivana Georgievicha Spasskogo [«What happiness a fate gave us, sending in the world in the house of father Spassky!» From Ivan Spassky's memoirs]. *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Olden Times]. 2011. No. 11(14), pp. 36—46. [In Russian]; Zozulia S.Yu., Morozov O.S. Ivan Heorhiiiovych Spaskyi (1904—1990) [Ivan Heorhiiovych Spasky (1904—1990)]. *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Olden Times]. 2006. No. 1(4), pp. 124—129. [In Ukrainian]; Kalinin Vitalii. Problematika nauchnykh issledovaniï I.G. Spasskogo [Problems of I.H. Spassky's scientific researches]. *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Olden Times]. 2011. No. 11(14), pp. 5—17. [In Russian]; Lepekhina Ekaterina. I.G. Spasskii: ternistyï put uchenogo i muzeishchika v XX veke [I.H. Spassky: a thorny way of scientist and museum worker in 20 century]. *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Olden Times]. 2011. No. 11(14), pp. 17—30. [In Russian]; Skrzhinskaia Marina. Moi vospominaniia ob Ivane Georgieviche Spasskom [My memories about Ivan Heorgievich Spassky]. *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Olden Times]. 2011. No. 11(14), pp. 48—50. [In Russian]; Shchukina Evgeniia. Spasskii i sobranie medalei Ermitazha [Spassky and medals collection of State Hermitage]. *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Olden Times]. 2011. No. 11(14), pp. 30—36. [In Russian] and others.
3. Kotliar Nikolai. «Vliianie uchitelia vechno!» (Ob Ivane Georgieviche Spasskom) [«Master's influence lasts always!» (About Ivan Heorhieivich Spassky)]. *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Olden Times]. 2011. No. 11(14), pp. 46—48. [In Russian] and others.
4. Fond 279. Inventory 1. Unit 169. Fol. 50. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
5. Kotliar Mykola. Trydtsiat rokiv razom z uchytelem [Thirty Years with the Teacher]. *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Olden Times]. 2006. No. 1(4), pp. 136—143. [In Ukrainian].
6. Fond 279. Inventory 1. Unit 169. Fols. 1—81. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Zozulia S.Yu., Morozov O.S. Ivan Heorhiiiovych Spaskyi (1904—1990) [Ivan Heorhiiovych Spasky (1904—1990)]. *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Olden Times]. 2006. No. 1(4), pp. 127—129. [In Ukrainian].
8. Fond 279. Inventory 1. Unit 52. Fols. 1—3. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
9. Fond 279. Inventory 1. Unit 182. Fols. 19, 20, 22, 23, 25, 32, 33. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

Received on January 14, 2025

Iryna Kirzhaieva

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0147-8711

E-mail: irkir@ukr.net

Anzhela Maistrenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-1303-9214

E-mail: a_maistrenko@ukr.net

LETTERS FROM IVAN SPASKYI
TO MYKOLA KOTLIAR (1960—1967):
SOURCE RESEARCH POTENTIAL

Objective. The article aims to analyze and introduce into academic circulation the correspondence of historian, art critic, museologist and numismatist Ivan Heorhiyovych Spaskyi to medievalist, source scholar and numismatist Mykola Fedorovych Kotliar. The letters preserved in the latter's personal archive at the Institute of Archival Studies of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine were studied using a **prosopographic research method**, which helped examine the epistolary sources and added new facts to the scholarly biographies of I. Spaskyi and M. Kotliar. **Scientific novelty.** For the first time, private letters from I. Spaskyi to M. Kotliar dating from 1960 to 1967 are introduced and analyzed. These letters provide insights into the everyday scholarly life of the two scientists, their personal relationship, and I. Spaskyi's continuous communication with the Ukrainian scholarly community. **Conclusions.** The research into the letters from I. Spaskyi to M. Kotliar, which are kept at the Institute of Archival Studies of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine sheds light on the evolution of working and personal relations between the two outstanding scholars, which grew from professional collaboration into a genuine lifelong friendship. Through Spaskyi's correspondence we also glimpse his scientific ties with notable Ukrainian scholars such as V. Anokhin, S. Taranushenko, F. Shevchenko and others. The letters reveal Spaskyi as someone who deeply loved Nizhyn, Kyiv and Ukraine as a whole.

Key words: Ivan Spaskyi, Mykola Kotliar, Stefan Taranushenko, correspondence, Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.120>

УДК 070-043.83(477)

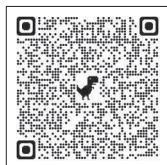
Віталій Тельвак, доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка (Дрогобич, Україна)
ORCID: 0000-0002-2445-968X
E-mail: vitalitelvak@gmail.com

Костянтин Курилишин, кандидат історичних наук,
завідувач відділу україніки, Львівська національна
наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0003-0104-7292
E-mail: kurylyshyn_k@ukr.net

Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка (Дрогобич, Україна)
ORCID: 0000-0003-4671-743X
E-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В РЕЦЕПТИВНОМУ ДЗЕРКАЛІ «ДІЛА» 1914—1930-х РОКІВ

Мета роботи. Статтю присвячено з'ясуванню багатоаспектної проблеми висвітлення часописом «Діло» життя та діяльності М. Грушевського протягом 1914—1939 рр. **Методологія дослідження.** При опрацюванні різнопланових матеріалів часопису ми використали такі методику та підходи, як-от систематичний, порівняльний і критичний аналіз джерельної бази, представленої великими текстовими масивами. **Наукова новизна** розвідки полягає в першій спробі комплексного історіографічного аналізу різножанрових публікацій на

Цитування: Тельвак Вт., Курилишин К., Тельвак Вк. Постаť Михайла Грушевського в рецептивному дзеркалі «Діла» 1914—1930-х років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 120—140. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.120>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

сторінках часопису «Діло» 1914–1939 рр., присвячених осмисленню життєдіяльності М. Грушевського. **Висновки.** Проведене дослідження довело, що, попри виїзд М. Грушевського з Галичини в 1914 р., «Діло» невідступно стежило за його діяльністю. Перегорнувши сторінку конфлікту з істориком передвоєнного часу, часопис регулярно інформував свого читача про негаразди й успіхи свого довголітнього дописувача. Ба більше, незважаючи на ризики цензурних переслідувань, пресодрук неодноразово ініціював успішні громадські акції на захист його честі та гідності. Також «Діло» було чи не єдиним часописом у вільному світі, який послідовно підтримував громадські й творчі ініціативи М. Грушевського, доносячи до читача рацію його подекуди контроверсійних учинків. Із вдячністю відвзаємнюючи таке виrozumіле ставлення, історик обрав саме галицький часопис трибуною оперативної комунікації зі зазбручанською й еміграційною громадами. Отож саме на «Діло» припадає більша частина публікацій ученого в щоденній періодиці міжвоєнного двадцятиліття. Та найповажнішим був внесок дописувачів часопису в посмертну меморіалізацію постаті М. Грушевського й осмислення його спадщини. У підсумку постала антологія меморіальної грушевськіани, яка дала поштовх систематичному історіографічному аналізу. Незважаючи на гвалтовне згортання цих процесів після вересня 1939 р., набутий авторами «Діла» досвід осмислення феномену Великого Українця став у нагоді діаспорним інтелектуалам, які в повоєнні роки започаткували академічне грушевськознавство.

Ключові слова: Михайло Грушевський, часопис «Діло», Перша світова війна, міжвоєнне двадцятиліття, редакційна політика, джерелознавство, рецепція.

Актуальність теми дослідження. Як уже неодноразово йшлося в літературі, медійні образи Михайла Грушевського й співпраця вченого з часописами є важливими, проте надалі неналежно оціненими сюжетами його інтелектуальної біографії. Мається на увазі те, що саме у пресодруках було представлено найбільш динамічні образи різнопланової праці Великого Українця з різних ідейних перспектив. Ці образи зазвичай містили маловідомі, а то й цілком незнані штрихи біографічного, історіографічного чи рецептивного змісту. При цьому, як довело опубліковане на сторінках наукового журналу «Рукописна та книжкова спадщина України» наше попереднє дослідження 2022 р. [40], особливою тривалістю й зацікавленістю було позначено увагу до автора «Історії України-Руси» редакції найзаслуженішого в українському пресознавчому русі часопису «Діло». Фактично від перших творчих спроб тоді ще тифліського гімназиста і до свого закриття у вересні 1939 р. ця газета невідступно стежила за одним з лідерів українства, а після його смерті численними меморіальними дописами ініціювала становлення академічного грушевськознавства. З огляду на це, нижче продовжимо розпочате раніше осмислення особливостей співпраці М. Грушевського з «Ділом» і рецепції авторами часопису різнопланової діяльності вченого протягом 1914–1939 рр. у широкому контексті інтелектуальної біографії історика останнього двадцятиліття його життя.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми різновекторної співпраці М. Грушевського з «Ділом», як і особливості обговорення авторами часопису його творчих задумів і громадських ініціатив, нерідко потрапляли

у фокус уваги історіографів та пресознавців. Втім, дослідження Світлани Панькової [37], Костянтина Курилишина, Віталія та Вікторії Тельваків [40] й інших учених здебільшого стосувалися періоду кінця XIX — початку XX ст., коли український професор Львівського університету за посередництва «Діла» налагодив жваве спілкування з галицькою громадою. Стосовно більш пізніх періодів життєпису автора «Історії України-Руси» маємо лише студії рецептивного характеру [39, с. 158—405]. Отож на сьогодні відсутній комплексний аналіз проблеми «Грушевський і “Діло”» в контексті його інтелектуальної біографії років війни, періоду головування в Центральній Раді, доби еміграції й останнього десятиліття життя. Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Мета дослідження полягає в з’ясуванні багатоаспектної проблеми висвітлення часописом «Діло» життя та діяльності М. Грушевського протягом 1914—1939 рр.

Виклад основного матеріалу. Насамперед коротко окреслимо пресознавчий контекст нашого дослідження, показавши специфіку ціннісних орієнтацій та суспільно-політичних позицій редакторів львівського часопису впродовж останнього чвертьстоліття його існування. Це був найбільш складний період в історії газети, позаяк на нього припали перше в історії людства світове протистояння й пов’язана із цим російська окупація Галичини, польсько-українська війна, гвалтовне насадження польської влади на зазбручанських теренах і непросте протистояння з національною політикою урядів Другої Речі Посполитої. Історія часопису в цей драматичний для українців час — це історія заборон, конфіскацій і боротьби за право інформувати, виходячи з національних інтересів. Російська окупація Львова спричинила переїзд редакції до Відня, де «Діло» виходило як тижневик з 19 вересня 1914 р. до 31 липня 1915 р. Від 12 вересня 1915 р. видавання щоденника відновилося у Львові й тривало до 29 листопада 1918 р. Через заборону польською владою часопис перестав виходити. З 1 січня до 26 вересня 1920 р. замість «Діла» виходила «Громадська Думка». Від 6 жовтня до 13 листопада 1920 р. його представляла «Українська Думка». З 25 січня 1921 р. — чергова зміна назви на «Український Вістник», який виходив до 29 вересня того ж року. Упродовж 1922 р. назва змінювалася тричі: з 18 лютого до 31 серпня — «Громадський Вістник», з 1 вересня до 3 листопада — «Діло», з 8 листопада до 31 грудня — «Свобода». З наступного, 1923, року заступником «Діла» знову став «Громадський Вістник», який виходив з 2 січня до 1 квітня. Починаючи з 3 квітня «Діло» остаточно повернулося до своєї первісної назви і безперервно виходило аж до вересня 1939 р. Та, незважаючи на ці труднощі, редакція «Діла» завжди докладала значних зусиль для інформування українського загалу про події, що відбувалися, та їхні наслідки, формувала громадську думку про необхідність відновлення української Держави в її етнографічних межах.

Характерним проявом діяльності редакції досліджуваного періоду стала акцентація на систематичному порушенні всіма інонаціональними владами у краї принципу свободи слова, одним з характерних проявів якого були т. зв. «конфіскації» — білі плями на газетних сторінках, що з'являлися як наслідок роботи цензорів. Особливої масштабності вони набули після остаточної ухвали Ради амбасадорів держав Антанти про прилучення Галичини до Польщі, затвердженої в Парижі 14 березня 1923 р. Відтоді під цензорський олівець потрапляли насамперед статті, в яких наголошувалося на незаконних діях посадовців державних органів влади, аналізувалося ставлення поляків до української справи, критикувалися спроби польських політичних кіл легалізувати москвофільство й ін. Про наслідки роботи цензорів яскраво свідчили дані за 1925 р., коли з 292 чисел у понад 250 олівець цензора створив близько 1000 білих плям, викресливши чи то цілі статті, чи їхні фрагменти.

Попри такі чималі виклики, «Діло» успішно реагувало на зростаючі культурні запити свого читача. Так, у травні 1926 р. редакція повідомила про технічне вдосконалення друку часопису (заміну правопису і обмеження дрібного шрифту), розширення мережі постійних кореспондентів, залучення до співпраці видатних діячів політики, економіки і культури. Від 1 лютого 1933 р. поняття «щоденник» почало якнайповніше відповідати часописові — кількість чисел зросла від 6 до 7 на тиждень. З 1934 р. часопис почав виходити на 8 і тільки понеділкове число — на 4 сторінках. У наступні роки об'єм щоденних чисел зріс до 10, недільних — до 16, святкових (Різдвяних і Великодніх) — до 32 сторінок. Останнє число часопису «Діло» — ч. 211(15.290) — вийшло у Львові 15 вересня 1939 р. Двадцять другого вересня радянські війська ввійшли до галицької столиці, й історія української газети не мала жодних шансів на продовження.

Як знаємо, переддень Великої війни був позначений помітним охолодженням взаємин М. Грушевського з редакцією «Діла». Йдеться про те, що його атаки на політику лідерів Національно-демократичної партії на початку XX ст. не могли залишитися без відповіді і вона прозвучала на шпальтах партійного органу опозиційних народоців. Та оскільки форма, в яку ця відповідь була втілена — серія анонімних пасквілів авторства Степана Томашівського, виявилася етично неприйнятною для львівського професора, він цілковито згорнув співпрацю із часописом. Тож протягом останніх передвоєнних років редакція «Діла» хоча й надалі стежила за громадськими ініціативами вченого, однак робила це суто інформативно — без колишньої симпатії до його діяльної натури.

Вибух Першої світової війни зробив неактуальними минулі політичні чвари, адже екзистенційна загроза нависла над усім українством. Отож редакція «Діла» з чималим неспокоєм інформувала свого читача про складні обставини повернення М. Грушевського з сім'єю до Києва та швидкий

арешт вченого жандармами, що не залишало сумнівів у його ретельній спланованості. Збираючи по крихтах інформацію з відкритих і власних джерел, часопис оперативно повідомляв своєму читачеві про обставини арешту історика й перебіг суду над ним. Дописувач «Діла» влучно пояснив причини ув'язнення одного з національних лідерів: «“Провинами”, які закидають заслуженому історикови, має бути се, що він писав історію в українським, протиросійським дусі, та — мав організувати українських стрільців!» [18, с. 7]. Тож заслання українського вченого до російської глибинки не стало для читачів газети жодною несподіванкою.

Саме ж «Діло» змальовувало переслідування М. Грушевського в контексті розгорнутих царатом у роки війни масштабних репресій проти українського руху і його лідерів. Про високий авторитет ученого серед співробітників «Діла» говорить той промовистий факт, що в дописах нерідко інформувалося про засланняцькі долі М. Грушевського та митрополита Андрея Шептицького як про рівновеликі трагедії тогочасного українства. Водночас ускладнений лінією фронту обмін інформацією нерідко призводив до конструювання заснованих на чутках хибних новин. Зокрема, часопис повідомив про висилку українського вченого до Томська, на чому безуспішно наполягала правомонархічна київська преса.

Надалі «Діло» тримало свого читача в курсі скрутних обставин життя М. Грушевського на засланні, спираючись на інформацію рідних і близьких ученого з Галичини, з якими він листувався в той складний для себе час. Певним оптимізмом були позначені дописи про полегшення умов заслання історика й отримання ним дозволу на переїзд до Казані й Москви, що уможливило бодай якусь наукову працю. Ці зміни на краще, як кількаразово інформував часопис, стали можливими під впливом спланованих виступів на захист М. Грушевського з боку ліберально налаштованих російських інтелектуалів та західної громадськості. І якщо про діяльність російських гуманітаріїв (О. Шахматов, С. Платонов, О. Лаппо-Данилевський й інші) ми доволі добре поінформовані, то організовані українськими емігрантами маніфестації і віча є цілком незнаним для дослідників сюжетом. Приміром, «Діло» повідомляло про організацію 18 вересня 1915 р. переселенцями з підросійських теренів великого українського віча у Нью-Йорку, на якому протестували проти ув'язнення М. Грушевського [16].

У цих сповнених значних обмежень для автора «Історії України-Руси» обставинах, «Діло» взяло на себе складну і водночас почесну місію захисту його імені перед численними ворогами українства. Першочергово редакція часопису сфокусувалася на нейтралізації закидів польської шовіністичної преси про нібито державну зраду М. Грушевського. Це небезпечно для майнових інтересів історика в Галичині обвинувачення польські публіцисти роздули з цілком безневинного його допису в петербурзькій газеті «Речь» [31]. У ньому йшлося про необхідність поділенням кордонами лідерам укра-

їнства вирішувати політичні проблеми нашої нації власними силами без нав'язування громадськості будь-яких зовнішніх орієнтацій. Відповідаючи на закиди російських шовіністів, учений твердив, що українство ніколи не мало проавстрійських ілюзій і симпатій. В умовах порушеної війною інформаційної комунікації, коли допис М. Грушевського складно було отримати і польські публіцисти «редагували» його слова у вигідному для себе анти-українському дусі, цей виступ було розтиражовано галицькою пресою [17].

Редакція «Діла» зрозуміла всю небезпеку ситуації і в низці публікацій створила потужну інформаційну противагу розгорнутій поляками медійній кампанії, що набула розмірів правдивої істерії. Автори часопису доречно змалювали тогочасні нападки польської преси в широкому контексті її багаторічної боротьби з національно-освідомлюючою працею М. Грушевського, що завжди провадилася брутальними методами інсинуацій [46]. Тож черговий похід проти доброго імені вченого, наголошувало «Діло», засвідчив лише зростання його авторитетності серед співвітчизників і, відповідно, небезпеки для ворогів українства.

Втім, цього разу, підкреслювали автори часопису, польська преса показала глибину свого морального падіння, адже свідомо маніпулювала інформацією з других рук, усвідомлюючи неможливість для М. Грушевського захищатися чи хоча б реплікувати. Ба більше, чудово знаючи дійсні політичні переконання свого опонента, польські публіцисти карикатурно змалювали його одним із прихильників москвофільства [4]. Тим самим вони виправдано розраховували на відповідну репресивну реакцію влади, яка після російської окупації Галичини нещадно їх переслідувала. З огляду на це, польську інформаційну кампанію проти бранця царату «Діло» вповні заслужено атестувало «наклепницькою». Як відомо, розрахунок польської преси виявився виправданим, адже австрійський воєнно-польовий суд відкрив кримінальну справу проти М. Грушевського за звинуваченням у державній зраді. Втім, завдяки розгорнутій «Ділом» голосній інформаційній кампанії, яку вміло використав військовий адвокат Пилип Евин, українського вченого виправдали.

Поряд з інформаційною нейтралізацією нападок польської бульварної преси, «Діло» також приєдналося до захисту імені М. Грушевського перед інсинуаціями російських правомонархістів. Часопис чи не вперше звернув увагу громадськості на ту позірно парадоксальну ситуацію, що влада воюючих між собою імперій висунула українському вченому фактично взаємозаперечні звинувачення в державній зраді на користь іншої сторони. При цьому ключовим аргументом російських публіцистів, вперше оприлюдненим колишнім київським професором М. Грушевського Юліаном Кулаковським, було обвинувачення львівського вченого у причетності до створення легіонів Українських січових стрільців [35]. Редакція «Діла» чудово усвідомлювала, що представники царської охоранки ретельно

моніторять галицьку пресу в пошуках необхідної інформації, отож у низці дописів аргументовано довели безпідставність інвектив київського монархіста [6]. Довівши логічну неспроможність його закидів, анонімний дописувач підсумував: «Як відомо, в стрілецькій організації не брав проф. Грушевський ніякої ні посередньої ні безпосередньої участі, стояв від неї зовсім здалека» [18, с. 7]. Цікаво, що аргументи у статті-відповіді М. Грушевського на закиди Ю. Кулаковського та дописів «Діла» значною мірою збігалися, що може свідчити про ознайомлення з нею редакції львівського пресодруку.

Попри насичені важливими подіями воєнні будні, редакція «Діла» не пройшла повз відзначення поділеною фронтом українською громадою півстолітнього ювілею М. Грушевського. При цьому у вічі впадає той факт, що це був єдиний випадок, коли на уродинну дату свого довголітнього співробітника часопис відгукнувся не дописом власного кореспондента, а передрукував анонімну ювілейну сільветку з присвяченого автору «Історії України-Руси» числа «Вісника СВУ». Це тим більш дивує, що в той час з редакцією «Діла» активно співпрацювали учні й довголітні приятелі М. Грушевського. Заризикуюмо припустити, що почасти пояснює цю ситуацію проблемний акцент передрукованого допису, в якому автор сфокусувався винятково на історіографічній і науково-організаційній праці ювіляра [26]. У випадку ж власного авторства, редакторам «Діла» довелося б комплексно висвітлювати поряд з культурною також і його громадсько-політичну діяльність. При цьому слід було визнати не лише непривабливість методів боротьби з царським вигнанцем лідерів НДП, але й доведену війною рацію самого М. Грушевського стосовно шкідливості практикованих ними закулісних угод з польськими зверхниками Галичини коштом національних інтересів. До такої відвертої розмови редактори «Діла» в той час були вочевидь неготові.

Поряд зі згаданим інформуванням про обставини заслання життя М. Грушевського, «Діло» в роки війни стежило і за його публіцистичною активністю. Отож за узвичаєною в попередній період традицією найбільш цікаві для галицького читача тексти історика оперативно передруковувалися. Вочевидь, з огляду на складність тогочасної комунікації між воюючими країнами, такі передруки не узгоджувалися з автором і тому редакція наводила лише найбільш цікаві фрагменти його текстів. Так було, приміром, зі статтею вченого «Незалежна Польща і автономія Галичини», в якій пророчо змальовувалася загрозлива ситуація з населеними українцями теренами Австро-Угорської монархії після проголошення віденським урядом польської незалежності на землях, захоплених царатом після поділів Польщі [15].

Ще більш зацікавлено редакція «Діла» стежила за М. Грушевським у роки його політичного злету. Незважаючи на потребу оперативно висвітлювати незалежницькі змагання на галицьких теренах, жодна акція в революційному Києві за участю голови Центральної Ради не випала з поля зору

співробітників часопису. Джерелами їх інформації зазвичай була українська і російська київська преса, адже свого кореспондента в наддніпрянській столиці «Діло» не мало. Отож із чималою симпатією до його державотворчої праці зазбручанський читач був поінформований про велелюдні мітинги та віча, запеклі парламентські дебати, сміливі законодавчі рішення нової влади, різючі зміни у громадському секторі, послідовну українізацію всіх сфер життя й ін. Ці успіхи пробудження українства на Наддніпрянщині, твердили дописувачі галицького часопису, спробували зруйнувати більшовики Муравйова, які захопили українську столицю і влаштували там різанину. Тому звернення молодого влади до німецьких союзників подавалося як цілком узаasadнений крок, що врятував молоду українську державність.

Не маючи конкретної інформації про зростаючі тертя між Центральною Радою та німецьким командуванням, кореспонденти «Діла» були шоковані здійсненням за підтримки колишніх союзників державним переворотом. Часопис з чималим неспокоєм за долю української державності інформував про перебіг захоплення влади прихильниками генерала Павла Скоропадського. При цьому автори дописів акцентували увагу читача на мужності й державній гідності голови українського парламенту, який не тільки одним у залі засідань не підняв рук після наказу командира німецького патруля, але й, незважаючи на спрямовану на нього зброю, категорично зажадав від непроханих гостей залишити приміщення парламенту [7]. З чималим піднесенням «Діло» повідомляло про прийняття на останньому засіданні Центральної Ради Конституції УНР. Щоправда, при цьому часопис помилково вказав, що голову українського парламенту було обрано президентом української держави [21]. Отже, саме в «Ділі» уперше прозвучала міфічна конструкція «Грушевський-президент», що їй судилося тривале буття в історіографії й публіцистиці ХХ ст.

Підпільне життя М. Грушевського за Гетьманату «Діло» висвітлювало доволі фрагментарно, адже й сам учений зі зрозумілих причин у той час уникав публічності. Одночасно на шпальтах часопису зустрічаємо й унікальну інформацію, малознану не тільки широкому загалові, а й дослідникам Української революції. Для прикладу згадаємо відомий в історичній літературі факт замаху на голову Центральної Ради при його перевезенні Січовими стрільцями до своїх казарм. При цьому особа нападника вважалася невстановленою. Виявилося, що львівська газета «Діло» вже 9 травня 1918 р., з посиланням на повідомлення німецької Оберкомандо в Києві, повідомляла, що замах на М. Грушевського здійснив колишній російський офіцер лемківського походження Михайло Гриник (Коротков), який був прибічником галицького москвофільства. Львівська газета писала, що його оперативно заарештували німці, а по дорозі в суд після спроби втечі застрелив конвой [8]. Тож ми й надалі не знаємо ані мотивів нападника, ані можливих замовників його злочину.

У роки революції редакція «Діла» чи не найчастіше передруковувала на шпальтах часопису різножанрові тексти М. Грушевського — його виступи з парламентської трибуни, звернення до громадськості, історико-філософські роздуми й ін. Всього ми нарахували до двадцяти таких передруків протягом року. Про значущість, що цим текстам надавала редакція, говорить їхня неодмінна публікація на першій шпальті газети. Відтак зазбручанський читач познайомився з такими знаковими текстами М. Грушевського, як «Повороту нема», «Якої автономії і федерації хоче Україна», «Державний герб Української Республіки» та багатьма ін. Така запитаність творами голови Центральної Ради вочевидь була зумовлена не лише зрозумілим інтересом до подій у революційному Києві, а й подібністю викликів, які стояли перед творцями української державності на галицьких землях.

Рішення М. Грушевського залишити окуповані більшовиками терени редакція «Діла» ніяк не коментувала. Втім, чимало уваги на сторінках газети було відведено висвітленню емігрантських буднів ученого. Серед іншого видання інформувало своїх читачів про активні пошуки колишнім головою парламенту симпатиків для його громадської платформи в європейських політичних кабінетах. Приміром, читач «Діла» дізнався про зустріч М. Грушевського зі своїм добрим знайомим президентом Чехословацької Республіки Томашем Масариком, де підняв гострі питання життя українських емігрантів [3].

Цікаво, що, попри голосні розходження автора «Історії України-Руси» з багатьма українськими еміграційними середовищами, часопис жодним чином не коментував ці проблеми. Ба більше, нерідко бачимо цілковиту солідарність з позицією вченого з багатьох питань національного життя. Наприклад, коли Жорж Клемансо закликав огородити радянську Росію кільчастим дротом, редакція «Діла» підтримала позицію М. Грушевського, що «Україна не може прийняти на себе почесного посланництва творити в інтересі західних великодержав антибольшевицький вал» [1].

Та найбільшою симпатією були позначені інформаційні дописи про розгорнуту М. Грушевським активну діяльність, спрямовану на порятунок від голоду українців, що опинилися на окупованих більшовиками землях. «Діло» оперативно відгукувалося на прохання вченого поширювати його звернення в цій справі на своїх сторінках [12]. Також часопис публікував укладені істориком і його співробітниками періодичні розлогі звіти з діяльності очолюваного ним «Союзу “Голодним України”», що було важливим для інформування жертводавців про долю зібраних ними коштів [23]. Схвально також було сприйнято намагання М. Грушевського об'єднати українців вільного світу ідеєю порятунку підрадянських земляків [32]. Та найбільше зворушення дописувачів часопису викликала власна жертвенність сім'ї Грушевських, що, попри хронічні фінансові труднощі, складали чималі суми коштів для порятунку потерпілих від повені гуцулів.

Поряд з висвітленням суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, на початку 1920-х років «Діло» повернулося до інформування галицького читача про його творчі здобутки. Причиною цьому стало рішення самого історика згорнути політичну працю й зосередитися на наукових проєктах, реалізованих у рамках дослідної програми Українського соціологічного інституту. Так постала низка наукових творів, що отримували зацікавлене й винятково схвальне обговорення на сторінках «Діла». І якщо рецензії на перші томи «Історії української літератури» потрапили в поле зору сучасних грушевськознавців, то деякі критичні огляди статей ученого й по сьогодні невідомі. Для прикладу згадаємо цікавий аналіз статті М. Грушевського «Українські стародруки», опублікованої у віденському часопису «Книга» [27]. На початку 1920-х років і сам історик відновив творчу співпрацю з «Ділом», друкуючи там розвідки, що мали науково-популярний характер. При цьому стаття М. Грушевського про сокільницький рух у Галичині цілком незнана дослідникам його творчості, адже не потрапила до жодної з бібліографій історика та відповідної частини зібрання творів ученого в 50-ти томах.

На відміну від більшості українських часописів у вільному світі, редакція «Діла» з чималим зрозумінням поставилася до чуток про бажання М. Грушевського повернутися до захопленого більшовиками Києва. Коли ж ці чутки підтвердилися, то львівський часопис чи не єдиний цілком підтримав рацію вченого виїхати на Батьківщину для розгортання культурно-освідомлюючої праці серед співвітчизників, користаючи з лібералізації національної політики більшовиків [25]. Захищаючи історика від поширених закидів у капітуляції перед колишнім ворогом, анонімний автор «Діла» відзначив: «[...] Тепер справа стоїть зовсім инакше. Проф. Грушевський збирається їхати на Велику Україну як культурний діяч і при цілком інших, як ранійше, обставинах. На Великій Україні тепер не тільки не провадиться терористичної боротьби з культурно-національним українським рухом, але починаються з боку совітської влади цілком виразні спроби той рух підтримати і — розуміється — використати для своїх цілей. Коли сьогодні можна говорити про капітуляцію, то це перш за все капітуляція вчорашніх ворогів українства» [13, с. 1]. Цінуючи виrozumіле ставлення до свого складного рішення, М. Грушевський обрав саме «Діло» медійним майданчиком для інформування української громадськості про мотиви свого повернення і плани розгортання діяльності в Києві [33].

З огляду на таке емпатійне ставлення до мотивів М. Грушевського повернутися в Україну, «Діло» доволі докладно інформувало свого читача про його останні дні перебування на еміграції. Як важливий крок радянської влади назустріч колишньому ідейному опонентові подавалося обрання історика дійсним членом Української Академії наук, що формалізувало його статус як культурного працівника на підрадянських землях. Особлива ж увага редакції часопису була прикута до шляху повернення, адже він мав

пролягати через західноукраїнські терени. Тож саме завдяки модерації «Діла» було влаштовано велелюдну зустріч автора «Історії України-Руси» з галицькою громадськістю на залізничній станції у Здолбунові. Заразом порушення комунікації та відсутність прямого контакту з М. Грушевським спричиняли появу в часопису й цілком фантастичних свідчень. Для прикладу наведемо подану в «Ділі» реконструкцію його подорожі: «М. Грушевський поїхав на батьківщину разом з дружиною, зятем, дочкою і двома онуками. У Варшаві він затримався на кілька день, відвідував тут радянське посольство, з емігрантами ні з ким не бачився» [44, с. 1]. Як знаємо, Грушевські не мали ані зятя, ані онуків. Та й через Варшаву їхній шлях не пролягав.

Чималим оптимізмом були сповнені описи адаптації Грушевських у нових життєвих обставинах [10]. «Діло» інформувало читача про режим сприяння, що його отримав новообраний академік від радянської влади. Наголошувалося, що він зі властивою собі енергійністю й прагматичністю прийнявся за розбудову інституційних структур української соціогуманітаристики. Доволі детально були описані проведені академіком наукові заходи [9], його виступи на засіданнях Укрголовнауки [5], дослідні подорожі наддніпрянськими осередками [24], а також службові вояжі до столичного Харкова для полагодження фінансових питань [20]. Підносилося, що інтелігенція підрадянських теренів з піднесенням сприйняла приїзд одного зі своїх заслужених лідерів. Усе це дозволяло читачеві зробити очевидний висновок про слушність рееміграції історика. Відзначимо, що щойно згадану детальність в описі перших років життя М. Грушевського в радянській Україні уможливили його численні галицькі кореспонденти (у першу чергу К. Студинський, М. Мочульський та М. Кордуба), які з дозволу самого адресанта надавали «Ділу» цікаву для західноукраїнської публіки інформацію.

У розумінні самого М. Грушевського така інтенсивність комунікації із зазбручанськими українцями мала стати своєрідним стримуючим фактором для радянської влади не спокуситися на приборкання колишнього опонента. Йдеться про те, що оприлюднені факти порушення даних комуністами обіцянок мали б для них відповідні репутаційні наслідки. І це дійсно працювало в перші роки після повернення історика. Втім, розгорнута ним різнопланова діяльність у душі «ніби радянської влади на Україні не існує» (як зазначали у своїх звітах сексоти ДПУ) не могла залишатися без відповіді партійних органів. Тож дописувачі «Діла» зі зростаючим неспокоєм відночували щораз то інтенсивнішу критику в комуністичній пресі культурної праці академіка. Перший такий виступ прозвучав з вуст Григорія Гринька на VII з'їзді рад Київщини вже у травні 1925 р. [42]. А на початку березня 1926 р. гострі претензії ідеологічного характеру очільнику історичних установ ВУАН висловив голова харківського Раднаркому Влас Чубар [2]. Осмислюючи причини цих атак на М. Грушевського, кореспондент «Діла» проникливо вказав на стрімке становлення в опанованій більшовиками

Україні режиму ідеологічної нетерпимості й політичної диктатури: «І тут увесь трагізм сучасних відносин на Україні. Пануючому режимові не сміє себе протиставити не то ніяка індивідуальність, але й ніяка думка, бо вона все шкідлива для панів положення, бо вона для них небезпечна» [2, с. 2].

Втім, ці нагінки на М. Грушевського тимчасово пригальмували події початку жовтня 1926 р., коли заходами академічних приятелів історика було влаштоване масштабне відзначення його шестидесятилітнього ювілею. Редакція «Діла» в найактивніший спосіб долучилася до відзначення цієї уродинної дати визначного вченого, подаючи її на шпальтах часопису як свято всього культурного українства. Кореспонденти газети доволі повно інформували свого читача про організаційні заходи ювілейного комітету на чолі з акад. Павлом Тутківським та секретарем Федором Савченком, які доклали чималих зусиль для надання святу відповідного розмаху.

Найбільше ж уваги було прикуто до подій 3 жовтня, коли в академічній залі Київського університету відбулося велелюдне вшанування Великого Українця. Читач «Діла» дізнався про виступи численних місцевих і закордонних гостей (втім, і галичан К. Студинського й І. Свенцицького), представників радянської влади і самого розчуленого ювіляра [22]. Часопис окремо зупинився на висвітленні змісту кількох надісланих вітальних адрес з багатьох академічних осередків Європи й Америки, що показували епохальність внеску М. Грушевського в тогочасну соціогуманітаристику.

Поряд з висвітленням київських урочистостей, «Діло» стало головною трибуною вшанування ювілею М. Грушевського на західноукраїнських землях. У розлогіх статтях Федя Федорців [41], Романа Купчинського [43], Володимира Дорошенка [34] й інших ювіляр змальовувався як ідейний соборник — Всеукраїнець, який своєю невтомною творчою і громадською працею спричинився до духовного відродження й єднання поділених кордонами співвітчизників. Змальовуючи масштабність національного служіння М. Грушевського, автори «Діла» зазначали: «Нема ніодного імени, що було б голосніше, відоміше по всіх закутинах України над ім'я Грушевського. Скрізь здавна вже зробилося воно синонімом українського руху, сталося синонімом визвольних змагань України. [...] Його діяльність на кожному полі вимагає окремої монографії: Грушевський — історик, Грушевський — організатор наукового життя, Грушевський — громадський діяч, політик, публіцист, навіть белетрист» [34, с. 2]. Поряд із цим часопис передруковував дописи про ювіляра авторства його визначних колег із країн Центрально-Східної Європи [38], що мало надати події загальноєвропейського звучання. Загалом ці та інші піднесені дописи в «Ділі» призвели до повернення на сторінки зазбручанської преси сформованого в роки революції образу «батька Грушевського» [29].

Сприяли такій трансформації медійного образу визначного вченого і події на підрадянських теренах. Йдеться про те, що ювілей довів партійним

можновладцям безперспективність сподівань на інструменталізацію М. Грушевського для боротьби із закордонним українством чи неугодним академічним керівництвом в особах Агатангела Кримського і Сергія Єфремова. Отож комуністична верхівка взяла курс на ліквідацію установ історика, слушно вбачаючи у цьому найбільш ефективний важіль тиску на нього. Ці поступові кроки з руйнування дбайливо створеної автором «Історії України-Руси» академічної архітектури відверто бентежили дописувачів «Діла». А швидке створення «залізної завіси» навколо СРСР сприяло згущуванню фарб при інтерпретації дедалі скупішої інформації, що через цензорське сито потрапляла з Києва. Після арешту в Москві в березні 1931 р. М. Грушевського зазвичай змальовували як жертвового і незламного борця за культурні права упокорених більшовиками українців, а доля історика очікувано наштотувала авторів часопису на асоціації з багатьма його попередниками — бранцями царату [19].

Поряд з відстеженням нерівної боротьби радянських функціонерів з М. Грушевським, «Діло» також зверталося до теми його протистояння з академічним керівництвом. Оскільки із цього приводу редакція часопису отримувала інформацію лише від галицьких симпатиків київського академіка (передусім К. Студинського), то непорозуміння у ВУАН подавалися винятково крізь призму його рації. Часопис не зміг у цій малознаній для себе і шкідливій з погляду національної єдності справі дотриматися нейтральності й надав свої шпальти К. Студинському, який під псевдонімом «Лівобічний» упереджено звинуватив С. Єфремова та А. Кримського в репрезентації й захисті у ВУАН винятково проросійських інтересів. Відтак робився прозорий натяк, що очолити Академію має автор «Історії України-Руси» [36]. У Києві появу цих дописів слушно пов'язали з М. Грушевським. Як відомо, це драматичне протистояння у ВУАН уможливило комуністичним функціонерам швидше опанувати цей останній на Наддніпрянщині бастион української культури.

Передчасна смерть М. Грушевського голосною луною прокотилася шпальтами всіх українських патріотичних часописів. Після отримання звістки з іншого боку «залізної завіси» «Діло» вийшло з редакційною передовицею у траурній рамці. В розлозі допису ретельно відтворювалася феноменальність внеску покійного до скарбниці національної культури, що не залишало сумнівів у читача, що українці понесли «велику, незамінну втрату» [11]. Не менш емоційно засуджувався цинізм радянських чиновників, які після багаторічних знущань над істориком миттєво змінили риторику й, «визнаючи його незвичайні наукові заслуги», заходилися опікуватися організацією похорон за державний кошт. Свідченням складнощів тогочасного інформаційного обміну з радянською державою було те, що у цьому некролозі місцем смерті історика була названа Москва.

У ситуації певної розгубленості галицької громадськості від трагічної новини з Кисловодська «Діло» взяло на себе складну місію координації меморіальних акцій. Редакція часопису запропонувала силами членів «Прогресу» проводити жалобні заходи у всіх містах і селах краю. Для допомоги українським активістам на провінції співробітники газети розробили візирець інформаційного реферату про М. Грушевського та запропонували певний алгоритм такої меморіальної акції, що передбачав урочисту панахиду, виклад про історика та декламаційно-музичну частину. Для оперативного висвітлення цих меморіальних подій у «Ділі» було започатковано рубрику «По смерті Михайла Грушевського», що провадилася декілька місяців протягом грудня 1934 р. — березня 1935 р. Дякуючи такій редакційній ініціативі постала надзвичайно докладна хроніка меморіальної грушевськiани, в якій знайшов відбиття процес вшанування пам'яті Великого Українця не тільки в Галичині, а й на підрадянських землях і в багатьох еміграційних осередках Західної Європи та Північної Америки. Також ця рубрика містила важливі для дослідників згадки про меморіальні дописи у провідних світових медіа, завдяки яким ми можемо значно розширити уявлення про західну рецепцію постаті М. Грушевського. Приміром, лише в «Ділі» згадувався некролог на вченого, що з'явився на сторінках офіціозу гітлерівської партії — газети «Фелькішер Беобахтер» [45; 47].

Поряд з ретельним відстеженням меморіального руху «Діло» також ініціювало всебічне осмислення феномену національного служіння М. Грушевського. З цією метою на шпальтах часопису були опубліковані розвідки про наукову, культурно-педагогічну та громадсько-політичну працю визначного діяча. Автори цих статей Кость Левицький, Зенон Кузеля, Іван Крип'якевич і багато інших послідовно розкривали масштабність його внеску в модернізацію всіх сфер життя українців. Все це переконувало читача газети у слушності спостереження Р. Купчинського, що покійному «український нарід завдячує так дуже багато; майже стільки, що другому Грушевському — Тарасові» [30].

Також «Діло» привернуло увагу сучасників до важливості мемуарної грушевськiани. Поряд з передруком відповідних частин знаних творів Олександра Лотоцького та Максима Ковалевського часопис ретельно фіксував спогади сучасників Великого Українця, які звучали під час жалобних акцій. Деякі з них містили цілком незнану сучасним дослідникам інформацію. Приміром, під час організованого українськими емігрантами меморіального засідання у Празі 27 січня 1935 р. не названий по імені учасник зібрання повідомив про плани порятунку М. Грушевського з московського заслання [14]. За його інформацією, силами західноєвропейської еміграції були зібрані кошти на викуп історика з більшовицького полону і переведення його на викладацьку роботу до одного з британських університетів. Для цього під вченого планувалося створити кафедру української історії,

гроші на яку асигнував Я. Макогін. Втім, радянська влада нібито рішуче відмовилася відпускати М. Грушевського. Звісно, ці та подібні їм спогади викликають обґрунтований скепсис серед сучасних дослідників, проте вони ілюструють небайдужість серед емігрантів до долі московського бранця.

Загалом щойно змальована інтенсивна діяльність редакції «Діла» з меморіалізації постаті автора «Історії України-Руси» дала поштовх формуванню національного культу М. Грушевського серед галичан, співмірного з уже функціонуючими у краю культурами Кобзаря та Каменяра. Також численні різноматичні дописи на шпальтах часопису заініціювали розгортання систематичних грушевськознавчих студій у другій половині 1930-х років, ефектом яких мав стати запланований на 1939 р. тематичний том «Записок НТШ». На жаль, в обох випадках устійнитися цим тенденціям завадив вибух Другої світової війни і пов'язана із цим радянізація всіх сфер громадського життя.

В останні передвоєнні роки ім'я М. Грушевського практично зникло зі шпальт «Діла». Вшанувавши роковини його смерті, часопис цілковито зосередився на актуальних проблемах екзистенції українців у Другій Речі Посполитій і осмисленні національних викликів у ситуації світового протистояння, про наближення якого дедалі частіше твердили світові мас-медіа. Водночас при зверненні до особливостей культурної політики в радянській державі подекуди зринало й ім'я автора «Історії України-Руси». Редакція часопису неодноразово помічала, що зростання тоталітарних тенденцій у громадському житті СРСР супроводжувалося посиленням нагінки на українську культуру і її визначних представників. «Діло» з сумом відзначило, що особливою брутальною лайливістю було позначене ставлення партійних ідеологів саме до пам'яті визначного українського історика [28].

Наукова новизна дослідження полягає в першій спробі комплексного історіографічного аналізу різножанрових публікацій (публіцистичні виступи, історіографічні дописи, рецензійні огляди й ін.) на сторінках часопису «Діло» 1914—1939 рр., присвячених осмисленню життєдіяльності М. Грушевського.

Висновки. Як свідчить проведене дослідження, попри виїзд М. Грушевського з Галичини в 1914 р., «Діло» невідступно стежило за його життям і діяльністю. Перегорнувши сторінку конфлікту з істориком передвоєнного часу, часопис регулярно інформував свого читача про негаразди й успіхи свого довголітнього дописувача. Ба більше, незважаючи на ризики цензурних переслідувань, пресодрук неодноразово сміливо ініціював успішні громадські акції на захист його честі та гідності. Також «Діло» було чи не єдиним часописом у вільному світі, який послідовно підтримував усі громадські й творчі ініціативи М. Грушевського, намагаючись донести до читача рацію його подекуди контрверсійних учинків. З вдячністю віддзаємнюючи таке виrozumіле ставлення, історик обрав саме галицький часопис

трибуною оперативної комунікації зі зазбручанською й еміграційною громадами. Отож саме на «Діло» припадає більша частина публікацій ученого в щоденній періодиці міжвоєнного двадцятиліття. Та найповажнішим був внесок дописувачів часопису в посмертну меморіалізацію постаті М. Грушевського й всебічне осмислення його спадщини. У підсумку постала ґрунтовна антологія меморіальної грушевськiани, що дала поштовх систематичному історіографічному аналізу. Незважаючи на ґвалтовне згортання цих процесів після радянської окупації Західної України, набутий авторами «Діла» досвід осмислення феномену Великого Українця став у нагоді диспормим інтелектуалам, які в повоєнні роки започаткували академічне грушевськoзнавство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. [Без зазнач. авт.]. «Кільчастий дріт» і проф. Грушевський // Громадська думка. 1920. Ч. 12. С. 2.
2. [Без зазнач. авт.]. Акад. Грушевський далі в неласці // Діло. 1926. Ч. 62. С. 1, 2.
3. [Без зазнач. авт.]. В обороні емігрантів // Громадська думка. 1920. Ч. 22. С. 1.
4. [Без зазнач. авт.]. В якій цілі? До характеристики метод польської преси // Діло. 1914. Ч. 190. С. 1–2.
5. [Без зазнач. авт.]. ВУАН і Радвлада (Виступ акад. Грушевського на 264 пленумі Укрголовнауки в Київi) // Діло. 1926. Ч. 30. С. 2.
6. [Без зазнач. авт.]. Голос російського націоналіста // Діло. 1915. Ч. 106. С. 2.
7. [Без зазнач. авт.]. Державний замах на Україні // Діло. 1918. Ч. 100. С. 1, 2.
8. [Без зазнач. авт.]. Замах на Грушевського... // Діло. 1918. Ч. 103. С. 4.
9. [Без зазнач. авт.]. Лист з Київa // Діло. 1924. Ч. 122. С. 1, 2.
10. [Без зазнач. авт.]. М. Грушевський про свій поворот // Діло. 1924. Ч. 67. С. 2, 3.
11. [Без зазнач. авт.]. Михайло Грушевський // Діло. 1934. Ч. 320. С. 1.
12. [Без зазнач. авт.]. На оден шлях (Проф. М. Грушевський до Американських Українців) // Громадська думка. 1920. Ч. 30. С. 4.
13. [Без зазнач. авт.]. Національне питання в комуністів // Діло. 1923. Ч. 188. С. 1.
14. [Без зазнач. авт.]. Не судилося вдруге побачити волю (Ще з приводу смерти проф. М. Грушевського) // Діло. 1935. Ч. 30. С. 3.
15. [Без зазнач. авт.]. Незалежна Польща і автономія Галичини. Статя проф. М. Грушевського з приводу актів 4 падолиста 1916 [аналіз] // Діло. 1917. Ч. 67. С. 1.
16. [Без зазнач. авт.]. Організація російських Українців і велике українське віче в Нью Йорку // Діло. 1915. Ч. 67. С. 3.
17. [Без зазнач. авт.]. Під приманчиво-сензаційною назвою... // Діло. 1914. Ч. 98. С. 1, 2.
18. [Без зазнач. авт.]. Проф. Грушевський під воєнним судом // Діло. 1915. Ч. 214 (6). С. 7.
19. [Без зазнач. авт.]. Проф. Мих. Грушевський арештований? // Діло. 1929. Ч. 20. С. 4.
20. [Без зазнач. авт.]. Проф. Мих. Грушевський в Харкові // Діло. 1924. Ч. 79. С. 2.
21. [Без зазнач. авт.]. Розвиток подій в Київi // Діло. 1918. Ч. 101. С. 1–2.
22. [Без зазнач. авт.]. Свято української культури (Величавий ювілей проф. М. Грушевського) (Власна телеґрама) // Діло. 1926. Ч. 223. С. 2.
23. [Без зазнач. авт.]. Справоздання Союзу «Голодним України» // Громадська думка. 1920. Ч. 111. С. 5.

24. [Без зазнач. авт.]. Українська Равенна. Проф. М. Грушевський у Чернигові // Діло. 1924. Ч. 192. С. 2, 3.
25. [Без зазнач. авт.]. Українське «сменовеховство» // Діло. 1924. Ч. 11. С. 2.
26. [Без зазнач. авт.]. Ювілей історика України. З нагоди 50-ліття уродин проф. Михайла Грушевського // Діло. 1916. Ч. 298. С. 1, 2.
27. А. Ц. З поліції бібліофіла. М. Грушевський: Українські стародруки — «Книга» Відень-Київ. Грудень 1921. Ч. I. Ст. 2—4 // Громадський вісник. 1922. Ч. 50. С. 7.
28. Борщак І. Чи з лекцій історії користають російські історики? // Діло. 1938. Ч. 265. С. 2—4.
29. В. М. «Найбільший апостол України» (Ювілейна китиця акад. Грушевському) // Діло. 1926. Ч. 227. С. 2, 3.
30. Галактіон Чіпка. Грушевський // Діло. 1934. Ч. 320. С. 3.
31. Грушевський М. Ветхий прах // Речь. 1915. № 281. С. 4.
32. Грушевський М. Привіт віденського Комітету для львівського Комітету «Голодній Україні» // Діло. 1923. Ч. 141. С. 8.
33. Грушевський М. Шановна Редакціє! // Діло. 1923. Ч. 191. С. 6.
34. Дорошенко В. Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М. Грушевського) // Діло. 1926. Ч. 218. С. 2—3. С. 2.
35. Кулаковский Ю. Русским людям, именующим себя “украинцами” // Киевлянин. 1915. № 258. С. 1.
36. Лівобічний. За Українську Академію Наук // Діло. 1928. Ч. 109. С. 1, 2; 19 трав. Ч. 110. С. 1, 2; Ч. 111. С. 2.
37. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій // Грушевський М.С. Твори у 50 т. Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 — березень 1917)». Львів : Світ, 2005. С. V—XVI.
38. Проф. Бідльо про М. Грушевського // Діло. 1926. Ч. 218. С. 1—3.
39. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). Київ—Дрогобич : «Вимір», 2008. 494 с.
40. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 28. С. 347—371. <https://doi.org/10.15407/rksu.28.347>
41. Федорців Ф. Воля народу // Діло. 1926. Ч. 218. С. 1—2.
42. Х. Гринько проти Грушевського! // Діло. 1925. Ч. 102. С. 2.
43. Чіпка Галактіон. Михайло Галицький // Діло. 1926. Ч. 218. С. 5.
44. Ш-ик. В переїзді на Батьківщину (Поворот проф. М. Грушевського на Велику Україну) (Від власного кореспондента) // Діло. 1924. Ч. 72. С. 1.
45. Telvak V., Yanyshyn B. “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century // Studia Historica Nitriensia. 2021. Vol. 25. No. 1. P. 71—90. <https://doi.org/10.17846/SHN.2021.25.1.71-90>
46. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries // Echa Przeszłości. 2023. Vol. XXIV/2. P. 89—104. <https://doi.org/10.31648/ep.9668>
47. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century // Przegląd nauk historyczny. 2021. R. XX. Nr 2. S. 103—125. <https://doi.org/10.18778/1644-857X.20.02.05>

Отримано 26 грудня 2024 р.

REFERENCES

1. [Without an author]. «Kilchastyi drit» i prof. Hrushevskiyi ["Ring wire" and prof. Hrushevsky]. *Hromadska dumka* [Public opinion]. 1920. Iss. 12. P. 2. [In Ukrainian].
2. [Without an author]. Akad. Hrushevskiyi dali v nelastsi [Acad. Hrushevsky is still in disgrace]. *Dilo* [Case]. 1926. Iss. 62, pp. 1, 2. [In Ukrainian].
3. [Without an author]. V oboroni emigrantiv [In defense of emigrants]. *Hromadska dumka* [Public opinion]. 1920. Iss. 22, p. 1. [In Ukrainian].
4. [Without an author]. V yakii tsily? Do kharakterystyky metod polskoi presy [In what purpose? To characterize the method of the Polish press]. *Dilo* [Case]. 1914. Iss. 190, pp. 1–2. [In Ukrainian].
5. [Without an author]. VUAN i Radvlada (Vystup akad. Hrushevskoho na 264 plienumi Ukrholovnauky v Kyivi) [All-Ukrainian Academy and the Soviet power (Speech of Academician Hrushevskiyi at the 264th Plenum of Ukrainian Chief Science in Kyiv)]. *Dilo* [Case]. 1926. Iss. 30, p. 2. [In Ukrainian].
6. [Without an author]. Holos rosyiskoho natsionalista [Voice of a Russian nationalist]. *Dilo* [Case]. 1915. Iss. 106, p. 2. [In Ukrainian].
7. [Without an author]. Derzhavnyi zamakh na Ukraini [State attempt on Ukraine]. *Dilo* [Case]. 1918. Iss. 100, pp. 1, 2. [In Ukrainian].
8. [Without an author]. Zamakh na Hrushevskoho... [Attempt on Hrushevskiyi...]. *Dilo* [Case]. 1918. Iss. 103, p. 4. [In Ukrainian].
9. [Without an author]. Lyst z Kyiva [A letter from Kyiv] *Dilo* [Case]. 1924. Iss. 122, pp. 1, 2. [In Ukrainian].
10. [Without an author]. M. Hrushevskiyi pro svii povorot [M. Hrushevskiyi about his turn]. *Dilo* [Case]. 1924. Iss. 67, pp. 2, 3. [In Ukrainian].
11. [Without an author]. Mykhailo Hrushevskiyi [Mykhailo Hrushevskiyi]. *Dilo* [Case]. 1934. Iss. 320, p. 1. [In Ukrainian].
12. [Without an author]. Na oden shliakh (Prof. M. Hrushevskiyi do Amerykanskykh Ukraintsiv) [On one way (Prof. M. Hrushevskiyi to American Ukrainians)]. *Hromadska dumka* [Public opinion]. 1920. Iss. 30, p. 4. [In Ukrainian].
13. [Without an author]. Natsionalne pytannia v komunistiv [Communists have a national question]. *Dilo* [Case]. 1923. Iss. 188, p. 1. [In Ukrainian].
14. [Without an author]. Ne sudylosia vdruhe pobachyty voliu (Shche z pryvodu smerty prof. M. Hrushevskoho) [It was not destined to see the will a second time (More about the death of Prof. M. Hrushevskiyi)]. *Dilo* [Case]. 1935. Iss. 30, p. 3. [In Ukrainian].
15. [Without an author]. Nezalezhna Polshcha i avtonomiia Halychyny. Statia prof. M. Hrushevskoho z pryvodu aktiv 4 padolysta 1916 [analiz] [Independent Poland and the autonomy of Galicia. Article by Prof. M. Hrushevsky regarding the acts of the 4th of October 1916 [analysis]]. *Dilo* [Case]. 1917. Iss. 67, p. 1. [In Ukrainian].
16. [Without an author]. Orhanizatsiia rosiiskykh Ukraintsiv i velyke ukrainske viche v Niu Yorku [The Organization of Russian Ukrainians and the Great Ukrainian Event in New York]. *Dilo* [Case]. 1915. Iss. 67, p. 3. [In Ukrainian].
17. [Without an author]. Pid prymanchyvo-senzatsyinoiu nazvoiu... [Under the enticing and sensational name...]. *Dilo* [Case]. 1914. Iss. 98, pp. 1, 2. [In Ukrainian].
18. [Without an author]. Prof. Hrushevskiyi pid voienym sudom [Prof. Hrushevskiyi under military court]. *Dilo* [Case]. 1915. Iss. 214 (6), p. 7. [In Ukrainian].
19. [Without an author]. Prof. Mykh. Hrushevskiyi areshтовanyi? [Has Prof. Mychailo Hrushevskiyi been arrested?]. *Dilo* [Case]. 1929. Iss. 20, p. 4. [In Ukrainian].

20. [Without an author]. Prof. Mykh. Hrushevskiyi v Kharkovi [Prof. Mychailo Hrushevskiyi in Kharkiv]. *Dilo* [Case]. 1924. Iss. 79, p. 2. [In Ukrainian].
21. [Without an author]. Rozvytok podii v Kyivi [Development of events in Kyiv]. *Dilo* [Case]. 1918. Iss. 101, pp. 1—2. [In Ukrainian].
22. [Without an author]. Sviato ukrainskoi kultury (Velychavyi yuvylei prof. M. Hrushevskoho) (Vlasna teliograma) [Holiday of Ukrainian culture (Grand anniversary of Prof. M. Hrushevskiyi) (Own Telegram)]. *Dilo* [Case]. 1926. Iss. 223, p. 2. [In Ukrainian].
23. [Without an author]. Spravozdannia Soiuzu “Holodnym Ukrainy” [Report of the Union “Hungry of Ukraine”]. *Hromadska dumka* [Public opinion]. 1920. Iss. 111, p. 5. [In Ukrainian].
24. [Without an author]. Ukrainska Ravenna. Prof. M. Hrushevskiyi u Chernyhovi [Ukrainian Ravenna. Prof. M. Hrushevskiyi in Chernihiv]. *Dilo* [Case]. 1924. Iss. 192, pp. 2, 3. [In Ukrainian].
25. [Without an author]. Ukrainske “smienoviekhovstvo” [Ukrainian “shift work”]. *Dilo* [Case]. 1924. Iss. 11, p. 2. [In Ukrainian].
26. [Without an author]. Yuvilei istoryka Ukrainy. Z nahody 50-litia urodyn prof. Mykhaila Hrushevskoho [Anniversary of the historian of Ukraine. On the occasion of the 50th anniversary of the birth of Prof. Mykhailo Hrushevskiyi] *Dilo* [Case]. 1916. Iss. 298, pp. 1, 2. [In Ukrainian].
27. A. Ts. Z polytsi bibliofila. M. Hrushevskiyi: Ukrainski starodruky — “Knyha” Viden—Kyiv. Hruden 1921. Iss. I. St. 2—4 [From the shelf of a bibliophile. M. Hrushevskiyi: Ukrainian Old Prints — “Book” Vienna-Kyiv. December 1921. Ch. I. Art. 2—4]. *Hromadskyi visnyk* [Public Herald]. 1922. Iss. 50, p. 7. [In Ukrainian].
28. Borshchak I. Chy z liektsii istorii korystaiut rosiiski istoriky? [Do Russian historians benefit from history lectures?]. *Dilo* [Case]. 1938. Iss. 265. S. 2—4. [In Ukrainian].
29. V. M. “Naibilshyi apostol Ukrainy” (Yuvyleina kytysia akad. Hrushevskomu) [“The Greatest Apostle of Ukraine” (Anniversary Bouquet to Acad. Hrushevskiyi)]. *Dilo* [Case]. 1926. Iss. 227, pp. 2, 3. [In Ukrainian].
30. Halaktion Chipka. Hrushevskiyi [Hrushevskiyi]. *Dilo* [Case]. 1934. Iss. 320, p. 3. [In Ukrainian].
31. Hrushevskiyi M. Vetkhyi prakh [Old ashes] *Retch* [Speech]. 1915. No. 281, p. 4. [In Ukrainian].
32. Hrushevskiyi M. Pryvit videnskoho Komitetu dlia lvivskoho Komitetu “Holodnii Ukraini” [Greetings from the Vienna Committee for the Lviv Committee “Hungry Ukraine”]. *Dilo* [Case]. 1923. Iss. 141, p. 8. [In Ukrainian].
33. Hrushevskiyi M. Shanovna Redaktsiie! [Dear Editor!]. *Dilo* [Case]. 1923. Iss. 191, p. 6. [In Ukrainian].
34. Doroshenko V. Vseukrainske sviato (Yuvylei akad. M. Hrushevskoho) [All-Ukrainian holiday (Acad. M. Hrushevskiyi’s anniversary)]. *Dilo* [Case]. 1926. Iss. 218, pp. 2—3. S. 2. [In Ukrainian].
35. Kulakovskiy Yu. Russkym liudiam, ymenuiushchym sebia “ukrayntsamy” [To Russian people who call themselves “Ukrainians”]. *Kyevlianin* [Kyivan]. 1915. No. 258, p. 1. [In Ukrainian].
36. Livobichnyi. Za Ukrainsku Akademiiu Nauk [For the Ukrainian Academy of Sciences]. *Dilo* [Case]. 1928. Iss. 109, pp. 1, 2; May, 19. Iss. 110, pp. 1, 2; Iss. 111, p. 2. [In Ukrainian].
37. Pankova S. Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho pomizh dvokh revoliutsii [Mykhailo Hrushevskiyi’s journalism between two revolutions] // Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50 t.

- T. 3 : Seriiia “Suspilno-politychni tvory (1907 — berezen 1917)” [Hrushevsky M.S. Works in 50 vols. Vol. 3: Series “Socio-political works (1907 — March 1917)”]. Lviv, 2005. Pp. V—XVI. [In Ukrainian].
38. Prof. Bidlo pro M. Hrushevskoho [Prof. Badlyo about M. Hrushevsky]. *Dilo* [Case]. 1926. Iss. 218, pp. 1—3.
 39. Telvak V. Tvorchyna spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIXh — 30-ti roky XX stolittia) [Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the assessments of contemporaries (end of the XIX — 30s of the XX century)]. Kyiv—Drohobych, 2008. 494 p. [In Ukrainian].
 40. Telvak V., Kurylyshyn K., Telvak V. Mykhailo Hrushevskiyi ta chasopys “Dilo”: spivpratsia, konflikty, retseptsiiia (do 1914 r.) [Mykhailo Hrushevskiyi and “Dilo” newspaper: cooperation, conflicts, reception (before 1914)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2022. Iss. 28, pp. 347—371. <https://doi.org/10.15407/rksu.28.347> [In Ukrainian].
 41. Fedortsiv F. Volia narodu [Will of the people]. *Dilo* [Case]. 1926. Iss. 218, pp. 1—2. [In Ukrainian].
 42. Kh. Hrynyk proty Hrushevskoho! [Grynko against Hrushevskiyi!]. *Dilo* [Case]. 1925. Iss. 102, p. 2. [In Ukrainian].
 43. Chipka Halaktion. Mykhailo Halytskyi [Mykhailo Halytsky]. *Dilo* [Case]. 1926. Iss. 218, p. 5. [In Ukrainian].
 44. Sh-yk. V pereizdi na Batkivshchynu (Povorot prof. M. Hrushevskoho na Velyku Ukrainu) (Vid vlasnoho korespondenta) [Moving to the Motherland (Professor M. Hrushevskiyi's return to Great Ukraine) (From own correspondent)]. *Dilo* [Case]. 1924. Iss. 72, p. 1. [In Ukrainian].
 45. Telvak V., Yanyshyn B. “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Vol. 25. No. 1. P. 71—90. <https://doi.org/10.17846/SHN.2021.25.1.71-90>
 46. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskiyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Vol. XXIV/2. P. 89—104. <https://doi.org/10.31648/ep.9668>
 47. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historyczny*. Iss. 2021. R. XX. Nr 2. S. 103—125. <https://doi.org/10.18778/1644-857X.20.02.05>

Received on December 26, 2024

Vitalii Telvak

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-2445-968X

E-mail: vitaliteltvak@gmail.com

Kostiantyn Kurylyshyn

Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0104-7292

E-mail: kurylyshyn_k@ukr.net

Viktoria Telvak

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-4671-743X

E-mail: viktoriateltvak75@gmail.com

FIGURE OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI IN RECEPTION OF JOURNAL “DILO” DURING 1914—1930s

The purpose of the article. The article is devoted to clarifying the multifaceted problem of covering the life and activities of Mykhailo Hrushevskyi in the journal “Dilo” during 1914—1939. **Research methodology.** When processing the various materials of the journal, we used systematic and comparative methods as well as critical analysis of the source base represented by large text arrays. **The scientific novelty** of the research lies in the first attempt at a comprehensive historiographical analysis of various publications on the pages of “Dilo” from 1914 to 1939, dedicated to the understanding of M. Hrushevskyi’s life. **Conclusions.** The conducted research proved that despite the departure of M. Hrushevskyi from Galicia in 1914, “Dilo” unwaveringly followed his activities. Having turned the page of the conflict with the historian during the pre-war period, the journal regularly informed its readers about the troubles and successes of its long-time contributor. Moreover, despite the risks of censorship persecution, it repeatedly initiated successful public actions to protect his honor and dignity. Also, “Dilo” was one of the only publications in the free world that consistently supported public and creative initiatives of M. Hrushevskyi, bringing to the reader the rationale for his sometimes controversial actions. Gratefully reciprocating their open-mindedness, the historian chose the Galician magazine as a platform for operational communication with the Zbruch and emigration communities. Therefore, “Dilo” accounts for the majority of the scientist’s publications in the daily periodical of the interwar years. Later, after Hrushevskyi’s death, the journal became an important platform of posthumous memorialization of the figure of M. Hrushevskyi and the understanding of his legacy. As a result, an anthology of memorial Hrushevskyi’s studies appeared, which gave an impetus to a systematic historiographical analysis. Despite the violent curtailment of these processes after September 1939, the experience acquired by the authors of “Dilo” in understanding the phenomenon of the Great Ukrainian was useful to diaspora intellectuals who in the post-war years started academic Hrushevskyi studies.

Key words: Mykhailo Hrushevskyi, journal “Dilo”, World War I, interwar years, editorial policy, source studies, reception.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.141>

УДК 930.25:[94:061.2](437=161.2)"1919/1920"

Олександр Кравчук, кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
ORCID: 0000-0003-3504-5041
E-mail: ol-kravchuk@i.ua

ДОКУМЕНТИ «АРХІВУ ЗУНР У РИМІ» ЯК ДЖЕРЕЛО З ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНОЇ МІСІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

Мета роботи — проаналізувати розміщені у фонді «Архів ЗУНР у Римі» документи Української військово-санітарної місії для справ військових полонених в Центральній та Південній Європі про її діяльність у Чехословацькій республіці. **Методологія дослідження** ґрунтується на базових науково-дослідницьких принципах історизму, науковості, об'єктивності, загальних наукових методах (історичного і логічного, порівняння) та спеціальних історичних методах (проблемно-хронологічного, джерелознавчого аналізу, історіографічного аналізу). **Наукова новизна.** Уперше в українській історичній науці проаналізовано інформаційну наповненість документів з фонду «Архів ЗУНР у Римі» про діяльність у Чехословаччині Української військово-санітарної місії у справах військових полонених у Центральній та Південній Європі. **Висновки.** Документи «Архіву ЗУНР у Римі» є цінним джерелом діяльності Української військово-санітарної місії для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі та її празького відділу. Вони висвітлюють заходи щодо репатріації, розкривають маловідомі подробиці інших напрямів діяльності місії, співпрацю з Надзвичайною дипломатичною місією УНР в ЧСР, Чехословацьким Червоним Хрестом, що загалом відображає важливі аспекти українсько-чеських взаємин у 1919—1920 рр.

Цитування: Кравчук О. Документи «Архіву ЗУНР у Римі» як джерело з діяльності української військово-санітарної місії в Чехословаччині. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 141—162. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.141>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Ключові слова: документознавство, «Архів ЗУНР у Римі», Українська військово-санітарна місія для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі, Українська Народна Республіка, Чехословацька республіка, Прага.

Актуальність теми дослідження. Поступ історичної науки значною мірою визначається обсягом введення в науковий обіг раніше недоступних джерел. Останні десятиліття в українській науці про минуле проходили під знаком ознайомлення із закритими раніше матеріалами першої половини ХХ ст. Сьогодні нові можливості для дослідників створює, зокрема, відкриття в мережі Інтернет офіційних веб-сайтів, які зберігають оцифровані копії архівних документів, що належить до основних тенденцій інформатизації архівної галузі [13, с. 632]. Одним із прикладів цього є створення спеціального онлайн-ресурсу «Цифровий архів ЗУНР», який розміщено на сайті <https://zunr.arinsy.com>. Нашу увагу в зазначеному комплексі документів привернула частина фонду № 1 «Архів ЗУНР у Римі», що стосується маловідомих документів з історії діяльності в Чехословаччині Української військово-санітарної місії для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі в 1919—1920 рр., які становлять цінний інформаційний ресурс.

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує відсутність у вітчизняній історіографії доробку про документи з історії діяльності української військово-санітарної місії в Чехословаччині з фонду «Архів ЗУНР у Римі». Разом з тим, історією зазначеного архіву цікавилися такі науковці, як В. Велікочий [1] і О. Жерноклеєв [2], М. Палієнко [17]. Про діяльність місії згадував С. Наріжний [15, с. 72]. Ґрунтовно її дослідили І. Срібняк [21] і М. Срібняк [85]. Також відзначимо роботи про очільника Української військово-санітарної місії для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі А. Окопенка [10], голову її празького відділення — Д. Горбенка [5] та праці про міждержавні відносини УНР і Чехословаччини в 1918—1921 рр. (С. Віднянський [4], О. Кравчук [12], В. Очеретяний [16]).

Мета статті — проаналізувати розміщені у фонді «Архів ЗУНР у Римі» документи Української військово-санітарної місії для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі про її діяльність в ЧСР. Цитування документів здійснюється мовою оригіналу, зі збереженням їхніх орфографічних особливостей. За потреби текст доповнено пропущеними або виправленими літерами в окремих словах, які подано у квадратних дужках.

Виклад основного матеріалу. Одна з найбільш повних збірок документів Західно-Української Народної Республіки міститься в архіві Українського католицького університету імені святого Климента Папи в Римі у фонді «Колекція документів ЗУНР». У ньому знаходиться комплекс документів і матеріалів ЗУНР 1919—1923 рр. Після припинення діяльності інституцій ЗУНР її архів зберігався у Відні до середини 1960-х років [1, с. 231]. У 1963—

1966 рр. опис архіву уклав Т. Горникевич. За дорученням митрополита УГКЦ Й. Сліпого він організував перевезення документів з Австрійського державного архіву до Українського католицького університету імені святого Климента Папи в Римі [17, с. 400]. Також Т. Горникевич увів у науковий обіг частину документів, опублікувавши в 1966—1969 рр. в Австрії чотири томний збірник документів про події в Україні в 1914—1922 рр. [2, с. 97].

Наукову спільноту України із цим корпусом документів познайомив доктор історичних наук, професор Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника О. Карпенко. Він у 1995 р. опрацював їх при підготовці збірника документів «Західно-Українська Народна республіка. 1918—1923» (2001—2013 рр.) [2, с. 96—97].

Нові можливості дослідження цієї маловідомої частини Національного архівного фонду України відкриває його оцифрування. У 2017 р. співробітники компанії «Архівні інформаційні системи» (далі — АІС) розпочали відповідну роботу в архіві Українського католицького університету, чим було започатковано проект створення унікального електронного ресурсу. Цей проект АІС реалізовували спільно з Інститутом історії Церкви Українського католицького університету у Львові за підтримки Східно-Європейського Дослідницького Інституту ім. В. Липинського (Філадельфія, США). 5 липня 2023 р. відбулася презентація проекту в Українському католицькому університеті у Львові. Спеціальний онлайн-ресурс «Цифровий архів ЗУНР» розміщено на сайті <https://zunr.arinsy.com>. Проект має на меті зробити доступною для дослідників документальну спадщину ЗУНР у форматі цифрових копій [19; 20; 22]. Наразі на сайті завантажено документи не зі всіх архівів з перерахованих на сторінці проекту. Комплекс документів з архіву Українського католицького університету імені святого Климента Папи доступний для перегляду. На сайті їх означено як фонд № 1 «Архів ЗУНР у Римі». В його 28 описах містяться посилання на 1309 справ. У межах справи кожна цифрова копія аркушів має власне посилання. Частина документів із цієї колекції опублікована у збірнику «Західно-Українська Народна республіка. 1918—1923». Крім документів з історії цієї держави, фонд «Архів ЗУНР у Римі» містить матеріали створеної урядом УНР у Києві Української військово-санітарної місії для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі, зокрема її філії в Чехословацькій республіці. Ця місія діяла в 1918—1920 рр. і формально не належала до інституцій ЗУНР. Але оскільки її головний осередок знаходився у Відні, припускаємо, що австрійські архівісти, не з'ясовуючи нюанси формувань української державності революційної доби, при упорядкуванні архіву еміграційних структур ЗУНР об'єднали їх в один масив документів.

14 червня 1918 р. влада Української Держави затвердила штати військово-санітарних комісій з метою репатріації полонених з Німеччини та Австро-Угорщини [25, с. 115]. На початку жовтня 1918 р. комісія прибула

до монархії Габсбургів [21, с. 164]. 12 листопада 1918 р. віденське видання «Вістник політики, літератури й життя» повідомило про діяльність Української військово-санітарної комісії для справ військових полонених в Австро-Угорщині [24, с. 566]. Після розпаду монархії Габсбургів та повалення гетьманату комісія як урядова інституція продовжила свою діяльність на теренах держав-наступниць Австро-Угорщини, але з певними змінами у своїй назві. Наприклад, восени 1919 р. вона фігурувала під назвою «Військово-Санітарна Місія для справ полонених у південній і центральній Європі» [49]. У лівому верхньому кутку першої сторінки звітів її філії у Празі, що зберігаються в «римському архіві» ЗУНР, стоїть штамп з написом: «УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНА КОМІСІЯ ДЛЯ СПРАВ ВІЙСЬКОВИХ ПОЛОНЕНИХ. ВІДДІЛ В ЧЕХАХ» та його чеський переклад — «UKRAJINSKÁ VOJENSKO-ZDRAVOTNÍ MISSE PRO PĚČI O VÁLÉCNÉ ZAJATCE. ODDĚLENÍ V ČECHÁCH». У документах також використовувалися такі назви, як Українська військово-санітарна місія в Чехословаччині, Празький відділ військово-санітарної місії тощо. Зауважимо, що з 1919 р. ця інституція діяла у Празі паралельно з Надзвичайною дипломатичною місією УНР (далі — НДМ УНР) на чолі з М. Славінським, на яку покладалися політичні завдання.

У фонді «Архів ЗУНР у Римі» інформація про діяльність відділення військово-санітарної місії УНР в Чехословаччині міститься в декількох одиницях зберігання. У шостому описі — справа 117, том 4 («Звіти про діяльність філії УВСМ для справ полонених у Празі. 28.08.1919 — 19.08.1920. 235 аркушів») та справа 123, т. 4 («Звіти про діяльність відділу УВСМ для справ полонених у Чехословацькій республіці. 1919—1920. 112 аркушів»). У восьмому описі — справа 1 («Документи Української військово-санітарної місії для допомоги полоненим в Центральній і Східній Європі: наказ Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри від 09.02.1920 Ч. 106 щодо проведення ревізій військово-санітарних місій, листування з Посольством УНР у Відні, Міністерством закордонних справ Королівства Італії, Італійським Червоним Хрестом щодо становища українських полонених, огляд діяльності Місії, рапорти, доповіді, звіти отамана д-ра А. Окопенка як Головного шефа Місії допомоги полоненим українцям, звіт отамана І. Коссака про діяльність Місії для справ полонених в Італії тощо. 1919—1920. 708 аркушів»).

У перших двох справах зберігаються звіти про діяльність відділу Української військово-санітарної місії у Празі від 28 серпня 1919 р. до 19 серпня 1920 р. (їх укладали та підписували лікар Д. Горбенко та секретар установи С. Кіцера, а від 24 травня 1920 р. — відповідно виконуючі зазначені обов'язки Т. Рожанковський та І. Птиця [42; 76]), а також листи Д. Горбенка до А. Окопенка. У третій згаданій справі містяться, зокрема, звіти голови Української військово-санітарної місії для справ військових полонених А. Окопенка вищому керівництву УНР за період жовтня 1918 — червня 1920 рр.

Документи висвітлюють діяльність військово-санітарної місії в Чехословаччині, повідомляють про її працівників. Так, у складеному А. Окопенком документі під назвою «Короткий нарис діяльності військової місії допомоги полоненим українцям» повідомляється про відкриття празької філії 15 березня 1919 р. і залучення до її роботи, крім Д. Горбенка, Р. Домбчевського й І. Птиці [30]. У звітах празького відділення інформується про припинення 31 січня 1920 р. праці в місії в. о. радника Відділу Місії Р. Домбчевського за власним бажанням [48] та передачу 24 травня 1920 р. керівництва філією тимчасово помічнику військового агента УНР у Празі Т. Рожанківському [42; 76].

У звіті А. Окопенка міститься важлива інформація про встановлення контактів з вищим керівництвом Чехословаччини на початку 1919 р.: «Довідавшись про припинення евакуації і взагалі про скрутний стан справи нашої Місії полонених в Берліні, було ухвалено звернутися до Масарика і інших членів Чеського уряду з проханням дозволити перепуск полонених з Німеччини через Чехію, Словакію і далі» [37]. А. Окопенко вказав на своє бачення політичних обставин на основі вражень Д. Горбенка від його першого візиту до Праги. Працівники місії переконалися «в справжньо-братерському відношенню» до українських полонених суспільства ЧСР та в його зацікавленості «до свого нового сусіда, з яким доведеться мати торгове[ль]ні й інші дуже щільні зносини». Тоді ж українські представники «в першій раз стали лицем к лицу з єдино-неделімською акцією Деникінців і де кого з Антанти, котрі вели визначено анти-українську лінію при допомозі («Чесько-Руського комітету») під егідою самого док[тора] Крамаржа. З цим останнім, а теж із членами комітета мав розмови д[октор] Горбенко, і привіз нам доклад, з якого видно було, що українська справа має добрий ґрунт в Чехії, але має і великих ворогів. Захистати же її не було кому...». У зв'язку із цим, А. Окопенко та члени місії доктор Д. Горбенко і поручник К. Чайка 5 січня 1919 р. вирушили у Прагу. А. Окопенко позитивно оцінював результати поїздки: «З боку професійного удалося одержати згоду на перепуск полонених, але потягі мали бути складені не в Чехії за браком в неї возів і локомотивів. Обслуговання-же і паливо під час переїзда крізь її територію брала Чехія на себе. ...Крім того, Місії удалося поставитись в Празі так, що її трактовано з великою пошаною і зичливістю. Де тільки була змога ми офішували і інформували про справу Українську. Мали урочисту аудієнцію у президента Масарика, вели перемовини з Крамаржем, Клофачем і ин...» [32]. А. Окопенко не вказує дати візиту до президента Чехословаччини. У документах Канцелярії президента ЧСР запис про візит датовано 9 січня 1919 р. [23, с. 12].

У звіті А. Окопенко констатував наміри прибічників А. Денікіна «скласти армію тисяч до 200 з наших і російських полонених», які «для свого вербування вживають завзято анти-української пропаганди. Антанта і

чесьсько-руський комітет цьому сприяли штучно затримуючи полонених, розташовуючи їх разом з місцями формування армії і т. ін. Тому було визнано необхідним закласти в Празі міцну філію зі збірною станицею (пересильний пункт. — О. К.) і просвітно-інформаційною секцією, яка мала вести контр-акцію Деникінцям, зібрати до себе всіх Українців, допомогти інформувати їх, прискорювати транспорт хоча-би лише до Відня» [38].

У звітах голови празької філії Д. Горбенка, зокрема, наведено відомості про кількість біженців, військовополонених, інтернованих у ЧСР вояків Української Галицької Армії (далі — УГА). По зазначеним показникам інформація не завжди є повною. Так, у документах місії відсутні відомості про загальну кількість українських біженців часів світової війни на теренах ЧСР. В одному зі звітів голови НДМ УНР в Чехословаччині М. Славінського згадуються 5 таборів для біженців, і тільки в одному з них — в Сватоборжіце (Svatoborŕice) — перебувало 1, 5 тис. осіб [28, арк. 6]. Д. Горбенко згадує про кількість біженців у цьому таборі лише після повернення більшості з них на батьківщину, станом на 3 лютого 1920 р.: «...там мається зараз 295 чоловіка, в тім числі дітей 142, дорослих 65 і персоналу 88. Хворих мається 96 осіб (60 дітей 36 дорослих)» [51].

Більше відомостей у звітах представлено про кількість інтернованих вояків УГА. Звіт за 16—31 серпня 1919 р. повідомляє, що в Українській Бригаді в Німецькій Яблонні (нині — м. Яблонне в Под'єштеді) «рахується коло 5000 вояків» [57], у звіті за 21—31 жовтня 1919 р. вказано про 337 старшин і 4884 козаки [49], у звіті за 11—20 січня 1920 р. — 405 старшин і 4995 козаків [70]. Інші джерела також наводять подібні відомості. Так, про 5 тис. «нашого війська» в Німецькій Яблонні згадував М. Славінський у серпні 1919 р. на нараді дипломатів УНР у Карлових Варах [27, арк. 13—14]. За спогадами четаря УГА О. Залеського, бригада мала понад 6 тис. стрільців і підстаршин та 400 старшин [9, с. 46].

Стосовно військовополонених українців у Чехословаччині у звіті військово-санітарної місії за 16—31 серпня 1919 р. повідомляється, що з них «знаходиться: на праці 1388 чол. в шпиталях 190, в Нім. Яблонні 150...» [57]. У звіті за 16—30 вересня 1919 р. вказано, що «...полонених мається на праці в Чехословаччії 1561 українців...» [53]. У звіті за 11—20 січня 1920 р. зауважено, що «В відділі полонених в Нім. Яблонні мається 72 чол., і на праці мається 1794 Українців...» [70].

Окремо у звітах Д. Горбенка виділявся розділ «Підвідділ в Кошицях». Він укладався на основі повідомлень сотника Гарнішевського про становище робітничих відділів (робітничих сотень) у Закарпатті та Східній Словаччині. Інформація про появу цих відділів міститься у звіті А. Окопенка від 4 грудня 1919 р.: «В другій половині місяця серпня ц. р. Відділом вислано відпоручника сотн.[ика] Гарнішевського в Кошиці, який має за завдання займатися полоненими, що знаходяться в Прикарпатській Укра-

їні (Закарпатті. — О. К.) а також тими, що втікають з польського полону. Він увійшов в зносини з чеським і французьким командуванням і з'організував відсилку розсіяних в Прикарпатській Україні полонених та втікачів з польського полону, які напливали чимраз більше, до Німецького Яблонного. Коли відсилка оказалась неможливою, згуртовано Українців — вояків в робітничі сотні, які остають під доглядом Місії...». А. Окопенко також згадує наказ генерала Пелле про розформування в першій половині листопада 1919 р. робітничої сотні в Ужгороді. Причиною називає «обвинувачення Чехів через Поляків в тому, що вони формують на кордоні Галичини українське військо» [36; 39].

20 квітня 1920 р., згідно зі звітом Д. Горбенка, пражська філія наказала Гарнішевському «перенести свою канцелярію з Кошиць до Ужгороду, а в Кошицях оставити направляючого старшину, з огляду на те, що на Прикарпатській Україні росташовано найбільше робітничих сотень, всі головні чеські команди знаходяться в Ужгороді, карантин знаходиться в Вранові коло Ужгороду» [65].

У звітах неодноразово відзначається сприятливе ставлення керівництва ЧСР до українських полонених, відвідування працівниками місії представників вищих владних інституцій держави. Втім, в опрацьованих документах не виявлено відомостей про візит А. Окопенка до президента Т.Г. Масарика в липні 1919 р. [21, с. 191]. У звітах місії згадуються візити 27 жовтня 1919 р. А. Окопенка до прем'єр-міністра ЧСР В. Тусара, військового міністра В. Клофача, голови Французької військової місії в цій країні генерала М. Пелле та участь в «Урочистій Панахиді по Всіх борцях й мучениках за волю Чеського Народу...». З приводу відзначення річниці утворення ЧСР повідомляється про участь 28 жовтня А. Окопенка, Д. Горбенка і Р. Домбчевського в урочистому огляді чехословацьких військових підрозділів та присутність А. Окопенка і Д. Горбенка на урочистому засіданні Національних зборів, де вони були «в льозі Української Надзвичайної Дипломатичної Місії» [49; 50]. В одному зі звітів пражської філії згадується про повернення 6 березня 1920 р. її голови Д. Горбенка з Варшави, куди він, за дорученням М. Славінського, відвозив документи С. Петлюри та привіз звідти привітання президенту ЧСР з нагоди його 70-річчя від Ради Міністрів УНР, «що й було посольством в тойже день переслано». Також повідомлялось, що привезені подяки міністру народної оборони В. Клофачу й голові військової французької місії і начальнику генерального штабу генералу Пелле були їм передані [60]. Про подяку міністру народної оборони В. Клофачу в українській історіографії згадувалося неодноразово. Так, С. Віднянський зауважив, що 3 березня 1920 р. М. Славінський передав В. Клофачу листа від міністерств оборони і закордонних справ УНР, де міститься подяка за «широ-братське відношення» до українських полонених і громадян УНР, закинутих на чужину [3, с. 44—45]. Стосовно вітання

президенту Т.Г. Масарику, можливо, саме його мало на увазі українське видання «Наш шлях», повідомляючи про вітальну телеграму С. Петлюри з нагоди 70-ти річчя Т.Г. Масарика: «В телеграмі підкреслив його роллю, яко борця і творця незалежності Чеської Республіки і його прихильне і дружнє відношення до Української Народньої Республіки». У цьому ж повідомленні також зауважено, що від імені української місії у Варшаві, за посередництвом посла ЧСР, міністр закордонних справ УНР А. Лівіцький передав привітання українського уряду чехословацькому президенту [8].

Принагідно відзначимо відомості про участь робітничих сотень у святкуванні 70-річчя президента ЧСР в Закарпатті 7 березня. У звіті від 1 квітня 1920 р. повідомлялося: «...В Ужгороді Українська сотня брала участь в прикрашенні міста, за що одержала від Чехів подяку. В четвертій роб.[ітничій] сотні козаки з[і]бравшись під проводом пор.[учика] Джигала виголосила “урра” на честь п.[ана] Президента Республіки і співала гімн “Вже воскресла Україна”. ...Найбільш урочисто відбулось святкування в другій роб.[ітничій] сотні в Клоковеві. Обидві українські півсотні і чеський технічний підвідділ під проводом хор.[унжого] Мартинця йшли до церкви; по службі Божій було виголошено многоліття п.[ану] Президенту. Потім сотня пішла на площу, де уставилась в чотирокутник, круг столу, прибраного смереками, чеськими й українськими хоруговками і портретами п.[ана] Пре.[зидента] Масарика, Шевченка й От.[амана] Петлюри. Були виголошені промови з приводу роковин і про чесько-українські відносини хор.[унжим] Мартинцем, Чехом Едвардом Вольфом і місцевим душпастиром Кралем. Виголошено було “урра”, відспівано чеський, словацький і український гімн та пісні: “Гей Словане”, “Соколи”, “Не пора” і “Ми гайдамаки”» [46].

У звіті за березень 1920 р. міститься коротка інформація про візит до голови ЧСР представників України, але без згадки про зміст розмови: «26.III. П.[ан] Посол Славінський і д-[окто]р Горбенко на особисте запрошення були у п.[ана] Президента Чесько-Словацької Республіки на чаю...» [81]. Аналогічне повідомлення опублікувала віденська газета «Воль» 5 травня 1920 р. [7].

Центральне місце у звітах працівників місії займає питання репатріації військовополонених. На жаль, узагальнюючих відомостей про їх кількість не виявлено, хоча, як додаток до своїх звітів, Д. Горбенко неодноразово надсилав А. Окопенку невеликі списки репатрійованих.

Також зверталась увага на перешкоди репатріації. Наприклад, у звіті А. Окопенка від 15 листопада 1919 р. зауважено: «З початком війни проти совітської Угорщини зістало перерване сполучення по лінії Будапешт — Лавочне, що поставило справу переправки полонених в дуже прикрий стан. Останний потяг з Мункача [Мукачево. — О. К.] пройшов дня 28. квітня ц.[ього] р.[оку] після чого заняли лінію Румуни. На старання Місії чеський Уряд дозволив на переправку через Словаччину на Кошицю — Ужго-

род — Сянки, однак з огляду на технічні труднощі цим шляхом не можна було користуватись в більшій мірі». Також повідомляється про незреалізованість принципової згоди чехословацького уряду і «французької команди (очевидно, військової місії. — О. К.) в Празі» щодо переправлення «більших мас полонених з Німеччини... через Чехію і Словаччину на Україну», отриманої українськими військово-санітарними місіями для допомоги полоненим у Центральній та Південній Європі й Німеччині. Причини А. Окопено вбачав у забороні «відправки наших полонених від верховної французької влади. Мотивом цієї заборони була, здається, плянована офензива Галлера, яка справді через короткий час довела до окупації цілої Галичини польськими військами, а тим самим до зачинення на довгий час шляху через Галичину та відбрала можливість переправки наших полонених» [31].

У звіті Д. Горбенка зауважено, що 1—15 серпня 1919 р. працівники празького відділу «Переправляли прибуваючих до Місії з польського полону козаків і старшин до Нім. Яблонного і на працю...». Після 10 серпня відділ відправляв «полонених, що прибували з Німеччини», до Відня з видачею їм по 30 корон допомоги кожному [64].

В одному з наступних звітів показано спробу відділу і представництва УНР в ЧСР відправити в Україну інтернові підрозділи УГА: «23/X. [1919] Місія звернулася за порозумінням з головою Надзвичайної Дипломатичної Місії в Празі п. М. Славінським до військового Аташе в Румунії п. отамана Дельвіга з проханням вжити заходів перед Румунською владою щоб як найскорше відправити 7 (сім) транспортів вояків Українців з Української Бригади в Німецькім Яблоннім... Вразі згоди Румунів на перепуск транспортів просилося отамана Дельвіга повідомити, коли може бути відправлений перший транспорт...» [49]. Про результати цієї ініціативи в документах місії не повідомляється, втім відомо, що цього не сталося.

Однак спроби репатріації за допомогою Румунії здійснювалися в подальшому. Зокрема, Д. Горбенко повідомляв про прибуття до Будйовіц (нині місто Чеські Будейовиці. — О. К.) 28 жовтня 1919 р. транспорту з 400 чоловік «Українців з Італійського полону», вихідців з Галичини. На прохання секретаря НДМ УНР А. Вітошинського переправлення транспорту до Галичини було зупинене через загрозу інтернування їх польською владою. Доктор Д. Горбенко повідомив, що транспорт було «затримано в Брні й направлено буде до Границе на Моравії звідки Чехи послалиб його просто на Україну, але потрібно, щоб Місія Українська подбала про перепуск цього транспорту до Чернівців Румунами. Військово-Санітарна Місія звернулася до Румунського Конзула в Празі, але Він направив до Румунського старшини для звязку майора Веккі, якому Місія дала копію дозволу Румунської головної кватири на перепуск до 30-ти полонених Українців денно через Румунію на Кошиці, Чап (Чоп. — О. К.), Чернівці, Камінець подільський (Кам'янець-Подільський. — О. К.). При цьому було умовлено з майором

Веккі, що Румуни будуть перепускати по трийцять чоловіка полонених денно, тільки треба буде повідомляти за день два раніше відправки» [50; 67]. Крім того, звіт відділу за 21—30 листопада 1919 р. повідомляв: «27/XI було послано від імені Пана Голови Дипльоматичної Місії і Д-[окто]ра Горбенка телеграму Міністру Закордонних Справ Левицькому з повідомленням, що транспорти з Праги будуть посилатись через Румунію, і з проханням, щоб Міністр у Варшаві постарався, щоб не робили перешкод в перепуску полонених з Румунії через Камінець Подільський...» [62].

Але через погіршення військово-політичної ситуації в Україні репатріація була зупинена, про що йшлося у звіті за 1—10 грудня 1919 р.: «2/XII повідомлено відділ Місії в Нім.[ецькім] Яблонному і табор полонених в Йозефові, що Укр.[аїнською] Місією відправка полонених на Україну припинена...» [55].

Документи засвідчують прагнення чехословацької влади обмежити прийом нових військових емігрантів до Української бригади. Про це йдеться у звіті за 21—29 лютого 1920 р.: «23 лютого Міністерство Справ Заграничних повідомило Надзвичайну Дипльоматичну Місію, що Мін.[істерство] Нар.[одної] Оборони зарядило [наказало. — О. К.] більше нікого не приймати до Укр.[аїнської] Бригади в Нім.[ецькім] Яблоннім...» [47]. У звіті за березень 1920 р. Д. Горбенко відзначав спробу М. Славінського добитись від ЧСР перегляду цього рішення. Він писав: «13.III.1920. Дипльоматичною Місією було подано прохання до М.[іністерства]Н.[ародної]О.[борони], щоб воно дозволило знову приймати старшин з польського полону до бригади, що Місія буде посилати списки 1, 10, і 20-го кожного місяця — , що не більше п'ять старшин буде за кожних 10 днів. Коли не можливо це, то чи не моглоб М.[іністерство]Н.[ародної]О.[борони] відкрити другий табір для полонених старшин і козаків... » [78].

Прийняття нових біженців до бригади продовжилось, як і спроби чехословацької влади припинити збільшення кількості підрозділу [66].

Також Д. Горбенко згадував звернення відділу військово-санітарної місії до Міністерства внутрішніх справ ЧСР від 8 липня 1920 р. з проханням не розпускати українські робітничі сотні, «на що Міністерство й погодилося» [74; 69].

Значне місце у звітах празької філії відводилося гуманітарній діяльності, що часто відбувалась у взаємодії з Чехословацьким Червоним Хрестом. Зокрема, згадується звернення місії від 29 вересня 1919 р. до Чехословацького Червоного Хреста з проханням надати білизну «для роздачі воякам Галичанам, що перебувають в різних місцях Чехії, головним чином для втікачів з польського полону» [58]. Позитивна відповідь надійшла 7 жовтня. Також Д. Горбенко зауважив, що для військовополонених українців — колишніх вояків царської армії «видається білизна Данським Червоним Хрестом по карткам Укр.[аїнської] місії» [80].

У звіті за 1—10 жовтня 1919 р. повідомляється, що в табір у Свато-боржіце «20 вересня Місією було відіслано від Американського Червоного Хреста віз з одягами для сиріт...» [80]. Крім того, у звіті за 1—10 лютого 1920 р. вказано, що на Закарпатті «Поручником Заворотюком одержано одягу і обуви від Чехів на 103.050 корон чеських для роздачі воякам робітничих відділів, від англійської місії Черв. Хреста білизни й поживи на 129.300 чеськ. корон...» [56].

У звітах згадується маловивчене на сьогодні питання організації Чехословацьким Червоним Хрестом місії в Україну «після прохання П.[а-на] Мазуренка» [80]. Це звернення міститься у збірнику документів «Korespondence T. G. Masaryk — Slované. Rusové a Ukrajinci». Йдеться про лист Т.Г. Масарику від 9 вересня 1919 р. представника Українського Червоного Хреста у Празі С. Мазуренка з проханням «наполягти перед державами Антанти на негайному знятті блокади хоча б частково, щоб дозволити ввезення деяких медичних і санітарних матеріалів». Також висловлювалося прохання участі «Чехословацького Червоного Хреста в допомозі хворому і голодному населенню України і Росії» [84, s. 66—67; 26, арк. 22].

У звіті за 11—20 жовтня 1919 р. згадується звернення голови Чехословацького Червоного Хреста А. Масарик до Д. Горбенка від 18 жовтня з проханням надати місії цієї організації в Україні рекомендацію «й інформації про потреби санітарні» та зазначається, що вона їде «з метою допомагати репатріяції чеських вояків до батьківщини». «При допомозі в. о. секретаря Місії С. Кі[ц]ери ця рекомендація була видана дипломатичною Місією за відсутністю Д-[окто]ра Горбенка...» [52].

Наступний звіт повідомляє, що 23 жовтня Д. Горбенко і в. о. секретаря місії С. Кіцера «проводили в 9 год. вечером з Масарикового Двірця Місію Чехо-Словацького Червоного Хреста до Київа в супроводі з уповноваженим Українського Червоного Хреста п.[аном] С. Мазуренком, що віз з собою медикаменти для України, одержані від Чехо-Словацького Червоного Хреста. Місія Червоного Хреста поїхала на чолі з паном Веліховським» [49]. Про результати поїзди цієї місії в історіографії не виявлено відомостей. Можливо про неї газета «Шлях» повідомила 27 жовтня 1919 р.: «Вчора у Вінницю прибула політична чехословацька місія» [29].

Також відзначимо повідомлення, що за підтримки А. Масарик, якім було відомо, «що санітарні відносини на Україні страшні» [61], «27 травня [1920 р.] Чесько-слов.[ацьке] міністерство публ.[ічних] робіт повідомляє про приділ 100 тон вугілля для комітету міжнародного Червоного Хреста [у Відні] для Українського санітарного потягу» [42; 76]. Припускаємо, що в даному випадку може йтися про потяг, який доставив до Вінниці, що 15 травня — 8 червня 1920 р. була тимчасовою столицею УНР, отримані М. Славінським для української армії три вагони медикаментів і два вагони білизни для шпиталів [16, с. 27].

У звітах Д. Горбенка містяться відомості про допомогу Чехословацького Червоного Хреста в репатріації в Галичину українських дітей з табору в Сватоборжіце біля моравського Кийова (чеською — Кујів. — О. К.), організовану місією спільно з Українським Запомоговим комітетом. Подана у звітах інформація в її співставленні зі статтею В. Пастущина у львівському часопису «Літопис червоної калини» в 1935 р. [18, с. 18] дозволяє скласти більш повну картину процесу репатріації. Зокрема, у звітах відзначається допомога А. Масарик [59], надання міністерством залізниць ЧСР вугілля для санітарного потяга зі Сватоборжіце [62]. Зрештою, пражська філія констатувала, що на початку грудня «переїхав польську границю санітарний потяг ч: 28 з українськими дітьми з Кийова на Моравії (83 дітей, 26 хворих, 20 старших здорових осіб). З потягом поїхали член Інтернаціонального Червоного Хреста Д-р Фарієр і Уповноважений Митрополіта Шептицького проф. О. Лициняк...» [68].

Належне місце у звітах військово-санітарної місії займали питання її культурно-просвітньої діяльності. У документі «Доклад про діяльність Відділу Місії в Чехословачії» від 28 серпня 1919 р. зауважено: «Після перевезення полонених Українців з табору Хоцень до Нім.[ецького] Яблонного зайнялась Місія впорядкуванням життя полонених на новому місці. Драматично-співоче товариство з полонених дало для старшин і козаків Нім.[ецького] Яблонного концерт, який пройшов з великим успіхом. Крім того це товариство дало цілий ряд концертів в чеських містах. Всі мали великий успіх» [64]. 4 грудня 1919 р. А. Окопенком відзначено, що для підтримки цього товариства «Місія постановила видавати місячну допомогу в квоті 2.000 К.[рон]. Дня 3 і 4 жовтня ц.[ього] р.[оку] відбулись в Празі концерти, на яких виступав хор полонених під проводом співробітника Місії І. Птиці. Ці концерти пройшли з великим моральним успіхом і чеська преса помістила про них прихильні відзиви. З днем 10.Х. ц.[ього] р.[оку] припинено діяльність драматично-співочого товариства, як рівнож. укр. комітета в Нім.[ецьким] Яблоннім з огляду на зменшення числа полонених, які відїжджають на Україну. ...Відділ Місії zorganizував культурно-просвітну допомогу теж через правильну розсилку книжок і газет по шпиталях, де знаходяться хорі Українці а рівнож в Німецьке Яблонне» [39; 34].

Унікальну інформацію у звітах повідомлено наприкінці існування відділу: «6-го серпня [1920 р.] театральне майно відділу, яке було придбано для просвітної праці в таборах і в Празі, було передано членам укр.[аїнської] Капелі (частині) до Ужгороду, які хочуть заснувати на Прикарпатській Русі (Закарпатті. — О. К.) український національний театр» [69]. Це була група з 18 осіб під проводом О. Приходька. Вони створили Товариство «Кобзар», а згодом стаціонарний театр при ужгородській «Просвіті». Він «став справжнім центром української театральної культури на Закарпатті» [14, с. 29].

У документах відділу місії згадується участь її представників в організації декількох святкових заходів для полонених. Про один з них у Празі

йшлося 22 грудня 1919 р. на зустрічі Д. Горбенка і С. Кіцери з представниками Чехословацького Червоного Хреста. Щодо організації концерту та «в упорядкуванні чаю для полонених» було домовлено про участь української місії та Чесько-руського комітету та жінок з Чесько-руського комітету і Української Жіночої громади Українського клубу у Празі. Зазначений захід для полонених з України та Росії відбувся 25 грудня в готелі «Адрія». З українського боку у ньому взяли участь «Д[окто]р. Горбенко, С. Кіцера, Д-[окто]р Гончаренко, І. Птиця і члени Жіночої Громади студентки Пп. Тарасевичівна і Чайківська. Від Місії було роздавано тісточка полоненим а також картки з видами Києва і з печаткою Місії. В концерті виступали: П.В. Ємець, кобзарь, і І. Птиця, які своєю грою і співами зробили велике враження на всіх полонених, українців і руських. ...З привітними промовами ні з Чесько-руського комітету ні від Укр. Місії ніхто не виступав, а тільки кобзарь сказав скільки чулих слів полоненим на Українській мові, що він приїхав з країни, залитої кровю і сльозами, щоб потішити їх піснею, яку співає і співав український нарід в хвилини горя і радості...» [44].

У звіті від 10 травня 1920 р. коротко описано святкування Великодня українською громадою у Празі. Після відповідних урочистостей 12 квітня за участю приблизно 50 полонених, членів дипломатичної і військово-санітарної місій, низки інших українських діячів відбулась вистава «Пошились в дурні». «Полонені осталися дуже вдоволеними, чого доказ були їх слова, що перший раз, за час шестилітньої неволі доводиться їм так гарно святкувати Великдень. На впорядкування цього свята було Місією видано Жіночій Громаді допомогу 500 К.[рон]...», констатувалось у звіті [79].

Водночас у звітах не відображено участь представників військово-санітарної місії у Празі у святкуваннях на честь Т. Шевченка (23 березня 1920 р.) та у покладанні вінка від українців до пам'ятника Я. Гусу [7].

Аналіз документів свідчить про складне фінансове становище празької філії місії. Про виділення їй 200 тис. крон у березні 1919 р. повідомлялось у документі «Короткий нарис діяльності військової місії допомоги полоненим українцям» [30]. Вже влітку 1919 р. знову постало питання фінансування місії. Про це свідчить протокол наради в Берліні у справі фінансування Військових Місій для справ полонених у Німеччині, Австро-Угорщині і Місії Українського Червоного Хреста в Німеччині від 17 червня 1919 р. У нараді брав участь і Д. Горбенко. На нараді зауважено особливості діяльності чехословацької філії, що полягала не тільки в евакуації та опіці над полоненими, а й у медично-санітарній допомозі. Учасник наради К. Чайка також відзначив, що діяльність цієї місії поширюється на наддніпрянців і полонених — вихідців з Галичини. Втім, посилаючись на кризовий стан, уповноважений агент міністерства фінансів УНР Г. Супрун не підтримав виділення коштів на діяльність місії на теренах колишньої Дунайської монархії [41; 40]. Про подальше системне фінансування філії військово-санітарної місії

у Празі в опрацьованих документах відомостей не виявлено. Восени 1919 р. її фінансове становище залишалося складним. У звіті Д. Горбенка за 21—30 листопада 1919 р. повідомлялося, що за підтримки М. Славінського та військового аташе й контролера військових місій УНР О. Жуковського члени місії здійснили спробу забезпечити її коштами за допомогою українського фінансового агента Скарня, але він поставив вимогу надати штати установи, затверджені Директорією і міністрами [54].

16 січня 1920 р. в листі до А. Окопенка Д. Горбенко пропонував доручити фінансування військово-санітарної місії у Празі представництву УНР в Чехословаччині в сумі 60 тис. крон щомісяця [83]. Сам А. Окопенко у звіті від 23 лютого 1920 р. констатував: «Про необхідність її фінансування звернувся я до Посольства У.Н.Р. в Празі і до Ревізора Військових Місій, але ще й досі відповіді не маю. Напевно, прийдеться зарядити і тут тимчасову передачу справи до рук Посольства, хоча в Празі до цих часів п. Посол на це не йшов, і не згоджувався» [33].

У звіті Д. Горбенка за 21—29 лютого 1920 р. констатовано: «Місія весь час існувала невеличкими позичками, які випрошувала в Дипломатичної Місії» в Чехословаччині [65]. Зокрема, 23 січня 1920 р. було позичено 10 000 крон, 3 березня — 15 000, 9 березня — 10 000, 19 березня — 10 000, 2 квітня — 15 000, 20 квітня — 2000, 27 квітня — 5000 [72; 82; 60; 75; 77; 43; 63]. Документи засвідчують, що празький відділ місії та О. Жуковський неодноразово зверталися до вищого керівництва УНР із проханням вирішити питання фінансування. З цією метою Д. Горбенко відвідав 7 квітня 1920 р. Відень для зустрічі з членом Директорії УНР А. Макаренком та А. Окопенком [77; 43].

Однак фінансування празької місії не було налагоджено. У зв'язку з цим, керівництво військово-санітарної місії у Відні декілька разів, зокрема 3 березня [73] і 9 квітня 1920 р. [77], видавало накази про припинення її діяльності та передачу справ НДМ УНР в ЧСР. В одному з останніх звітів зауважено отримання 5 липня наказу про ліквідацію чеського відділу військово-санітарної місії, «але на пропозицію військового Агента, аби заждати на його поворот з Відня, працю відділу продовжується» [74; 69]. У «Докладі про становище Військово-Санітарних Місій для полонених в Осередній і Південній Європі» від 1 червня 1920 р. констатовалося: «Чеський Відділ кілька разів я (А. Окопенко. — О. К.) зачиняв, щоби, не маючи змоги як слід працювати, він не накликав на себе нарікань і поворотців і чужинців. Однак важне значіння його (особливо в справі Угорської України і робітничих сотень то що) примушувало Посольство [УНР] в Празі субсидювати його, аби не зачинявся. Проте така невизначеність положення і відсутність постійного бюджету, очевидно, не дає Відділові змоги здвинути як слід організовану роботу» [35].

Про тимчасове покращення ситуації свідчить звіт за 1—15 травня 1920 р. У ньому відзначалося: «...10 травня Відділ місії звернувся до п.[ана]

Ревізора військових Місій за кордоном з проханням асигнувати 150.000 Корон для існування Місії на три місяці і 76.000 корон для виплати боргів Місії. П.[аном] Ревізором було асигновано 84.000 корон ч.[ехословацьких], в які увійшли 17.000 корон, асигнованих 27 квітня і 10.000 корон, позичених у військового агента, так що Відділ Місії дістав фактично 54.000 корон, з яких треба було виплатити заборгованості в платні членам і співробітникам Місії за квітень і травень...» [45].

У документах фонду «Архів ЗУНР у Римі» нами не виявлено документів про припинення діяльності та ліквідацію празької філії української військово-санітарної місії. Це сталося після ухвалення 5 серпня 1920 р. Радою Народних Міністрів УНР законопроект про ліквідацію військово-санітарних місій для справ полонених в Центральній та Південній Європі і про передачу їх функцій від міністерства військових справ до міністерства закордонних справ [6, с. 150—151].

Наукова новизна. Уперше в українській історичній науці проаналізовано інформаційну наповненість документів з фонду «Архів ЗУНР у Римі» про діяльність у Чехословаччині Української військово-санітарної місії у справах військових полонених у Центральній та Південній Європі.

Висновки. Загалом документи «Архіву ЗУНР у Римі» є цінним джерелом діяльності Української військово-санітарної місії для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі та її празького відділу. Вони висвітлюють заходи щодо репатріації, розкривають маловідомі подробиці інших напрямів діяльності місії, співпрацю з Надзвичайною дипломатичною місією УНР в ЧСР, Чехословацьким Червоним Хрестом, що загалом відображає важливі аспекти українсько-чеських взаємин у 1919—1920 рр.

Необхідно продовжити подальше вивчення документів з діяльності української військово-санітарної місії на теренах Чехословаччини, їх пошук в закордонних архівах, зокрема Чеської Республіки, співставляти з матеріалами українських архівів та історичними публікаціями, що сприятиме більш докладному дослідженню зазначеної сторінки історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великочий В. «Ватиканський» архів ЗУНР // Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2018. Т. 1. 688 с. С. 231—232.
2. Великочий В., Жерноклеев О. Олександр Юхимович Карпенко: івано-франківський період життя і творчості // Олександр Карпенко — шлях до себе. До 100-річчя професора Олександра Юхимовича Карпенка. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2022. С. 81—102.
3. Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 1993. Вип. 3. С. 36—56.

4. Віднянський С.В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918—1989 рр.) // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 43—61.
5. Ганіткевич Я., Пундій П. Українські лікарі. Біобібліографічний довідник. Книга 3. Львів, 2008. 428 с.
6. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920: док. і матер. / редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) [та ін.] ; упоряд.: В. Верстюк (керівник) [та ін.]. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
7. З українського життя на чужині // Воля. Відень, 1920. Т. 2. Ч. 4. 5 травня. С. 190—191.
8. За кордоном // Наш шлях. Кам'янець-Подільський, 1920. № 51. 14 березня. С. 2.
9. Залеський О. Українська Бригада в Німецькім Ябліннім, у ЧСР // Вісті комбатанта. 1976. № 1. С. 38—51.
10. Зимомря І.М. Окопенко Андрій // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-76175>
11. Кіцера О. Геноцид української інтелігенції на прикладі однієї сім'ї // Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті», 11—12 червня 2020 р. Львів, 2020. С. 316—322.
12. Кравчук О. Чехословацька республіка та її перший президент в оцінках М. Славінського // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2023. Вип. 32. С. 155—177. <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.155>
13. Надольська В.В. Інформатизація архівної галузі в пострадянських країнах: здобутки і проблеми // Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Вип. 23. С. 632—639.
14. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага : “Knihtisk”, 1942. Ч. 1. 336 с.
15. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919—1939 (Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 272 с.
16. Очеретяний В. Дипломатична діяльність Максима Славінського в період Директорії УНР 1919—1920 рр. // Мандрівець. 2007. № 3. С. 22—28.
17. Палієнко Марина. Горнікевич Теофіл // Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2018. Т. 1. С. 399—400.
18. Пастущин В. Український табір сиріт і старців у Святобожицях (1917—1920) // Літопис червоної калини. 1935. Ч. 11. Листопад. С. 16—19.
19. Презентували проект «Цифровий архів Західноукраїнської Народної Республіки». URL: <https://history.rayon.in.ua/news/614588-prezentuvali-proekt-tsifroviy-arkhiv-zakhidnoukrainskoi-narodnoi-respubliki>
20. Радикова Н. Архів уряду ЗУНР у Римі відреставрували й оцифрували. URL: <https://photo-lviv.in.ua/arhiv-uryadu-zunr-u-rymi-vidrestavruvaly-j-otsyfruvaty/>
21. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914—1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.
22. Створено цифровий архів Західноукраїнської Народної Республіки. URL: <https://zbruc.eu/node/115808>

23. Томаш Масарик і українці. Архівні документи / уклад та необхідні пояснення й переклади зробив Є. Топінка. Львів : «Видавництво "Центр Європи"», 2010. 440 с.
24. Українська військова санітарна комісія // Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. Ч. 43. 12 падолиста. С. 566.
25. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Київ : Темпора, 2015. Т. 2. 412 с.
26. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 102.
27. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 69.
28. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562.
29. Шлях. Вінниця, 1919. Ч. 56. 27 жовтня.
30. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245645>
31. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245700>
32. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245732>
33. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245815>
34. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245838>
35. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245867>
36. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245885>
37. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245964>
38. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246035>
39. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246063>
40. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246091>
41. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246315>
42. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298700>
43. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298701>
44. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298708>
45. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298710>
46. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298720>
47. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298726>
48. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298729>
49. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298730>
50. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298733>
51. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298737>
52. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298740>
53. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298741>
54. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298742>
55. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298746>
56. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298748>
57. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298751>
58. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298752>
59. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298754>
60. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298757>
61. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298764>
62. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298766>
63. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298772>
64. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298775>
65. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298778>
66. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298779>

67. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298781>
68. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298782>
69. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298783>
70. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298787>
71. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298788>
72. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298792>
73. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298793>
74. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298801>
75. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298802>
76. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298804>
77. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298810>
78. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298812>
79. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298813>
80. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298814>
81. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298818>
82. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298821>
83. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2480#file-302300>
84. Korespondence T.G. Masaryk — Slované. Rusové a Ukrajinci. 2. svazek. Praha : Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2016. 733 s.
85. Sribniak M. Działalność Ukraińskiej Wojskowo-Sanitarnej Misji w Czechosłowacji (1919 — pierwsza połowa 1920) // *Studia z Dziejów Historiografii Wojskowej*, t. XXIII, 2023, ss. 37—47. <https://doi.org/10.15804/sdhw.2023.02>

Отримано 8 жовтня 2024 р.

REFERENCES

1. Velykochyi V. “Vatykanskiy” arkhiv ZUNR [“Vatican” archive of Western Ukrainian People’s Republic] // *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918—1923. Entsyklopediia: Do 100-richchia utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* [Western Ukrainian People’s Republic 1918—1923. Encyclopedia: To the 100th anniversary of the formation of the Western Ukrainian People’s Republic]. Ivano-Frankivsk, 2018. Vol. 1, pp. 231—232. [In Ukrainian].
2. Velykochyi V., Zhernoklieiev O. Oleksandr Yukhymovych Karpenko: ivano-frankivskiyi period zhyttia i tvorchosti [Oleksandr Yukhymovych Karpenko: Ivano-Frankivsk period of life and creativity] // Oleksandr Karpenko — shliakh do sebe. Do 100-richchia profesora Oleksandra Yukhymovycha Karpenka [Oleksandr Karpenko — the way to yourself. To the 100th anniversary of Professor Oleksandr Yukhymovych Karpenko]. Ivano-Frankivsk, 2022. Pp. 81—102. [In Ukrainian].
3. Vidnianskyi S.V. Polityka chekhoslovatskoho uriadu shchodo ukrainskoi emihratsii v mizhvoiennyi period [The policy of the Czechoslovak government regarding Ukrainian emigration in the interwar period]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky* [The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings]. Kyiv, 1993. Iss. 3, pp. 36—56. [In Ukrainian].
4. Vidnianskyi S.V. Ukrainske pytannia v zovnishnopolitychnykh kontseptsiiakh Chekhoslovachchyny (1918—1989 rr.) [The Ukrainian question in the foreign policy concepts of Czechoslovakia (1918—1989)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 1997. No. 1, pp. 43—61. [In Ukrainian].

5. Hanitkevych Ya., Pundii P. Ukrainski likari. Biobibliohrafichnyi dovidnyk. Knyha 3. [Ukrainian doctors. Biobibliographic guide. Book 3]. Lviv, 2008. 428 p. [In Ukrainian].
6. Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. 1918—1920: dok. i mater. [Directory, Council of National Ministers of the Ukrainian National Republic. 1918—1920: documents and materials]. Kyiv, 2006. Vol. 2. 744 p. [In Ukrainian].
7. Z ukrainskoho zhyttia na chuzhyni [From Ukrainian life abroad]. *Volya* [Will]. Vienna, 1920. Vol. 2. Part 4. May, 5. Pp. 190—191. [In Ukrainian].
8. Za kordonom [Abroad]. *Nash shliakh* [Our way]. Kamianets-Podilskyi, 1920. No. 51. March, 14. P. 2.
9. Zaleskyi O. Ukrainska Bryhada v Nimetskim Jablinnim, u ChSR [Ukrainian Brigade in German Yablin, in the Czechoslovak Republic]. *Visti kombatanta* [The news of the combatant]. 1976. No. 1, pp. 38—51. [In Ukrainian].
10. Zymomria I.M. Okopenko Andrii [Okopenko Andrii] // Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]. [Electronic resource]. Kyiv, 2022. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-76175> [In Ukrainian].
11. Kitsera O. Henotsyd ukrainskoi intelihtentsii na prykladi odniiei simi [Genocide of the Ukrainian intelligentsia on the example of one family] // Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu “Totalitaryzm yak systema znyshchennia natsionalnoi pamiaty”, 11—12 chervnia 2020 r. [Collection of scientific works based on the materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference with international participation “Totalitarianism as a system of destruction of national memory”, June, 11—12, 2020]. Lviv, 2020. Pp. 316—322. [In Ukrainian].
12. Kravchuk O. Chekhoslovatska respublika ta yi pershyi prezydent v otsinkakh M. Slavinskoho [The Czechoslovak Republic and its first president in the assessments of M. Slavinsky]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky* [The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings]. Kyiv, 2023. Iss. 32, pp. 155—177. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.155>
13. Nadolska V.V. Informatyzatsiia arkhivnoi haluzi v postradianskykh krainakh: zdobutky i problemy [Informatization of the archival industry in post-Soviet countries: achievements and problems]. *Aktualni pytannia vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii* [Current issues of national and world history]. 2012. Iss. 23, pp. 632—639. [In Ukrainian].
14. Narizhnyi S. Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymi viinamy [Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration between two world wars]. Praga, 1942. Part 1. 336 p. [In Ukrainian].
15. Narizhnyi S. Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihatsii 1919—1939 (Materialy, zibrani S. Narizhnym do chastyny druhoi) [Ukrainian emigration. Cultural work of the Ukrainian emigration 1919—1939 (Materials collected by S. Narizhnyi for the second part)]. Kyiv, 1999. 272 p. [In Ukrainian].
16. Ocheretianyi V. Dyplomatychna diialnist Maksyma Slavinskoho v period Dyrektorii UNR 1919—1920 rr. [Diplomatic activities of Maxim Slavinsky during the period of the Directory of the Ukrainian People's Republic in 1919—1920]. *Mandrivets [Traveler]*. 2007. No. 3, pp. 22—28. [In Ukrainian].
17. Paliienko Maryna. Hornykevych Teofil [Hornykevych Teofil] // Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918—1923. Entsyklopediia: Do 100-richchia utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky [Western Ukrainian People's Republic 1918—1923. Encyclopedia: To the 100th anniversary of the formation of the Western Ukrainian People's Republic]. Ivano-Frankivsk, 2018. Vol. 1, pp. 399—400. [In Ukrainian].

18. Pastushchyn V. Ukrainskyi tabor syrit i startsiv u Sviatobozhytsiakh (1917—1920) [Ukrainian camp for orphans and old men in Syatobozhitsy (1917—1920)]. *Litopys chervonoï kalyny* [Annals of the red viburnum]. 1935. Part 11. November. Pp. 16—19. [In Ukrainian].
19. Prezentuvaly proiekt “Tsyfrovyi arkhiv Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky” [The project “Digital Archive of the Western Ukrainian People’s Republic” was presented]. Retrieved from: <https://history.rayon.in.ua/news/614588-prezentuvali-proekt-tsfroviy-arkhiv-zakhidnoukrainskoi-narodnoi-respubliki> [In Ukrainian].
20. Radykova N. Arkhiv uriadu ZUNR u Rymi vidrestavruvaly i otsyfruvally [The Western Ukrainian People’s Republic government archive in Rome was restored and digitized] Retrieved from: <https://photo-lviv.in.ua/arhiv-uryadu-zunr-u-rymi-vidrestavruvaly-j-otsyfruvally/> [In Ukrainian].
21. Sribniak I.V. Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914—1920 rr.) [Ukrainian prisoners in Austria-Hungary and Germany (1914—1920)]. Kyiv, 1999. 296 p. [In Ukrainian].
22. Stvoreno tsyfrovyyi arkhiv Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky [A digital archive of the West Ukrainian People’s Republic has been created]. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/115808> [In Ukrainian].
23. Tomash Masaryk i ukraintsi. Arkhivni dokumenty / Uklav ta neobkhidni poiasnennia i pereklady zrobyv Ye. Topinka [Tomash Masaryk and Ukrainians. Archival documents / accomplished and necessary explanations and translations made E. Topinka]. Lviv, 2010. 440 p. [In Ukrainian; in Czech].
24. Ukrainska viiskova sanitarna komisiia [Ukrainian military sanitary commission] // *Vistnyk polityky, literatury i zhyttia* [Herald of politics, literature and life]. Vienna, 1918. Part 43. November, 12. P. 566. [In Ukrainian].
25. Ukrainska Derzhava (kviten-hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh, trokh chastynakh [Ukrainian State (April-December 1918). Documents and materials. In two volumes, three parts]. Kyiv, 2015. Vol. 2. 412 p. [In Ukrainian].
26. Fond 1429. Inventory 2. Unit 102. The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine.
27. Fond 3696. Inventory 1. Unit 69. The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine.
28. Fond 3696. Inventory 2. Unit 562. The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine.
29. *Shliakh* [Way]. Vinnytsia, 1919. Iss. 56. October, 27. [In Ukrainian]
30. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245645>
31. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245700>
32. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245732>
33. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245815>
34. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245838>
35. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245867>
36. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245885>;
37. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245964>
38. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246035>
39. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246063>
40. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246091>
41. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246315>
42. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298700>

43. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298701>
44. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298708>
45. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298710>
46. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298720>
47. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298726>
48. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298729>
49. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298730>
50. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298733>
51. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298737>
52. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298740>
53. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298741>
54. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298742>
55. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298746>
56. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298748>
57. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298751>
58. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298752>
59. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298754>
60. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298757>
61. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298764>
62. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298766>
63. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298772>
64. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298775>
65. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298778>
66. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298779>
67. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298781>
68. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298782>
69. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298783>
70. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298787>
71. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298788>
72. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298792>
73. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298793>
74. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298801>
75. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298802>
76. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298804>
77. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298810>
78. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298812>
79. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298813>
80. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298814>
81. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298818>
82. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298821>
83. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2480#file-302300>
84. Korespondence T.G. Masaryk — Slované, Rusové a Ukrajinci. 2. Svazek. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2016. 733 p.
85. Sribniak M. Działalność Ukraińskiej Wojskowo-Sanitarnej Misji w Czechosłowacji (1919 — pierwsza połowa 1920). *Studia z Dziejów Historiografii Wojskowej*. t. XXIII, 2023, ss. 37—47. <https://doi.org/10.15804/sdhw.2023.02>

Received on October 8, 2024

Oleksandr Kravchuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi

State Pedagogical University (Vinnitsia, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-3504-5041

E-mail: ol-kravchuk@i.ua

DOCUMENTS OF “WESTERN UKRAINIAN
PEOPLE’S REPUBLIC ARCHIVES IN ROME”
AS SOURCE OF ACTIVITIES OF UKRAINIAN
MILITARY-SANITARY MISSION IN CZECHOSLOVAKIA

The purpose of the work is to analyze the documents of the Ukrainian military-sanitary mission for the affairs of prisoners of war in Central and Southern Europe about its activities in the Czechoslovak Republic, located in the “Western Ukrainian People’s Republic Archives in Rome” fond. The **methodology** of the study is based on the basic research principles of historicism, scientificity, objectivity, general scientific methods (historical and logical, comparison) and special historical methods (problematic-chronological, source analysis, historiographical analysis). **Scientific novelty.** For the first time in Ukrainian historical science was analyzed the information content of documents from the “Western Ukrainian People’s Republic Archives in Rome” fond about the activities of the Ukrainian military-sanitary mission in the affairs of military prisoners in Central and Southern Europe in Czechoslovakia. **Conclusions.** The documents of the “Western Ukrainian People’s Republic Archives in Rome” are a valuable source of the activities of the Ukrainian Military Sanitary Mission for the affairs of prisoners of war in Central and Southern Europe and its Prague department. They highlight repatriation measures, reveal little-known details of other areas of mission activity, cooperation with the Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People’s Republic in the Czechoslovak Republic, the Czechoslovak Red Cross, which generally reflects important aspects of Ukrainian-Czech relations in 1919—1920.

Key words: document studies, “Western Ukrainian People’s Republic Archives in Rome”, Ukrainian military-sanitary mission for the affairs of prisoners of war in Central and Southern Europe, Ukrainian People’s Republic, Czechoslovak Republic, Prague.

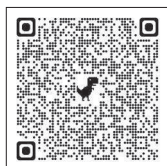
<https://doi.org/10.15407/rksu.40.163>
УДК 930(477):316.343.4-056.31]:394.92

Марина Будзар, кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України Факультету суспільно-
гуманітарних наук, Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-3720-7799
E-mail: qmimaq1113@yahoo.com

Євген Ковальов, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України Факультету суспільно-
гуманітарних наук, Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-7740-4332
E-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДІАЛОГ ГРИГОРІЯ ГАЛАґАНА Й ОСИПА БОДЯНСЬКОГО

Мета роботи: запровадження до наукового обігу листів, якими обмінювалися історик Осип Бодянський і громадський діяч Григорій Ґалаґан, а також контекстуалізація ідейних, соціальних й особистісних мотивів їхнього листування. **Методологією** розвідки є дискурсивний аналіз цих епістолярних матеріалів для поглиблення розуміння сутності комунікаційних процесів в українських громадських та інтелектуальних колах у соціокультурних рамцях середини XIX ст. **Наукова новизна** статті полягає в публікації листування Г. Ґалаґана з О. Бодянським як цілісного епістолярного комплексу. Контекстуальний розгляд цих важливих історичних джерел доводить, що кінець 1840-х і перша половина 1850-х років попри несприятливі політичні обставини (ультраконсервативний режим у Російській імперії наприкінці правління Миколи I) були добою інтенсивного спілкування між українськими патріотами, включеними до мереж різнобічної взаємодопомоги, а лібералізацію початку царювання Олександра II, зокрема послаблення цензурних обмежень, вони використали для активізації національного культурного руху. **Висновки.** Початок листування

Цитування: Будзар М., Ковальов Є. Епістолярний діалог Григорія Ґалаґана й Осипа Бодянського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 163—188. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.163>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Г. Галагана й О. Бодяньського припадає на 1847—1848 рр., коли зовнішня та внутрішня політика уряду Російської імперії набула вкрай реакційних ознак, а останні листи датуються 1857 р. — часом відносної лібералізації громадсько-політичного життя. Змістовий аналіз епістолярію засвідчив, що політична реакція не спромоглася цілковито придушити позаофіційне громадське життя в Україні. Листи унаочнюють форми соціокультурної взаємодії, до яких вдавалися українські патріоти, — від неформального спілкування однодумців до пошуку й придбання текстів з історії, етнографії, фольклористики України. Повноцінним засобом висловлення широкого спектру думок — як обговорення суспільно-політичних проблем, так і вирішення низки приватних питань — є українська мова. Її доволі часто вживав О. Бодяньський та інколи Г. Галаган. Це засвідчує набуття українською статусу повноцінної літературної мови, здатної в повному обсязі задовольняти комунікативні потреби суспільства. Публікація комплексу листів, якими обмінювалися Осип Бодяньський і Григорій Галаган, уможливіло ґрунтовне осмислення досі малодослідженого періоду історії Наддніпрянської України — кінця 1840-х — середини 1850-х років, перехідної доби між Кирило-Мефодіївським братством і початком громадівського руху.

Ключові слова: Осип Бодяньський, Григорій Галаган, епістолярій, українські патріоти, комунікаційна мережа, громадсько-культурна взаємодія.

Актуальність теми дослідження. Дослідження епістолярної спадщини залишається серед пріоритетів у царині гуманітарного знання. Листи як поліфункціональне джерело відображають і подієвий, і духовно-емоційний зміст своєї історичної доби, тому запровадження до обігу епістолярних матеріалів не втрачає актуальності, а надто тоді, коли вони утворюють доволі репрезентативний комплекс, що засвідчує взаємини людей, для яких листування було засобом встановлювати й підтримувати складні соціальні зв'язки. Й тим доречніше, якщо така публікація поглиблює уявлення про комунікацію осіб, які були помітними представниками української патріотичної спільноти середини XIX ст. Це Осип Максимович Бодяньський (1808—1877), виходець зі священницької родини, знаний український історик, літературознавець і фольклорист, публікатор низки джерел і літературних пам'яток з історії та етнографії України, й Григорій Павлович Галаган (1819—1888), нащадок дворянського роду козацько-старшинського походження, великий землевласник і впливовий громадсько-політичний діяч.

Аналіз досліджень і публікацій. Листування Осипа Бодяньського з Григорієм Галаганом досі майже не привертало уваги дослідників. Першу публікацію листів Бодяньського до Галагана здійснили ще 1899 р. історик О.М. Лазаревський і філолог-славіст, педагог А.Й. Степович на сторінках часопису «Киевская старина» в рубриці «Частная переписка Г.П. Галагана», в якій також оприлюднили листи від М.А. Рігельмана, А.А. Метлинського, П.О. Куліша, маючи на меті знайомство читацького загалу з цінними матеріалами родинного архіву Галаганів, але в розпорядженні публікаторів не було зворотних листів, себто Бодяньському від Галагана [14, с. 24—32]. Незабаром М.П. Василенко торкнувся питання кореспондування О. Бодяньсько-

го з представниками української інтелектуальної еліти, але зосередився на його комунікації з письменниками й науковцями — М.О. Максимовичем, М.В. Гоголем, Т.Г. Шевченком, П.О. Кулішем, Г.П. Данилевським, О.М. Лазаревським [3, с. 205—211], використовуючи тексти листів, опублікованих упродовж 1880-х років колекціонером А.О. Титовим [5, с. 74—75]. Ф.Я. Савченко, за ініціативою якого папери О. Бодянського з колекції А. Титова наприкінці 1920-х років були передані з Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина до ВУАН для тимчасового опрацювання та залишилися в Україні [11], проаналізував відомості про Т. Шевченка в неопублікованій кореспонденції вченого, опосередковано вказавши на присутність Г. Ґалаґана в колі спілкування дописувачів [12]. Традиція розгляду архіву О. Бодянського з акцентом на комунікації з українськими літераторами й науковцями збереглася у вітчизняній гуманітаристиці до початку ХХІ ст. Наприклад, у дослідженні українознавчого контексту праць ученого йшлося лише про визначених понад 100 років тому діячів [9, с. 151—183]. Останнім часом діапазон опрацювання листування О. Бодянського з Г. Ґалаґаном розширюється [13], але проблема розгляду епістолярної взаємодії цих людей в інтелектуально-світоглядних реаліях середини ХІХ ст. досі не вичерпана.

Метою статті є запровадження до наукового вжитку листування Григорія Ґалаґана з Осипом Бодянським у повному обсязі та контекстуалізація цих листів.

Виклад основного матеріалу. Оригінали епістолярного комплексу зберігаються у двох фондосховищах — Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у складі документів з Ґалаґанівського архіву (п'ять листів О. Бодянського у фонді ІІІ) і відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України в архіві О. Бодянського (дев'ять листів Г. Ґалаґана у фонді 99).

Ці тексти охоплюють 1847—1857 рр. — десятиріччя, в якому поєдналися дві доби в історії Російської імперії та, відповідно, України, що перебувала в її складі. Перші зі збережених листів припали на початок так званого «похмурого семиріччя» — останні роки правління Миколи І (1848—1855), коли російський уряд, роз'ятрений революційними й національними рухами в Європі, вдався до вкрай реакційної внутрішньої та зовнішньої політики, а завершується цей епістолярний комплекс текстами 1856—1857 рр., коли на початку царювання Олександра ІІ з'явилися перші ознаки лібералізації суспільно-політичного життя. Це є історичним тлом листування. Значущою прикметою листування є мова — листи Бодянського подекуди повністю, а інколи частково написані українською, україномовні вставки є й у деяких листах Ґалаґана до нього.

Г. Ґалаґан особисто познайомився з О. Бодянським у Москві взимку 1846—1847 рр. Він згадував у щоденнику того часу про Бодянського як

публікатора джерел і досліджень з історії України, зокрема знакомитої «Історії русів» — твору, в якому, на думку Ґалаґана, захопленого романтичною візією національного руху, «видно всю велич нашого народу, всі фанатичні та каверзні жорстокості поляків і, нарешті, всі кричущі кривди й нешляхетні вчинки Петра І-го й усіх, які запозичували й наслідували його приклад...» [7, арк. 34]. Водночас Ґалаґан відзначив ще одну важливу археографічну працю Бодянського — публікацію «Літопису Самовидця», а також підготовку до друку розвідки з історії України Олександра Рігельмана (в останньому випадку громадське навіть перетиналося з особистим, бо Рігельмани були близькими родичами Ґалаґанів) [Там само]. Крім того, взаємному зближенню Ґалаґана й Бодянського сприяло почуття земляцтва, адже Осип Максимович був родом з Варви, містечка в Лубенському повіті на Полтавщині, де здавна були маєтності Ґалаґанів. Тому цілком доречним було звертання «земляче», яке Бодянський часто вживав у своїх листах до Григорія Павловича.

Тож між Г. Ґалаґаном і О. Бодянським було чимало спільного, що створювало міцну основу для їхніх тривалих товариських взаємин, — походження з одного краю, щира цікавість до української минувшини й традиційної культури в її фольклорно-етнографічній репрезентації. До того ж ще до особистої зустрічі вони мали чимало спільних знайомих і, так би мовити, заочно знали один одного. Наприклад, Михайло Литвинов ще навесні 1844 р. в листі до О. Бодянського розповів йому про зустріч з Тарасом Шевченком на вечірці, влаштованій для земляків Г. Ґалаґаном, який, на думку дописувача, мав у душі теплу любов до всього рідного: це «уповні чудесна людина, серце добре, ум просвічений і, найголовніше, не вдає великого пана» [12, с. 135].

Включення Г. Ґалаґана й О. Бодянського до розгалуженої комунікаційної мережі українських патріотів 1840-х років і вільне володіння системою культурних кодів, вживаних у цьому колі, уможливили довіру й взаємоповагу у спілкуванні цих двох людей, які, зауважимо, перебували доволі далеко один від одного не лише в просторовому сенсі, адже Ґалаґан мешкав в Україні, а Бодянський — у Москві, але й в російських імперських соціальних структурах, оскільки один був багатим поміщиком, а інший — скромним університетським професором. У такому соціокультурному контексті Г. Ґалаґан, приміром, міг цілком відверто поділитися з «щирим українцем з Варви» своїм проектом видання «на малоросійській мові книг для простого народу» [7, арк. 37]. Цим же обумовлювалися і відверті інтонації першого листа Г. Ґалаґана до О. Бодянського, в якому відбилися враження від дедалі важчого тягара миколаївської реакції. Лист датований 20 січня 1848 р. — ще й рік не сплив від часу розгрому Кирило-Мефодіївського братства. А треба взяти до уваги, що тоді до слідства притягалися близькі Г. Ґалаґану люди — наставник і друг Федір Чижов, двоюрідний брат Микола Рігель-

ман. Сам Г. Ґалаґан згадувався у слідчих матеріалах як український патріот і людина з демократичними переконаннями, що тоді сприймалося в урядових колах як певна ознака політичної неблагонадійності [4, с. 200—201]¹. Цей лист О. Бодянському набуває навіть драматичності, коли від розмови про поточні справи Г. Ґалаґан переходить до екзистенційних роздумів про те, що, як йому здається, Україна безповоротно втрачає свою національну самобутність. Такі настрої підживлювалися тогочасним романтичним топосом ностальгії за «старими часами» й передчуттям загибелі ідеалізованої минувшини: «Народ помітно втрачає останні крихти своєї патріархальності та поринає у нові брутальні втіхи», — пише він Бодянському. А пани, виправдовуючись неможливістю вчиняти інакше, «віддаються, за малим виключенням, суто матеріальним справам». Глибину цим роздумам додає притаманне Ґалаґанові вправне володіння словом: у цьому ж листі він вдається до складної метафорики, «нервом» якої є образ хмари як символу лихоліття, причому вживає українську мову, бо її напрочуд багата полісемантичність дозволяла створювати «кодовані повідомлення», зрозумілі «нашим», обізнаним з українською фольклорною традицією, з якої цей образ було запозичено: «...Ми з Вами ще побалакаєм; а про віщо? про те, як знаходять хмари на зелені степи і що маємо робить, як розійдуться тії хмари». У такому ж сенсі Г. Ґалаґан протиставляє «зиму» «весні», яка в його тексті постає як символ відродження. Це, безперечно, міг зрозуміти та оцінити лише «свій».

Задушлива атмосфера кінця 1840-х — середини 1850-х років відлунює в обговоренні у листах особистих питань, коли у приватному проринає громадське, що назагал притаманно тогочасному епістолярному мовленню. У листі від 28 листопада 1849 р. Г. Ґалаґан дуже обережно пише Бодянському: «З тих самих часів, як Ви стали жертвою глумливої підступності, літературні праці Ваші зупинилися». Тут ідеться про важкі наслідки для вченого сумнозвісної «справи Флетчера». У творі англійського дипломата Джайлса Флетчера (1546—1611) «Про державу Російську...», опублікованому в перекладі російською мовою на сторінках часопису «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских», який видавався за редакцією Бодянського, йшлося про «темні боки» московської історії XVI ст. В урядових колах цю публікацію внаслідок інтриг міністра народної освіти С.С. Уварова було розцінено як поширення «наклепів» на Росію. Через це часопис було закрито, а О. Бодянський на деякий час мусив покинути кафедру в Московському університеті [2]. Усе це неабияк хвилювало українських

¹ На слідстві Ф. Чижев заявив про Г. Ґалаґана, вочевидь бажаючи одночасно і з правдою не розминутися, і не підставляти друга під удар імперської репресивної машини: «Він пристрасно, до безумства любить Україну, лише нею і марить, до того, що нерідко я на його гримав. Але я переконаний, що він ані за своїм тихим єством, ані за нахилами не може мати жодних політичних намірів» [4, с. 245].

поціновувачів наукових праць О. Бодянського, тому Г. Галаган вирішив запропонувати вченому матеріальну допомогу для самостійного видання ще не опублікованих текстів («багато з усього цього матиме великий інтерес для читаючої публіки»).

До речі, пропозиція матеріальної підтримки заради видавничої справи є вельми показовою з огляду на подальші непорозуміння у цьому питанні, до якого долучилися П. Куліш і М. Білозерський. У розмовах з Білозерським і листах до нього Куліш закидав Галагану небажання позичити Бодянському гроші для публікації його праць. 22 лютого 1854 р. Білозерський занотував у своєму щоденнику: «Як дивно й сумно було чути, що Г[алага]н вагається дати в борг, на 6 років, 3000 р. срб. Бодянському, який на ці гроші видав би безліч дуже важливих історичних джерел» [Цит. за 10, с. 477]. Лист Куліша від 16 березня того ж року містить натяк на невдоволення Галаганом: «Розмірковують ці панове чудово, а якби треба було купити славу рідної літератури [за] 3000 р. срб. — то взяли б так точно, як і за пропозицію Бодянського» [Там само, с. 171]. А в липні Куліш писав Бодянському про свою розмову з М. Рігельманом: «Я просив його бути посередником між Вами обома [Бодянським і Галаганом. — М. Б., Є. К.] й зруйнувати ваші обопільні непорозуміння, в яких, як здається, Ви перебуваєте...» [Там само, с. 190].

Також листування Г. Галагана й О. Бодянського свідчить, що політична реакція кінця 1840-х — початку 1850-х років не спромоглася цілковито придушити позаофіційне громадське життя в Україні. У той час існували розгалужені комунікаційні мережі громадських активістів, важливим вузлом яких був Київ. Одним з таких осередків став гурток однодумців, до якого належали українофіли Г. Галаган і М. Рігельман та опальні слов'янофіли Ф. Чижев і Ю. Самарін. У листі від 4 січня 1850 р. Григорій Павлович писав: «...Є все ж таки люди добрі, добродішні, з якими любо поговорити, оновитися, освіжитися у своїх намірах і трошки обмитися від тієї кори, яка на нас непомітно наростає наклепом світу [підкреслено автором. — М. Б., Є. К.]». До «київського гуртка» також приєднався ліберальний поміщик Василь Тарновський (старший), за характеристикою, наданою йому Г. Галаганом у щоденникових нотатках, «розумний, освічений, добрих намірів і в душі наш малоросіянин [патріот. — М. Б., Є. К.]» [8, арк. 6]. Головне, що обговорювали на зустрічах, — «селянське питання»: «Багато дістав я втішного з наших розмов, вчотирьох чи вп'ятьох, коли ще був тут Тарновський» [Там само, арк. 7зв.]. Із цих же записів зрозуміло, що спілкування з Василем Васильовичем узимку 1849—1850 рр. стало одним із чинників зацікавлення Григорія Павловича статистичними дослідженнями: «...Ми з ним немало говорили й зійшлися на думці, що в нинішній час і за теперішніх обставин є лише один вихід для намірів розповсюдження добра й поразки зла; цей єдиний вихід є статистика» [Там само, арк. 6зв.]. Згодом це зумовило участь Г. Галагана в діяльності ще одного осередку громадської активності

в Києві — Комісії для опису губерній Київського навчального округу, створеної 1851 р. Лист до Бодянського від 23 березня 1855 р. унаочнює, наскільки важливою цариною стали тоді для Г. Ґалаґана статистичні розвідки, що трактувалися ним як засіб громадського самоусвідомлення та передумова позитивних соціально-економічних змін: «Вивчення краю з усіх його боків, пізнання самих себе відкриють кожному речі так, як вони є насправді».

Важливим проявом взаємин Г. Ґалаґана й О. Бодянського, зафіксованим у листуванні, було обопільне прагнення збирати тексти, які належали до царини їхніх зацікавлень, загалом типових для інтелектуалів доби романтизму як системи ідей та естетичних уявлень, — історії, етнографії, фольклористики. Листи показують, що Г. Ґалаґан хотів мати повний комплект «Чтений...», які публікувалися за редакцією Бодянського, а також бажав одержати копію рукопису ще не опублікованої Кулішевої «Чорної ради». За допомогою Г. Ґалаґана О. Бодянський розшукував в Україні рукописи в місцевих аматорів старожитностей — О. Ханенка, П. Білецького-Носенка, В. Полетики. Цікаві згадки в їхньому листуванні є про Миколу Маркевича, історика й етнографа, двоюрідного Ґалаґанового брата. У листі від 1 лютого 1848 р. О. Бодянський зауважив, що, на його думку, останнім часом Маркевич надто переймається матеріальними справами і занурився в господарчі клопоти — «огречкосіївся», а Г. Ґалаґан у відповідь зауважив, що жага до збирання старожитностей у Маркевича аж ніяк не згасла, а П. Білецький-Носенко, аматор української словесності, передав йому низку своїх праць, як-от «Малоросійську граматику» і «Словник малоросійської мови». Це були справді важливі рукописи, які Маркевич оцінив належним чином [6, арк. 33], але Г. Ґалаґан обіцяв передати їх О. Бодянському, якби Маркевичу не вдалося опублікувати їх самотужки.

Обговорення пошуку старожитностей демонструє високопрофесійне ставлення О. Бодянського до наукової праці: він прагне віднайти в архіві Полетик ще один примірник рукописної «Історії русів» для порівняння з уже опублікованим текстом для можливого передруку.

Епістолярій також унаочнює обопільний інтерес Г. Ґалаґана й О. Бодянського до українського фольклору, передусім пісенного. В останніх листах, написаних у перші роки царювання Олександра II, коли за словами Ґалаґана, «все оживає..., являються на світ Божий такі речі, що довгий час були під спудом і під заборонаю», обговорювалася публікація збірки «Южнорусские песни с голосами», куди увійшли твори, зібрані М. Маркевичем і упорядковані за участі Григорія Павловича, який волів видрукувати їх власним коштом. Ще в 1849 р. І. Аксаков бачив книгу вже надрукованою та готовою до випуску, але цензура «знайшла потрібним ще дещо викинути» [1, с. 332]. Г. Ґалаґан доручив клопотатися про публікацію збірки в Києві М. Рігельману [Там само, с. 295], а в Петербурзі — Л. Жемчужникову, але саме допомога О. Бодянського, який мав власний гіркий досвід цензурних

заборон («Нам, столичанам, письменство й усі його митарства більш знайомі, ніж Вам, мешканцям віддаленої, але благословенної Малоросії») посприяла владнанню цієї справи.

Листування, будучи суб'єктивною репрезентацією життєвого досвіду, абсорбує в собі всю його розмаїтість, у ньому відображаються як події, що визначали долі цілих націй, держав або навіть усього людства, так і ситуації, важливі лише для однієї людини чи порівняно вузького кола респондентів, але і вони є невід'ємними складниками людського буття, в якому «велике» немислиме без «малого». Тому навіть суто особисте бажання О. Бодяньського скористатися впливом Г. Галагана у дворянсько-чиновницьких колах Лівобережної України та Києва, щоб допомогти своєму братові Федору Максимовичу здобути посаду штатного наглядача повітового училища у Прилуках, що, власне, стало приводом для початку їхнього епістолярного діалогу (до речі, цей лист від 14 грудня 1847 р. О. Лазаревський і А. Степович не опублікували, чи то через його нібито суто приватний зміст, чи то через українське мовлення автора, не уповні зрозуміле для них), унаочнює нюанси тогочасного суспільного життя — і те, що посада почесного наглядача повітового училища була синекурою для дворян, і те, що служба в училищі могла врятувати сина священника «від батьківських злиднів», і те, що для її отримання треба було задіяти досить непростий механізм клієнтело-патерналістських контактів. Особливої уваги варте те, що саме у цьому листі О. Бодяньський вживає один з варіантів українського писемного мовлення, поширений у XIX ст., — імітацію селянської «балачки», коли переважають стилістика та граматичні конструкції усної оповіді, звертаючись до Г. Галагана на «ти» й послуговуючись зменшувальною формою його імені — «Грицько», чого ніколи не дозволяв собі у текстах російською. У такий спосіб його прохання допомогти братові сприймається не як домагання протекції від людини з вищим соціальним статусом, але як прагнення здобути дружню підтримку від земляка, від людини, яка розуміє мову тієї батьківщини, дітьми якої вони обидва є. Тож українська мова у цьому листуванні набуває символічного значення, урівнюючи поміщика з професором у рамках культурної спільності, завдяки чому соціальна нерівність відступає перед національною єдністю, що може виявлятися навіть у дрібницях, як-от наданні посади для «свого».

Усі листи друкуються за оригіналами, сучасним правописом, проте з максимальним дотриманням граматики і стилістики джерела.

Наукова новизна. Публікація листування Григорія Галагана з Осипом Бодяньським, що міститься у фондах Інституту рукопису НБУВ імені В.І. Вернадського та Інституту української літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, не лише розширює уявлення про зміст спілкування українських інтелектуалів і громадських діячів з різних суспільних груп — різночинної інтелігенції (О. Бодяньський) і помісного дворянства (Г. Гала-

ган), але й репрезентує важливі деталі громадського життя в Україні кінця 1840-х — середини 1850-х рр.

Висновки. Листування між Осипом Бодяньським і Григорієм Ґалаґаном, яке розпочалося наприкінці 1847 р. і тривало до 1857-го, належить до важливого етапу історії українських теренів у складі Російської імперії, який охоплює політичну реакцію кінця правління Миколи I і початок лібералізації з приходом до влади Олександра II. Для українського громадського життя це був перехідний період від ідеалів і прагнень часів Кирило-Мефодіївського товариства до зародження демократичного громадського руху. Листування Г. Ґалаґана з О. Бодяньським доводить, що навіть під час миколаївської реакції кінця 1840-х — початку 1850-х років українські інтелектуали та громадські діячі намагалися використовувати будь-які можливості, від публікації наукових розвідок до статистичних досліджень, для підкріплення власної культурної ідентичності. Позаофіційний громадський рух, що зосередився в гуртках однодумців, які не вступали у пряму конфронтацію з імперією, але використовували легальні можливості діяльності, проявлявся в різних формах соціокультурної взаємодії — обміні друкованими виданнями й рукописами, збиранні джерел з історії, етнографії, фольклористики. Не менш важливим було вживання в листах української мови, що мало символічне значення як акт національної самоідентифікації.

Листування О. Бодяньського з Г. Ґалаґаном, яке вперше публікується як цілісний епістолярний комплекс, безперечно є важливим джерелом і для дослідників громадських рухів, і для мовознавців, які працюють у царині соціолінгвістики. Наявні в цих листах характеристики різних осіб, визначних і маловідомих, роздуми про актуальну для того часу суспільну проблематику оприявнюють чимало нових рис у картині світу українців середини XIX ст. Публікація цих текстів має сприяти подальшому поглибленому опрацюванню епістолярної україніки.

ЛИСТИ

О. Бодяньський — Г. Ґалаґану

А що, Грицьку, чи не час лишень до Києва оглоблі повернути? О, добре б було, дуже добре, перекинуться тобі через Дніпряк на Різдвяних, та, як кажуть то, побалакати з дужчими нас, щоб там, якимсь побитом, чужее на своє повернути, Пирядин на Прилуку². Ідь же, коли не милюсь, тобі обіщали жінку за чоловіка, як тільки Носенка з носом не стане? А от же не тільки з носом, але й з потрохами може його винесло з Прилуки!³ Дак нічого ж виляти, кажу швидчій на коняку да до шляху. А

² Г. Ґалаґан тоді обіймав посаду почесного наглядча Пирядинського повітового училища.

³ Ідеться про П.П. Білецького-Носенка, педагога, літератора та етнографа, який тривалий час обіймав посаду почесного наглядча Прилуцького повітового училища.

там, коли наша взяла, зробишся потом у себе дома, та ще й на господі, будь ласкав, пане добродію, не побрезкуй моїм братягою ⁴, що знай все дальше лізе од батьківських злиднів, котрі без його розійдуться як той лист по води, або роса по трави. У Прилуці б йому було, мабуть, краще и тепліше, ніж у Бога за дверями. А тобі, коли переведешся, сюю капість зробити, що чоловікові плюнуты. Будь ласкав же, пане земляче, одмірь пригоршнею козакові, щоб тобі Біг святий одміряв обома!

Бувай здоров та не забувай щирого твого земляка Иська Бодяньського.

Року 1847, декабря 14-го у Москви.

Уперше опубліковано: Український дворянський епістолярій... [13, с. 63—64]. Оригінал: ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 257.

Г. Галаган — О. Бодяньському

Сокиренцы. 20 генваря 1848.

Излишне было бы говорить Вам, дражайший земляк мой Осип Максимович, какое удовольствие принесло мне письмо Ваше от 14 декабря, да еще на нашем святом и благородном наречии писанное. Мне было истинно приятно то, что я увидел, что Вы-таки меня не забываете.

Вы знаете, что приятнейшие минуты, проведенные мною в Москве, вне моего семейства, были с Вами, и разговоры, которые мы неумолчно вели между собою, оставили во мне сладкие впечатления на всю мою жизнь ⁵. Тем-то более я бы желал от всей души быть Вам чем бы то ни было полезным; но на первый раз попытка моя пока осталась тщетною. Причина моего долгого молчания была та, что все сие время шли переговоры с киевскими начальниками о переводе меня в Прилуку. Но увы! я не мог сам съездить в Киев, а противная партия действовала там лично, и скоро получил я ответ, что Прилуцкое училище обещано Василию Петровичу Тарновскому, который теперь в Зенькове ⁶. Прежде еще сам Траскин приглашал меня в Прилуку ⁷, но Тарновский соученик Юзефовича и Писарева ⁸, и дело повернулось в другую сторону. Бог с ними, мне все равно для меня, но мне досадно, что это обстоятельство лишило меня возможности до другого случая быть полезным Вашему братцу. Несмотря на то, я не теряю надежды: во-первых, в феврале месяце я думаю быть в Киеве, а во-вторых, как бы то ни было, но Тарновский мой родственник и я на него нападу, чтобы он сам просил о переводе Вашего братца в Прилуку.

⁴ Мовиться про Федора Максимовича Бодяньського, молодшого брата О. Бодяньського.

⁵ Г. Галаган залишив запис у щоденнику за 12 січня 1847 р.: «Бодяньський, з яким ми, хоча й не бачилися раніше ніколи, зустрілися як старі друзі, помалу познайомить нас із багатьма літописами українськими й тим сприятиме пізнанню нами самих себе...» (ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 6922. Арк. 34).

⁶ В.П. Тарновський обіймав посаду почесного наглядча Зінківського повітового училища, але клопотався про переведення до Прилук. Г. Галаган теж добивався посади почесного наглядча Прилуцького повітового училища, бо мешкав у Прилуцькому повіті в с. Сокиринці, проте мусив задовольнятися посадою почесного наглядча училища в Пирятині, а згодом у Борзні.

⁷ Генерал О.С. Траскін — попечитель Київського навчального округу.

⁸ М.В. Юзефович — тоді помічник попечителя Київського навчального округу, М.Е. Писарев — правитель канцелярії Київського генерал-губернатора, впливові урядовці, обидва були вихованцями Московського університетського благородного пансіону.

Итак, извините меня, любезнейший земляк, если я не мог быть на сей раз Вам полезен, и будьте уверены, что тут не было от меня недостатка в доброй воле. По-стараясь всеми силами поправить дело.

Что сказать Вам о нашей милой Украине? Хотя нет ничего очень утешительного, но я знаю по себе, что когда находишься далеко от родины, то все приятно об ней слышать, даже и дурное. — Нынешняя зима у нас так холодна, как давно не запомнят, между тем, дороги почти никакой нет, а потому все осуждены на невольное домоседство. Бедненькие люди мерзнут как мухи и ожидают весны с терпением, свойственным только им. В нравственном отношении страна наша упадает год от году: народ заметно теряет последние остатки своей патриархальности и предается новым грубым удовольствиям, а пань... — те, легко находя перед самими собою извинение в невозможности иначе делать, предаются за небольшим исключением совершенно материальным занятиям. Вот так идет день за днем почти без мысли, без желания, пока наконец благодатная весна не разовьет нам все красоты нашей степной природы; тогда мы займемся прекрасной землей, забывши между тем все земное. Еще, слава Богу, в красотах природы нашей мы можем найти утешение и, предавшись им, забыть на время разные беды. Если Вы мне доставите еще удовольствие написать мне письмо, то сделайте милость, скажите, могу ли я надеяться этого лета видеть Вас в Малороссии, Вы, кажется, имели намерение съездить на родину; коли так, то напишіть мені заздалегідь, щоб я таки знав, коли Вас сподіваться. Тоді ми з Вами ще побалакаєм; а про віщо? про те, як ходять хмари на зелені степи і що маємо робити, як розійдуться ті хмари. — Оце недавно вернувся я від Ханенка, бо я їздив за Десну одвідати Маркевича Михайла, що овдовів⁹. Ханенко мені показував усю свою старовину; уже ж її там чимало, на цілу добру скриню! і усе те має Вам посилати, буде з Вас не на один рік. — Бувайте ж здорові, мій щирый земляче; хай Вам Біг помога у всьому, що задумаєте робити, та не забувайте Вашого приятеля

Григора Галагана.

Уперше опубліковано: Український дворянський епістолярій... [13, с. 101—102]. Оригінал: Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ НАНУ. Ф. 99. Спр. 86. Арк. 1—2зв.

О. Бодянський — Г. Галагану

Вчера получил я Ваше письмо, а сегодня уж и отвечаю Вам, пане добродію, Грицьку! Усе ж то воно лучше, як скинеш з шиї, що на їй висне. Отвечал бы Вам и вчера, да было заседание в Обществе историческом, а в заседание насилу хватило часу прослєбезовати Ваш лист. Сьгодні одлинуло трошки от душі, хоча теж строчу оце Вам не в своїй хаті, а в друкарні, куди забрався, не глядячи на неділю, ще трохи не вдосвіта, а вийду хіба як дівчата вже полягають спати на вечорницях.

⁹ Г. Галаган був у Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії, в с. Ленків, у маєтку свого двоюрідного брата і близького приятеля Михайла Андрійовича Маркевича, який незадовго до того втратив дружину Катерину Василівну, уроджену Лобисевич. Ханенко — Михайло Іванович, поміщик Новгород-Сіверського повіту, одружений із двоюрідною сестрою Галагана Лідією Михайлівною, уродженою графинею Гудович, брат Олександра Івановича Ханенка — аматора українських старожитностей.

Благодарю Вас от всего сердца козацкого за Ваши старания о моем бедном брате. Что делать? Против гори не зсипать піском, а канчуком обуха не перебити. Пождем и теперь у бережечку, чи не повіє вітерець и на наші паруси. Буде можно, прошу действовать, при случае, на родственника своего, Василия Петровича Тарновского¹⁰. Я бы сам обратился к нему с просьбой, но решительно незнаком с ним и не знаю, что он такое за человек. На киевских не имею никакой надежды: там сидять, як бачу, усе брехуни та дурисвіти, нехай здорові будуть! Тоже самое вижу и в Полтаве: вередують, ніби козак чорнобривою. Щоб вони не дождали, щоб я коли ще коло їх панькав!..

Вы спрашиваете, буду ли я нынешним летом дома? Бог весть, пане Грицьку. Ба-жалось би дуже, але, як кажуть то, є в глеку молоко, та голова не влізе. І ніколи, і ні з чим, хоч і було би для чого, а найпаче задля свого здоров'я, которому не вадило б звести дух під своєю оселею, дома й в господі; але, кажу ж, рада б душа у рай, да гріхи не пускають, або: мама за пана, дак пан не бере...

От Мих. Ив. Ханенка получил, вместе с Вашим, письмо, от 21 прошлого месяца. Он извещает меня и о Вашем у него пребывании. Даже Н.А. Маркевич¹¹, случившейся на ту пору у него, настроил мне от себя, извиняясь в несдержании доселе своего слова. Авось, когда-нибудь и он удосужится. При случае действуйте на него для общей пользы. Он уж, кажется, слишком огречкосеился; видно, однако же, что человек добрый и умный, и хоч куди козак. Ханенки ж, вижу, молодцы, особливо Мих. Иванович. Честь и слава ему ныне и в будущем, от нас и после нас! Будет чем его землякам за такое радушное содействие Историческому обществу помянуть.

Прошу поклониться от меня всем своим родным и всем, кто только помнит меня и не поминает лихом.

Будьте живенькі, здоровенькі, та не забувайте

Вашого найщиршого земляка
Иська Бодяньского.

1-го февраля 1848.

Москва. Университетская типография.

Уперше опубліковано: Киевская старина. 1899. № 7. С. 25—27.
Друкується за оригіналом: ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 258.

Г. Галаган — О. Бодяньскому

Получено 5/III 48, пятница¹².

Сокиренцы. 18-го февраля 1848.

Еще недавно получил я письмо Ваше, любезнейший и многоуважаемый мною земляк, еще не успел ничего сделать по Вашему поручению, как уже и лезу к Вам с моей просьбой. Видите ли, Осип Максимович, что значит принадлежать к себе человека, что после и покою не даст. А вот в чем состоит моя покорнейшая просьба:

¹⁰ В.П. Тарновський тоді вже обіймав посаду почесного наглядча Прилуцького повітового училища, щодо якої марно клопотався Г. Галаган. Ф.М. Бодяньський згодом таки став штатним наглядчаем Прилуцького повітового училища.

¹¹ Микола Андрійович Маркевич, визначний український історик та етнограф, двоюрідний брат Г. Галагана.

¹² Приписка О. Бодяньского.

мне хочется иметь все доселе вышедшие книги «Чтений Общества», а у меня они не все. Будьте так добры, передайте прилагаемые при сем 10 руб. сереб. в типографию, чтобы мне переслали недостающие у меня. Вот те, которые у меня есть:

№ 1. Генварь 1846 г.

№ 2. Февраль 46.

№ 3. Март 46.

№ 4. Апрель 46.

№ 1. Июнь 1846.

№ 2. Сентябрь 46.

№ 3. Октябрь 46.

№ 5. Декабрь 46.

Видите ли, у меня нет № 4-го ноября и потом всех следующих.

Если продаются с раскрашенными картинками, то будьте ласкавы, пришлите таковые, лучше дороже заплачу, да чтобы были раскрашены. Уже в другой раз не буду дале-Биг вас беспокоить, тільки научите, куди посылать впродь деньги для доставления сих книг. Зробіть же ласку, удружить землякові, щоб він таки Вам вічно дякував. Що Вам казать про нас? Оце вже третій тиждень, що така зробилась одлига, що увесь сніг пропав і лід взявся водою. Неможна їздить ні саньми, ні возом, та й ледве ноги волочить, так грязко; того й гляди, що чоботи покинуть у багні та мерщій босий додому. Ще тиждень так буде, то сподіватимемося журавлів. Тільки що прибрався у Київ, та куди Вам! Страшно за голову, бо Дніпро не жартує і вже досі мабуть розбив кригу і шпуге.

Вы мне пишете про Марковича; он славный человек, нечего сказать, но на него весьма мало можно надеяться в настоящее время. Он втянулся в сахарный завод, затеял дело не по своим силам и теперь в ужасных заботах. Между тем, он хотя никакой видимой пользы не приносит истории и литературе в настоящее время, но, несмотря на то, он занимается собиранием всего замечательного и нельзя надивиться, как он в этом успевает! Недавно он у нас был и показывал новые, но удивительные вещи. Вы, вероятно, знаете, что прежде почетным смотрителем в Прилуке был старик Носенко-Белецкий. Никто не подозревал, что этот человек (впрочем, ученый Екатерининского века) занимался в тиши своего кабинета и занимался очень дельно. Будучи недавно разбит параличом и чувствуя себя теперь легче, он, однако, думает о приближающемся конце и, пригласив к себе Марковича, передал ему свои труды. Что же вы думаете? Малороссийская грамматика, прекрасно составленная, и полный малороссийский лексикон с этимологическими и филологическими замечаниями и разными пословицами и поговорками при словах¹³. Надобно же этому Марковичу счастье захватить в руки такое сокровище. Но не беспокойтесь, я эти сокровища буду стеречь, как только можно, и если он сам их не издаст, то надеюсь, что они не уйдут от Ваших рук. Он мне много говорил также об одной рукописи, которую он имеет в виду: историческое описание местечек, сел и хуторов одной части Полтавской губернии, именно наших мест; составленное во времена Гетманщины. Хотя эта рукопись, если только она существует, имеет более интересу частного, но несмотря на то может быть очень важна. Как только он ее достанет, то я, увидев ее, напишу Вам о ней подробно, хоть он и не будет об этом и знать.

¹³ Цей словник було опубліковано лише у XX ст. Див.: Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1966. 421, [1] с.

Еще раз прошу Вас, любезнейший земляк, не прогневайтесь за мое поручение, да я не знал, как поступить, а хочется иметь книги. Бувайте ж здорові, мій голубе. Хай Вам Біг помога, у тяжких роботах, та згадуйте інколи Вашого щирого приятеля Г. Галагана.

Уперше опубліковано: Український дворянський епістолярій... [13, с. 103—105]. Оригінал: Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ НАНУ. Ф. 99. Спр. 86. Арк. 3—4 зв.

О. Бодянский — Г. Галагану

Вчера получил я Ваше письмо и, чтоб не копить долгов письменных к другим, отвечаю Вам сегодня на него. Якось легче чоловікові, як скине який гріх з шії.

Деньги, 10 р. сер., получены и переданы уже мною сегодня актуарию Общества Ив. Алексеевичу Дмитриеву, живущему в самой Университетской типографии, чтобы он немедленно же отправил на них просимые Вами книжки наших «Чтений». Судя по тому, что Вы уже имеете, Вам следует выслать 11-ть №№ включительно, т. е. 1846 г., 2-го года: 4; 1847 г.: 6, 7, 8, 9 и 3-го года: 1, 2, 3, 4, 5 и 6-й, вышедшие доселе, кои все стоят, без пересылки, 13 р. 40 к. сер., как это увидите из счета актуария. К нему же лучше всего можете всякий раз обращаться и впредь, по адресу, находящемуся на каждой обертке книжки «Чтений». Вернее и покойнее будет поручить ему, однажды навсегда, высылать каждый № «Чтений» тотчас по выходе к Вам, в Прилуку, а следующее за то либо взнестъ за год вперед, либо же по мере получения всех книжек (9-ти), стало быть в июне месяце, потому что с июня по сентябрь не бывает заседаний в обществе по случаю вакаций, и маем всегда заключатся год, как сентябрем открывается. Книжки «Чтений» являются каждый раз после заседаний, без коих не может быть и их самых, или же, в противном случае, должны бы переменить свое название («Чтений»), и тогда выходить, по примеру прочих журналов, с 1-го генваря, но зато они не были бы отражением Общества. Я потому советую Вам обратиться к актуарию, что он человек у меня самый отчетливейший и удовлетворяет в этом отношении довольно многих. Если бы Вам вздумалось выслать ему вперед деньги, то вот мерило, которому можно приблизительно следовать: каждая книжка, по большей части, продается по рублю серебром, весовых за 3 ф., всех книжек в год (с сентября по июнь) 9-ть, следовательно... Недостающее можете по истечении года дослать, возобновляя выписку «Чтений». За ценой всегда можно следить по самым книжкам, на коих (на обертке) вставляется каждой цена. Иная книжка, в случае толщины ее, дороже рубля серебром, но это бывает редко, очень редко, но ни одна не ниже рубля серебром. Кажется, я все высказал Вам по этому обстоятельству и считаю только нужным извиниться в том, что, при всем моем горячем желании взять это дело прямо на себя, никак не могу, боясь денежных счетов, с кем бы то ни было, пуще огня и смерти. Я плохой математик и вообще цифирщик; притом могу, при других хлопотах, нечаянно забыть, а это в деле журнальном, особливо в деревне, не следует допускать: «дорого яичко к Великому дню». Я даже отправление к родным своим поручил актуарию по этой же самой причине.

Известие Ваше о Носенке-Белецком поразило меня. Пожалуйста, не выпускайте из виду его трудов. Охотнейше предложу, во всякое время, свои услуги в из-

дании их, буде г. Маркевич не позаботится о том сам. Подобные дела не следует скрывать под спудом, а тем более долго. Вообще просил и прошу действовать на г. Маркевича. Говорят, что он благонамереннейший из благонамереннейших, но Бог весть почему, чрезвычайно тяжел на подъем. У него надо брать, за что сам же, де, после благодарит, а дать своею рукою — не в состоянии, от лени или от чего другого. Рукопись, в которой описывается наш край (Прилуцкий и смежные), мне, по сию пору, неизвестна; весьма любопытен ее знать, будучи сам оттуда, и тиснуть, хоть бы она и не заключала особенной исторической важности, уже по этому одному обстоятельству.

Буйте живенькі, здоровенькі, та не забувайте Вашого найщиршого земляка
І. Бодянського.

6/III 48.

Москва. Университетская типография.

*Уперше опубліковано: Киевская старина. 1899. № 7. С. 27—29.
Друкується за оригіналом: ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 259.*

О. Бодянський — Г. Ґалаґану

Року 1848-го, юня 24-го дня. Москва.

Пане земляче Грицьку!

Що ж оце ти замовк, да ще так довго? Хоч би в хату, як кажуть то, через поріг наплював! Чи, може, завозився дуже з тими панами та паненятами, що вони тебе там поставили головою собі?¹⁴ Бувай здоров і з сим панством, а з його да ще в більше, хоча й в самий верх! Але тільки, паноньку, не треба й нас [забувати], не дуже, правда, великих [т]а страшних, а все-таки не з кілочка, і може, інколи, як тая мишка львові, і ми якому пану знадобимося, на пригоді будемо. Отже то я зусім не об тим налагодився говорити з тобою, а звів на проповідь попа в церкві, що, знай, паравіям товмачить, як то негарно і грішно величатися чоловікові, що не треба плювати в колодязь і тому подобні святії і пісні мислонькі і правдоньки. Я хотів тільки спитати тебе, просто і без усього, чи жив та здоров, що не промовиш ні словечка до нашого брата на Московщині? Коли не хочеш сам говорити, так ми до тебе дещо промовимо. Ось слухай же, добродію!

Пишуть мені, що отам, десь під Ромном, у нас живе якийсь Полетика, унук чи що таке того Полетики, що владика Георгій писав для його свою «Історию русов»¹⁵, як сам здоров знаєш. Отже, буцім, той унук, чи як там, має у себе самую лучшую копію того його спису. Чи не маєш, паноньку, якої дороги до того Полетики, щоб у його позичити місяців на три його копії мені? Бач, я й досі ще не випускаю од того Кониського, що все мав надію достати як-небудь оцю копію. Як би я її мав, зараз би зрівняв, і що треба перепечатав, а коли багацько непохожого, і

¹⁴ У 1848 р. Г. Ґалаґана було обрано предводителем дворянства Борзнянського повіту Чернігівської губернії.

¹⁵ Архієпископ Георгій Кониський (1717—1795), визначний український учений і церковний діяч, ректор Києво-Могилянської академії, вважався автором «Історії русів», рукопис якої буцімто передав громадському діячу, оборонцю автономії Гетьманщини Григорію Полетиці (1725—1784). О. Бодянський мав на увазі його сина, Василя Полетику, який мешкав у с. Коровинці Роменського повіту й теж займався історичними студіями. Однак В. Полетика помер у 1845 р.

нанове б напечатав. Не забувай, земляче, що говорять наші люде: «куй залізо, поки гаряче, а дери лики, поки деруться». Амінь!

Друге слово до тебе: читаю, що учитель у Прилуці руського язика Деда вийшов на покійний живот¹⁶. А мій братяга небіж років зо три, як добивається цього міста, але не можна було, поки Деда на йому сидів. Тепер воно порожнє, і братяга мій подав уже просьбу, щоб його перевели у Прилуку. Чи не может тут піддять якого пилу почетний смотритель, котрий, як ти писав там мені колись, родич чи якийсь там знакомий тобі? Коли може, — признайся до його, голубоньку, за мого нетягу брата! Воно, бачиш, дуже було б для його се на руку, бо через теє б він жив під боком у своєї і моєї неньки старенької, що, як сам, поздоров тебе Боже, знаєш, не пльоване діло для матусеньки і її мізерного збіжжя. Будь ласкав, коли можна!

Посилаю тобі ти книжки «Чтений», котрих у тебе немає після послідньої засилки. Гроші за їх не мені, а пану актуарієві слідують, которому у свій час і вишли; а скільки, подивися на балятурки книжок, да й злічи!

Бувай здоров, пануй сам з собою і з своїми родними і кровними, та не забувай щирого твого земляка

Иська Бодяньського.

Кланяйся усім, хто там мене ще не забув, а найбільше і найнижше свій старенькій неньці, пані-матоці.

*Уперше опубліковано: Киевская старина. 1899. № 7. С. 29—31.
Друкується за оригіналом: ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 260.*

Г. Галаган — О. Бодяньському

Получено 9/XII 1849, пятница¹⁷.

Киев. 28-го ноября 1849 года.

Вот уже скоро год, как я видел вас в последний раз в Москве, любезнейший земляк Осип Максимович, и с тех пор не знаю почему, но, к большому моему сожалению, прекратилась переписка между нами. Несколько раз порывался я к вам писать, а все лето поджидал вас в наш Прилуцкий край. Ежели судить по самому себе, то я могу смело надеяться, что найду еще в вашем сердце то расположение ко мне, которым всегда дорожил; а потому беру перо, чтобы поговорить с вами как с старым приятелем. С тех пор, как вы сделали жертвою ехидного коварства ваших соперников, литературные труды ваши остановились¹⁸. Не буду повторять здесь, сколько от этого потери для всех читающих и мыслящих людей; но кроме того есть и большой ущерб в ваших материальных средствах. Сначала я все еще надеялся, что авось не поправятся ли ваши обстоятельства, но время проходит и заставляет подумывать о других средствах. Я знаю, что у Вас осталось много интересного, не помещенного в «Чтения Общества истории и древностей» и нигде

¹⁶ Василь Савич Деднін (Деда) тривалий час вчителював у Прилуцькому повітовому училищі, спочатку викладав малювання, згодом — російську мову.

¹⁷ Приписка О. Бодяньського.

¹⁸ Унаслідок «справи Флетчера» (див. вище) О. Бодяньський мусив вийти у відставку з посади професора Московського університету, а «Чтения...», які він редагував і в яких опублікував чимало цінних історичних джерел, було закрито. А втім, опала Бодяньського тривала недовго — вже наприкінці 1849 р. він зміг повернутися до Московського університету, проте видання «Чтений...» вдалося відновити лише 1858 р.

не изданного; многое из всего этого может иметь большой интерес для читающей публики, и если бы Вы принялись за издания подобных книг сами от себя, ваше предприятие могло бы быть вдвойне вознаграждено. Я в этом случае предлагаю себя к Вашим услугам в отношении к денежным средствам для печатания какого-либо издания; с тем, разумеется, что вы бы мне обо всем заблаговременно написали, чтобы я мог приготовиться. Подумайте, любезный земляк, о моем предложении. Для меня было бы истинное наслаждение, если бы я мог в чем-нибудь быть вам полезным. Ежели вы подумаете, что это мое предложение может меня стеснить, то я, пожалуй, и на то соглашусь, чтобы по издании книги известное количество экземпляров отделено было мне за мои деньги, но только с тем условием, чтобы ваши экземпляры продавались прежде, а деньги, вырученные за мои экземпляры, я назначу снова на какое-либо другое подобное издание.

Вот предложение, которое я решился вам сделать от чистой души и за которое прошу вас наперед простить меня, если оно в чем-либо будет вам неприятно.

Буду с нетерпением ждать вашего ответа, который вместе с тем даст мне о вас весточку, давно мною желанную. Боже ж вам поможи, да земляка вашего не забывайте. От щирого сердца ваш

Григорий Ґалаґан.

(Мой адрес на обороте).

В Киеве, на Университетской площади, дом Зуевича.

Друкується вперше.

*Оригінал: Відділ рукописних фондів
і текстології ІІ НАНУ. Ф. 99. Спр. 90. Арк. 107—108 зв.*

Г. Ґалаґан — О. Бодянському

Получено 13/I 1850 г., пятница¹⁹.

Киев. 4-го генваря 1850 г.

Письмо Ваше, дорогой земляче, в ответ на мое было для меня истинным подарком на новый год, ибо я в нем увидел, что милосердный Бог таки оглянулся на вас. Дай же Боже вам на наступивший год и на многие другие много счастья, утешения, успеха в работах и избавления от напастей некоторых москалей. Теперешнее ваше положение, слава Богу, позволит и вам, и мне хорошенько обдумать наши маленькие предприятия и делать все не торопясь, а следовательно и хорошо. Об этом еще успеем поговорить. Мы тут в Богоспасаемом граде живем себе потихоньку; есть-таки люди добрые, благонамеренные, с которыми приятно потолковать, обновиться, освежиться в своих намерениях и немножко омыться от той коры, которая на нас незаметно нарастает наветом света. Брат мой Николай Ригельман, Ф.В. Чижов, это люди добрые. Недавно приехал сюда из Москвы Самарин; я еще мало с ним знаком, но видно, что розумний вельми²⁰. Есть кроме их несколько людей мне коротко знакомых, принимающих видимо деятельное участие в ходе умственной

¹⁹ Приписано О. Бодянським.

²⁰ У нотатках 1849 р. Г. Ґалаґан писав про спілкування у Києві з М.А. Рігельманом, Ф.В. Чижовим, Ю.Ф. Самарінім і В.В. Тарновським (старшим): «Товариство, яке мене оточувало, є таким, що часто задухевний мій предмет [селянська справа. — М. Б., Є. К.] був на сцені; ...і благі починання немало зустріли такої симпатії, яка їх укріпила й оживила» (ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 6923. Арк. 6).

жизни, но резкость их суждений, а главное, совершенное отсутствие убеждения не слишком к ним заманивает. Наше малорусское с некоторых пор молчит, некому им заняться, а между тем, как бы иногда хотелось прочесть что-нибудь на нашей родной мове. Кстати: что делает ваше огромное собрание малорусских песен? думаете ли вы их издавать и как?²¹ Здесь наш Максимович третий раз уже берется за издание в свет этих исчезающих драгоценностей и не знаю, право, что служит ему препятствием к продолжению начатого труда? кажется, что не материальный недостаток средств. Напишите мне, земляче, о ваших песнях, мне нужно о них знать. Да вот еще! скажите, пожалуйста, нет ли у вас списка «Черной рады» Кулиша, если есть, то вы бы меня бесконечно одолжили, приславши его или копии с него, хоть и не по почте, а по оказии, например, через Максимовича, едущего, как говорят, обратно в Киев в феврале месяце. Ложное направление, принятое некоторыми из наших земляков, лишило нас чтения многих прекрасных произведений нашей литературы, а между тем, зная о их существовании где-либо или даже подозревая, неизъяснимо хочется прочесть их. Простите, что я к вам обращаюсь с нескромными просьбами, окончу скромной просьбой, чтобы вы нас не забывали и дарили бы меня хоть изредка вашими писаниями.

Весь ваш

Г. Галаган.

Матушка поручает мне вам от нее усердно поклониться.

Друкується вперше.

Оригінал: Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ НАНУ. Ф. 99. Спр. 86. Арк. 5—6.

Г. Галаган — О. Бодяньському

Получено 7-го апреля 1855 г., четверг²².

Киев. 23 марта 1855 г.

От глубины души благодарю Вас, достойнейший и многоуважаемый Осип Максимович, за присланную мне Вами через гр. П.Е. Комаровского²³ книгу вашего сочинения²⁴. Это истинно драгоценное доказательство Вашей любезной памяти обо мне, и дает мне предлог несколько побеседовать с милым земляком, которого уже несколько лет мы ждем тщетно на нашей Украине. Исполнится ли хоть это лето ваше благое намерение посетить родной край? Если это будет, то сделайте милость, не минайте Сокиринец, где Вас всегда ждут с нетерпением. Это для меня было бы почти единственным средством с Вами повидаться, а в Москву Бог знает когда придется заглянуть. Столицы для меня теперь как-то не к руке и желание обновить в себе их впечатления сильно охлаждается мыслью о дальности пути и суровости климата. К тому и моя деятельность вовсе меня с ними не связывает. Летом я занимаюсь делом чисто сельским, зимою Киев, который благодаря ве-

²¹ О. Бодяньський мав велике зібрання українських народних пісень, але лише частина цих записів збереглася і була опублікована. Див.: Українські народні пісні в записках Осипа та Федора Бодяньських. Київ : Наук. думка, 1978. 325 с.

²² Приписка О. Бодяньського.

²³ Граф П.Е. Комаровський — зять Г. Галагана, чоловік його молодшої сестри Марії Павлівни.

²⁴ Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. Москва : Унив. Тип., 1855. III, 381, CXV с.

ликолепному днепровському мосту сделался для нашего края всегда доступным, представляет мне много предметов для деятельности небесполезной. Я принимаю участие в статистических работах для описания нашего края. Нашим прекрасным прошедшим занимаются несколько таких почтенных деятелей и тружеников, которые верно после себя не оставят ничего неразобранного и неузнанного. Наше настоящее в этом отношении остается назади, и от этого происходит много беды на деле. Самые благонамеренные люди, желающие добра, бродят во тьме и тщетно хотят освободиться от тех закоренелых фальшивых понятий, которые составились в обществе вследствие обстоятельств, покровительствовавших эгоизму людей. Изучение края со всех его сторон, познание самих себя откроют каждому вещи так, как они есть на самом деле²⁵. Вот каким трудам теперь посвящаю и я себя, сколько могу, почтенный земляк. Если только хватит довольно сил, то, надеюсь, что-нибудь и выйдет из труда, который, между тем, один из тех, о которых говорится: чем дальше в лес, тем больше дров.

Поручаю себя продолжению доброй памяти вашей обо мне. Будьте здоровы и счастливы, и приезжайте к нам, мы Вас ждем с отверстыми объятиями. Душевно преданный и глубоко Вас уважающий

Григорий Галаган.

Друкується вперше.

*Оригінал: Відділ рукописних фондів
і текстології ІЛ НАНУ. Ф. 99. Спр. 86. Арк. 7—8 зв.*

Г. Галаган — О. Бодянському

Получено 11-го апреля 1856 г., середина²⁶.

Киев. 30-го марта 1856 г.

Позвольте обратиться к Вам, многоуважаемый Осип Максимович, с моею почтеннейшею просьбою, исполнением которой Вы сделаете два добрые дела разом: поможете мне и еще одному предмету, верно вами любимому. Вот в чем дело: три года тому назад я собрал 50 малорусских песен, более или менее известных и весьма хороших²⁷. С помощью Н.А. Ригельмана и еще одного хорошего музыканта положили мы эти песни на ноты, и я возымел намерение издать их и потом еще несколько таких же выпусков. Гравировал я их как следует, но, к большому моему удивлению, киевская цензура сделала в них такие вырезки, что не стоило их было издавать. Вы не можете себе представить, до какой степени цензура была бессмысленно привязчива и не пропускала таких песен, которые без музыки были уже раз 5 или 6 напечатаны в разных сборниках. Видя эту беду, я сложил свои доски и ждал благоприятнейших обстоятельств. Этою зимою мы вздумали послать один корректурный экземпляр в Москву. За это взялся мой приятель Жемчужников²⁸,

²⁵ У нотатках 1849 р. Г. Галаган висловився відвертіше щодо свого тогочасного захоплення статистику: «У нас не можна писати книг, не можна говорити промов і навертати через них людей на істину, хай же промовляють за нас цифри й факти, в них іще може жити істина, в них кожен побачить, хто правий, хто винний...» (ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 6923. Арк. 6 зв.).

²⁶ Приписано О. Бодянським.

²⁷ Ідеться про видання: Южно-руські пісні: з голосами: [для голосу з фп.] / [зібрав та аранж. М. Маркевич]. Київ : Собственность издателя [Г. Галагана], 1857. 97 с.

²⁸ Лев Михайлович Жемчужников — художник, далекий родич і приятель Г. Галагана.

хорошо знакомый с князем Львовым²⁹. Он адресовал и письмо, и книгу переплетенных нот в Московский цензурный комитет, не зная квартиры кн. Львова. Но до сих пор никакого ответа, ни сведения об участии этих моих песен я не имею. В этом затруднении я решился прибегнуть к вашей помощи. Сделайте милость, узнайте: 1-е) Получил ли кн. Львов письмо и песни от Жемчужникова? 2-е) Если он их не получил, то где они находятся, в цензурном комитете или на почте? В том и другом случае нельзя ли их оттуда вызволить и, передав Львову, просить его отвечать о них мне, а не Жемчужникову, который уехал в Одессу. Смело так прошу Вас, дорогой земляк, уверенный в участии вашем ко мне и к предмету, нам обоим дорогому.

Недели через три я надеюсь выехать до дому и потому вернее будет писать мне в Прилуку.

Всею душою преданный Вам и глубоко Вас уважающий

Г. Галаган.

Друкується вперше.

Оригінал: Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ НАНУ. Ф. 99. Спр. 86. Арк. 9—10 зв.

О. Бодянский — Г. Галагану

Из прилагаемого при сем письма ко мне одного из цензоров нашего Цензурного комитета Вы увидите, что отыскиваемые Вами «Малороссийские песни с напевами» находятся теперь у жены князя Львова, умершего еще великим постом, 22 марта. К сожалению, я не могу обратиться к этой последней, будучи с ней вовсе незнаком; но, на днях, увидевшись с лицами, которые, по моему предположению, известны ей сколько-нибудь, попрошу их похлопотать об отправлении в Цензурный комитет и этого, тем более, что прочие книги и рукописи, бывшие у супруга ее, отосланы им самим, говорят, недели за две до кончины, по принадлежности. Вероятно, Ваша посылка пришла в цензуру, а из нее передана ему, в то время, когда он находился уже при последних днях, и передана не как принадлежащая цензуре, но как вещь совершенно посторонняя; жена же, не зная ничего об этом, разумеется, оставила ее у себя. Мне кажется, действительнее всего в этом случае было бы попросить Вас С.А. Маслова³⁰, с которым, кажется, Вы близки, или же графа П.Е. [Комаровского], который с покойником в последнее время находился в наилучших отношениях по Обществу сельского хозяйства, чтобы он съездил за ними к жене его и потом передал бы мне, а я бы уже внес их лично в цензуру и попросил бы просмотреть того из цензоров, кого знаю за лучшего для подобного дела во всех отношениях. Я вполне убежден, что они будут пропущены без всякого изуродования и в самое короткое время. Мне странно, почему Вы с самого начала не поручили мне этого. Путь, избранный Вами, как видите, оказался несостоятельным. Даже и в том случае, когда бы тут не замешалась беззубая с своей косою, едва

²⁹ Князь Володимир Володимирович Львов служив цензором у Московському цензурному комітеті. Мав репутацію ліберала, був звільнений зі служби за дозвіл друку «Записок мисливця» Івана Тургенєва 1852 р. Поновлений на посаді цензора 1855 р. завдяки лібералізації суспільно-політичного життя на початку правління Олександра II, але 22 березня (ст. ст.) 1856 р. помер. На час написання листа Г. Галаган ще не знав про його смерть.

³⁰ Степан Олексійович Маслов — агроном, секретар Московського товариства сільського господарства.

ли бы это дело обошлось как Вы желали и как бы ему следовало быть, потому что князь, после той переделки, в которую попал было по случаю «Записок охотника», сделался чрезвычайно мнительным и придирчивым. Но у нас есть теперь один цензор, который чужд того и другого, такой, какого только может желать каждый благонамеренный писатель в России. Ему-то я поручу Ваше добро, буде Вам угодно это: если уж он не сделает желаемого Вами и нами, то, наверное, в нынешнее время никто другой не сделает того. Вообще, и раз навсегда, прошу Вас в подобном случае всегда располагать мною на всей своей воле, пане земляче! В противном случае, при неудаче, — не пеняйте ни на кого, а на одного самого себя. Нам, столічанам, письменство и все его мытарства знакомее, чем Вам, жителям отдаленной, но благословенной Малороссии, к которой каждый год, в течение целого десятилетия, собираюсь, и каждый год что-нибудь непреодолимое задержит меня. Ну, хоть бы и теперь: совсем было порешил, — ан, как назло, венчальная процессия в Кремле³¹ нагонит в Белокаменную со всех сторон тучи людю, а с ним и такого, который те не те, а знай буде тягати нашего брата по всім усядам.

Бувайте ж живенькі, здоровенькі, благополучні з усією своєю родиною, котрій низенько кланяюсь, та и не забудьте Вашого щирого земляка,

О. Бодянського.

Апреля 27-го дня, 1856 г.
Москва.

Уперше опубліковано: Киевская старина. 1899. № 7. С. 31—32.
Оригінал: ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 261.

Г. Галаган — О. Бодянському

Получено 16-го мая 1856 г., середа³².

Сокиренцы. 7-го мая 1856.

Премного благодарю Вас, почтеннейший Осип Максимович, за участие, которое Вы приняли в моем издании малороссийских песен. Я точно жалею, что с самого начала не обратился к Вам с этим делом, но этому причиною был мой приятель Жемчужников, который взялся прямо доставить песни кн. Львову. Теперь я поручил зятю моему выручить их от княгини Львовой и передать Вам, а Вы, любый земляче, делайте с ними что хотите; все будет хорошо. Некоторыми песнями я недоволен, не столько музыкой, как аккомпанементом. Это можно будет исправить, лишь бы прошли сквозь цензуру слова. Когда песни выйдут из цензуры, то будьте так добры, пришлите мне их сюда. Исправивши некоторые музыкальные недостатки, я их пущу в свет и затем приступлю к собранию нового выпуска, отчасти уже совершенно готового. Жалко мне очень, что опять пройдет лето без Вас в Малороссии. А я мечтал об удовольствии принять Вас в старосвитском будынке, который я выстроил в одном имении в 25-и верстах от нас³³. Мне хотелось в этой постройке

³¹ Ідеться про коронацію Олександра II.

³² Приписано О. Бодянським.

³³ «Старосвітський будинок» або «малоросійський будинок» — садиба, стилізована під помешкання української козацької старшини XVII ст., зведена в маєтку Г. Галагана в с. Лебединці Прилуцького повіту. Див.: Письмо Г.П. Галагана о малороссийском будынке в селе Лебединце, Прилуцкого уезда. Киевская старина. 1904. № 7—8. С. 1—7 (Документы, известия и заметки).

сделать для нашей старины то, что делают немцы и другие, реставрируя свои замки. Как первый опыт в этом роде, он еще далек от совершенства, но что приятно, это то, что многим это нравится и примеру моему собираются многие последовать. Если для нашей теперешней жизни прежние дома и не совсем удобны, то по крайней мере они могут прекрасно заменить домики швейцарские, английские, готические и т. п. там, где сии последние теперь употребляются. И таким образом может явиться у нас новый стиль сельских построек, основанный на старосветском, который так гармонирует с общим тоном нашей природы. Не буду, однако, терять надежды, что увижу Вас хоть в будущем году в нашей милой родине.

Прощайте, почтеннейший Осип Максимович, поручаю еще раз песни мои вашему вниманию и себя вашей дружбе.

Душевно Вам преданный

Г. Галаган.

Друкується вперше.

Оригінал: Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ НАНУ. Ф. 99. Спр. 86. Арк. 11—12 зв.

Г. Галаган — О. Бодянському

Получено 19-го марта 1857. Вторник³⁴.

Киев. 4 марта 1857 г.

К удивлению моему узнал я на днях, многоуважаемый земляк Осип Максимович, что Вы ко мне писали. Письма вашего я не получил, исключая того, в котором Вы меня извещаете о моем собрании «Малороссийских песней». Пройденный через цензуру экземпляр Вы тогда же мне прислали, и я за него Вас благодарил. Если Вы после сего мне писали, то письмо ваше затеряно. А между тем, я и сам намерен был обратиться к Вам с некоторыми вопросами. В теперешнее время, когда, слава Богу, все оживает и всему дается ход, являются на свет Божий такие вещи, которые долгое время были под спудом и под запрещением. Наше родное в последнее время сильно потерпело, как старые остатки прошедшего, так и настоящее. Между тем, помню я хорошо, что у Вас, почтеннейший Осип Максимович, собралось за это время много кое-чего в высшей степени интересного. Не знаю, прав ли я, но мне кажется, что у Вас должны быть многие статьи по части нашей истории, которые приготовлены были во время вашего секретарства и потом взяты вами обратно и сохранены до времени. Кроме того, как Вы сами мне говорили, у Вас есть огромное собрание наших песен.

Ежели мой вопрос не будет нескромен, то прошу Вас, скажите мне, земляку вашему, что намерены Вы сделать с тем и другим трудом? Намерены ли Вы их издать и как именно? Вы верно поймете, что и меня и, скажу даже, нас вообще это очень интересует. Итак, будьте так добры, если не почтете излишним, то напишите мне, каковы ваши намерения по сему предмету.

Мне пишет моя родственница Мария Григорьевна Милорадовичева и в письме своем хвалится, что, как ей кажется, доставила она Вам удовольствие своими песнями³⁵. Весьма рад, если Вы наслаждались милыми для Вас звуками. Песни мои,

³⁴ Приписано О. Бодянским.

³⁵ М.Г. Милорадович писала Г. Галагану на початку 1857 р. з Москви: «Я нарешті познайомилася з Бодянським, він сьогодні обідав у нас, надзвичайно розумна людина й вже ціл-

после многих препятствий от недобросовестности гравера, наконец печатаются и как только выйдут в свет, то один экземпляр будет Вам прислан.

Будьте же здоровы, многоуважаемый земляк. Можно ли нам надеяться видеть Вас этим летом в Малороссии?

Душевно Вам преданный и неизменно Вас уважающий

Григорий Ґалаган.

Друкується вперше.

Оригінал: Відділ рукописних фондів
і текстології ІЛ НАНУ. Ф. 99. Спр. 86. Арк. 13—14 зв.

Г. Ґалаган — О. Бодянському

Получено 24-го апреля 1857, среда³⁶.

Київ. 1857. Апреля 11-го.

Пользуюсь вашею одолжительностью, почтеннейший земляче Осип Максимович, чтобы утруждать Вас еще раз просьбою об одном деле, в котором Вы уже приняли один раз столь полезное участие. Благодаря Вам пропущено цензурою мое собрание малороссийских песен, цензором фон Крузе. После разных препятствий, не от меня зависевших, наконец песни награвированы, и, справившись с цензурным уставом, я посылаю при сем 8 экземпляров в Московский цензурный комитет при прошении гравера Брижа. Не зная, однако же, как лучше эти экземпляры адресовать, чтобы они попали к цензору фон Крузе, я взял смелость опять адресовать их на ваше имя. Окажите опять ваше покровительство нашим песням и сделайте, прошу Вас, так, чтобы билет по узаконенной форме был как можно скорее выслан в Киев. Когда только выпустят в свет эти песни, я попрошу Вас принять от меня один экземпляр. Он будет с особенным заглавным листком с виньеткою, которая процензируется здесь, в Киеве, когда будет готова. Будьте так обязательны, исполните мою покорнейшую просьбу. Песни мои так долго не выходили, так много встречали препятствий, что многие уже и не верят, чтобы они когда-нибудь вышли. Если встретите в сем деле что-либо особенное, то пишите мне уже не в Киев, а в Прилуку, потому что я намерен скоро выехать восвояси. Не знаю, получили ли Вы письмо мое от 5 марта. Не зная хорошо вашего адреса, я всегда адресую в университет по-прежнему. Я надеюсь, что Вы останетесь довольны виньеткою, изображающею народную сцену, окруженную мережками. Прощайте, почтеннейший Осип Максимович, поручаю себя вашему доброму расположению.

Душевно Вам преданный и неизменно Вас уважающий

Г. Ґалаган.

Будьте так добры известить меня, что будет стоить пересылка.

Друкується вперше.

Оригінал: Відділ рукописних фондів
і текстології ІЛ НАНУ. Ф. 99. Спр. 90. Арк. 109—110.

ковито закоренілий малоросіянин, я з ним доволі багато розмовляла, взагалі все про своє рідне...» (ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 45897. Арк. 1 зв.).

³⁶ Приписка О. Бодянського.

186 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксаков И.С. Письма к родным. 1849—1856. Москва : Наука, 1994. 654 с.
2. Белокуров С.А. «Дело Флетчера» 1848—1864 гг. Москва, 1910. 39 с.
3. Василенко Н.П. О.М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. Киев : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1904. II, 231 с.
4. Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 3 / О.О. Франко (голов. упоряд.); наук. ред. Л.З. Гісцова, Г.Я. Сергієнко. Київ, 1990. 440 с.
5. Кондрашов Н.А. Осип Максимович Бодянский. Москва : МГУ, 1956. 86 с.
6. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 294. 76 арк.
7. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 6922. 45 арк.
8. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 6923. 7 арк.
9. Мельник І.Д. Українознавчий контекст науково-педагогічної та видавничої діяльності Осипа Бодяньського : дис ... канд. іст. наук. Київ, 2009.
10. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. II: 1850—1856 / упоряд., комент. Олесь Федорук. Київ : Критика, 2009. 672 с.
11. Ряппо А.Й. Архів О.М. Бодяньського (огляд) // Радянське літературознавство. 1965. № 4. С. 71—78.
12. Савченко Ф. Відомості про Т.Г. Шевченка в неопублікованій кореспонденції Бодяньського // Україна. 1930. № 3—4. С. 132—137.
13. Український дворянський епістолярій : хрестоматія / упоряд.: М. Будзар, М. Вінтонів, Т. Вінтонів, А. Гедь, О. Іванюк, Є. Ковальов, О. Матвієнко. Київ : Київ. столич. ун-т ім. Б. Грінченка, 2025. 244 с.
14. Частная переписка Г.П. Галагана. 3. Письма О.М. Бодянского (1848—1856) // Киевская старина. 1899. № 7. С. 24—32.

Отримано 10 лютого 2025 р.

REFERENCES

1. Aksakov I.S. Pisma k rodnym [Letters to the family]. 1849—1856. Moscow, 1994. 654 p. [In Russian].
2. Belokurov S.A. “Delo Fletchera” 1848—1864 gg. [“The Fletcher Case” 1848—1864]. Moscow, 1910. 39 p. [In Russian].
3. Vasilenko N.P. O. M. Bodianskii i ego zaslugi dlia izucheniiia Malorossii [O.M. Bodyanskyi and his merits for the study of Little Russia]. Kyiv, 1904. 231 p. [In Russian].
4. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo. Vol. 3 / O.O. Franko (Ed.); L.Z. Histsova, H.Ya. Serhiienko. Kyiv, 1990. 440 p. [In Ukrainian].
5. Kondrashov N.A. Osip Maksimovich Bodianskii [Osip Maksimovich Bodyansky]. Moscow, 1956. 86 p. [In Russian].
6. Fond 1. Unit 294. 76 fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Fond 1. Unit 6922. 45 fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
8. Fond 1. Unit 6923. 7 fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
9. Melnyk I.D. Ukrainoznavchyi kontekst naukovy-pedahohichnoi ta vydavnychoi diialnosti Osypa Bodianskoho [The Ukrainian Studies Context of Osyp Bodiansky's Scientific, Pedagogical, and Publishing Activities] (Candidate's thesis). Kyiv, 2009. [In Ukrainian].

10. Panteleimon Kulish. Povne zibrannia tvoriv. Lysty [Complete Works. Letters]. Vol. II: 1850—1856. / O. Fedoruk (Comp.). Kyiv, 2009. 672 p. [In Ukrainian].
11. Riappo A.Y. Arkhiv O.M. Bodianskoho (ohliad) [Archive of O. M. Bodiansky (review)]. Radianske literaturoznavstvo. 1965. No. 4, pp. 71—78. [In Ukrainian].
12. Savchenko F. Vidomosti pro T.H. Shevchenka v neopublikovanii korespondentsii Bodianskoho [Information about T.H. Shevchenko in the unpublished correspondence of Bodiansky]. Ukraina [Ukraine]. 1930. No. 3—4, pp. 132—137. [In Ukrainian].
13. Ukrainskyi dvorianskyi epistoliarii [Ukrainian noble epistolyary] / M. Budzar, M. Vintoniv, T. Vintoniv, A. Hedo, O. Ivaniuk, Ye. Kovalov, O. Matviienko (Comps.). Kyiv, 2025. 244 p. [In Ukrainian].
14. Chastnaja perepiska H.P. Galagana. 3. Pisma O.M. Bodianskogo (1848—1856) [Private correspondence of G.P. Galagan. 3. Letters of O.M. Bodiansky (1848—1856)]. Kievskaja starina [Kyiv antiquity]. 1899. No. 7, pp. 24—32. [In Russian].

Received on February 10, 2025

Maryna Budzar

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-3720-7799

E-mail: qmimaq1113@yahoo.com

Yevhen Kovaliov

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-7740-4332

E-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

EPISTOLARY DIALOGUE OF HRYHORII GALAGAN AND OSYB BODIANSKYI

The purpose of the work is to introduce into scientific circulation the letters exchanged between the historian Osyp Bodianskyi and public figure Hryhorii Galagan, as well as to contextualize the ideological, social and personal motives of their correspondence. **The methodology of the article** is a discursive analysis of these epistolary materials for deepening the understanding of the essence of communication processes in Ukrainian public and intellectual circles in the socio-cultural framework of the middle of the 19th century. **The scientific novelty of the article** lies in the publication of the correspondence of H. Galagan with O. Bodianskyi as a complete epistolary complex. A contextual study of these important historical sources proves that the end of the 1840s and the first half of the 1850s despite unfavorable political circumstances (the ultra-conservative regime in the Russian Empire at the end of the reign of Nicholas I) was a time of intense communication between Ukrainian patriots included in networks of multilateral mutual assistance, and they used the liberalization at the beginning of the reign of Alexander II, in particular the loosening of censorship restrictions, to activate the national cultural movement. **Conclusions.** The beginning of H. Galagan's correspondence with O. Bodianskyi dates back to 1847—1848, when the foreign and internal policy of the government of the Russian Empire took on extremely reactionary features, and the last letters date from 1857, a time of relative liberalization of social and political life. The content analysis of the epistolary testified that the political reaction did not manage to completely suppress unofficial public life in Ukraine. The letters illustrate the forms of socio-

188 cultural interaction that Ukrainian patriots resorted to, from the informal communication of like-minded people to the search and purchase of texts on the history, ethnography, and folkloristics of Ukraine. The Ukrainian language was a full-fledged means of expressing a wide range of opinions, regarding both the discussion of social and political problems, and the solution of a number of private issues. Ukrainian language was used quite often by Bodianskyi and sometimes by Galagan. This proves that Ukrainian has acquired the status of a full-fledged literary language, able to fully satisfy the communicative needs of society. The publication of a set of letters by Osyp Bodianskyi and Hryhorii Galagan enables a thorough understanding of the hitherto little-researched period of the history of Naddniprianska Ukraine, the end of the 1840s — the middle of the 1850s, the transition period between the Cyril and Methodius Society and the beginning of the Hromadas movement.

Key words: Osyp Bodianskyi, Hryhorii Galagan, epistolary, Ukrainian patriots, communication network, social and cultural interaction.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.189>

УДК [534.41+681.84–85]/[027+78+930.25]:004.652

Андрій Крючин¹, доктор технічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, заступник директора
ORCID: 0000-0002-5063-4146, E-mail: kryuchyn@gmail.com

Юрій Ковтанюк², кандидат історичних наук, старший дослідник,
заступник генерального директора з наукової роботи
ORCID: 0000-0002-4120-1875, E-mail: y.kovtaniuk@gmail.com

Лариса Івченко², кандидат мистецтвознавства,
завідувач відділу музичних фондів Інституту книгознавства
ORCID: 0000-0003-2562-3979, E-mail: ivchenko@nbuv.gov.ua

Ігор Косяк¹, кандидат технічних наук, старший науковий
співробітник відділу систем оптичної реєстрації інформації
ORCID: 0000-0002-1543-9257, E-mail: kivfox@ipri.kiev.ua

Олена Цибульська², молодша наукова співробітниця
відділу музичних фондів Інституту книгознавства
ORCID: 0000-0002-3492-6368, E-mail: tsybulska@nbuv.gov.ua

¹ Інститут проблем реєстрації інформації НАН України
(Київ, Україна)

² Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
(Київ, Україна)

ВІДНОВЛЕННЯ ФОНОГРАМ З КОЛЕКЦІЇ РАРИТЕТНИХ ГРАМПЛАТІВОК ВІДДІЛУ МУЗИЧНИХ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО: ОЦИФРУВАННЯ, ЦИФРОВА РЕСТАВРАЦІЯ, СТВОРЕННЯ МЕТАДАНИХ, ІНТЕГРУВАННЯ ДО МІЖНАРОДНИХ МУЗИЧНИХ ВЕБРЕСУРСІВ

Цитування: Крючин А., Ковтанюк Ю., Івченко Л., Косяк І., Цибульська О.
Відновлення фонограм з колекції раритетних грамплатівок відділу музичних
фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: оцифруван-
ня, цифрова реставрація, створення метаданих, інтегрування до міжнарод-
них музичних вебресурсів. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026.
№ 1 (40). С. 189—208. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.189>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опубліко-
вана за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Мета статті — розглянути теоретичні та практичні особливості оцифрування й відновлення фонограм з колекції шелачних грамофонних платівок Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, створення описової інформації до звукозаписів у формі метаданих, надання вільного доступу до цифрових матеріалів онлайн, а також інтегрування їх до міжнародних музичних вебресурсів. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні комплексу методів системного, аудіовізуального, хронологічного, інформаційного аналізу, методів укладання метаданих, бібліографії, книгознавства, музикознавства. **Наукова новизна** полягає в розширенні доступу до колекції музичних звукозаписів, що зберігається у відділі музичних фондів НБУВ, шляхом індивідуального аналізу фізичного стану шелачних грамплатівок для вибору оптимального технічного підходу щодо їх оцифрування, цифрової реставрації отриманих фонограм та у створенні описової інформації у формі метаданих на підґрунті комплексного наукового опрацювання джерел відповідно до наборів даних НБУВ і міжнародних ресурсів. **Висновки.** Виконано експериментальне дослідження з оцифрування та відновлення фонограм з колекції раритетних грамплатівок з фондів НБУВ. Розглянуто особливості цифрової обробки аудіозаписів. Зазначено, що оцифрування колекції раритетних грамплатівок і створення страхових копій надають змогу оптимізувати й вдосконалити доступ до музичної спадщини, забезпечити її збереження в разі втрати або пошкодження оригіналів. Аудіовізуальні документи, зокрема грамплатівки з шелаку, мають низку особливостей стосовно укладання описової інформації до них, що впливає на розширення набору даних для укладання метаданих і подальшого їх використання в автоматизованих системах. Виготовлені цифрові копії аудіозаписів й укладені метадані є основою для створення спеціалізованих музичних інформаційних ресурсів, зокрема ресурсу «Шелачні грамплатівки з фонду НБУВ», до яких можуть додаватися інші цифрові матеріали: копії фотографій, аудіо- та відеозаписів, інших графічних матеріалів, а також текстова інформація в електронній формі, що значно полегшить комплексний пошук, розповсюдження та використання інформації про музичну культурну спадщину, зокрема відтворення аудіозаписів онлайн.

Ключові слова: оцифрування звукозаписів, відновлення аудіоінформації, цифрова реставрація, раритетні грамплатівки, збереження інформації в цифрових форматах, метадані аудіовізуальних документів, музична культурна спадщина.

Актуальність теми дослідження відповідає сучасній світовій стратегії збереження історико-культурної спадщини та надання доступу до її інформації шляхом оцифрування аналогових оригіналів [1]. В Україні, як і в інших країнах, від початку ХХІ ст. відбуваються значні зміни у практиці й актуальних завданнях установ, що зберігають історико-культурну спадщину. Сприяє і водночас спонукає до цього низка чинників. Серед ключових з них можна виокремити розвій інформаційних технологій, більш інтенсивне використання досягнень науки, розуміння вразливості пам'яток культури під час війн, природних або техногенних катастроф. Одним з найважливіших сьогоденних завдань бібліотек, архівів, фонотек, музеїв є збереження документальних культурних пам'яток, що становлять вагому складову історико-культурної спадщини країни, яка допомагає формувати почуття національної ідентичності, гідності й патріотизму. Саме нині, в умовах воєнного стану, в Україні гостро постає проблема збереженості історико-культурної

спадщини [6; 15]. Сучасний розвиток науки надає змогу за допомогою оцифрування гарантувати, що інформаційний стан пам'ятки на певний момент буде майже повністю зафіксований у цифровому форматі, що з великою імовірністю забезпечить її збереженість та захист від можливих загрозливих факторів зовнішнього впливу. Отже, частковим вирішенням проблеми збереження документів є їхнє інтенсивне оцифрування, що передбачає визначення першочерговості оцифрування документів, високу якість цифрових копій та можливість забезпечити їхнє надійне зберігання. Ще одним важливим завданням установ-зберігачів фондів постає створення власних онлайн інформаційних ресурсів або інтеграції в існуючі як сучасного засобу надання зручного доступу до інформації широкому колу користувачів — і меломанам, і науковцям у будь-якому місці світу [6; 7; 20]. Актуальність цієї проблематики зумовлена радикальною зміною поглядів на бібліотеку в сучасному світі у зв'язку зі стрімким розвитком цифрових технологій.

Мета дослідження — розглянути теоретичні та практичні особливості оцифрування й відновлення фонограм з колекції шелачних грамофонних платівок Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, створення описової інформації до звукозаписів у формі метаданих, надання вільного доступу до цифрових матеріалів онлайн, а також інтегрування їх до міжнародних музичних вебресурсів.

Виклад основного матеріалу. Історія збереження аудіоінформації охоплює період від ранніх механічних пристроїв до сучасних цифрових систем [13]. Однак справжній прорив в історії звукозапису відбувся з винаходом грамофона Емілем Берлінером у 1887 р. і введенням технології запису фонограми та впровадженням ефективних методів штампування, що забезпечувало масове виробництво й комерційне розповсюдження аудіозаписів. Перші грамплатівки виготовлялися із шелаку¹, шпату і сажі — з'явився масовий аудіовізуальний документ, який можна було колекціонувати, вивчати, зберігати і, врешті-решт, покласти на полицю. Грамофонний програвач швидко набув популярності завдяки можливості автоматично відтворювати звук із платівок масового виробництва. Крім того, технологія мала тенденцію до постійного вдосконалення якості запису / відтворення звуку та удоступнення платівок все більшій частині людства.

Сховища для записаних звукових даних, створених або отриманих державними чи приватними організаціями, існували, переважно починаючи з ХХ ст., як частина бібліотечних або архівних фондів і називалися *fonoteka*, або *sound archives*². Спочатку фонди звукозаписів опрацьовувалися за

¹ Шелак — органічна смола в застиглому стані, котру отримують від самок сімейства лакових червців.

² Фонотека (від давньогрец. φωνή — звук іθήκη — сховище); *sound archives* — звукові архіви.

«Як умру». «Заповіт» Т.Г. Шевченка. Муз. Гладкова. [Гордія Гладкого. — Авт.]. Український хор П.А. Шереметинського. Poltawa : Gramophone Concert Record, [1906]. G. C.-2-24644. [Матриця]: 4334 h

«Ой, пішла б я на музики» і «Ой, густі очереті». А. Фразенко, артист Малоросійської трупи, з оркестром. Вільнюс : Zonophone Record, [1910]. X-63990. [Матриця]: 1554 ae

принципами, подібними до тих, що застосовувалися в бібліотеках й архівах та існували з часу створення єдиної адміністрації архівів у Парижі наприкінці XVIII ст.: облік, каталогізація, систематизація.

Однак платівки завжди потребували особливо дбайливого зберігання. Використання грамофонних дисків вимагало при кожному програванні змінювати голку тонарма³ на нову. Дефіцит якісного обладнання в радянські часи, а також розуміння, що, незважаючи на велике задоволення від музики, кожне прослуховування фактично руйнувало платівку, вимагали обмеження доступу до них не тільки користувачам, але й співробітникам фонотек, музичних фондів. У чернетці до службових «Правил користування платівками» [3] О.Т. Дзбановського, написаних ще наприкінці 1920-х — початку 1930-х років, йдеться про необхідність отримання дозволу на використання кожної платівки, певний порядок їх розташування на шафі під час радіопередачі, порядок їх прибирання, заборону використовувати платівки для розваги⁴. Проте виготовлення будь-яких копій із платівок довгий час залишалося лише мрією, оскільки не існувало відповідних технологій, а з розвитком цифрових технологій — не вистачало фінансу-

³ Тонарм — важіль, до якого кріпиться головка звукознімача з голкою, що забезпечує переміщення голки по доріжці та підтримує необхідну притискну силу для читування інформації з платівки.

⁴ У чернетці йдеться про використання платівок Музичного відділу Всенародної бібліотеки України (1928—1938, зараз — НБУВ), а також платівок Радіокомітету для радіопередач. Здається ймовірним припустити, що саме О.Т. Дзбановському належить частина з найстарішої колекції платівок НБУВ.

Gdysy Zazadala (Tosti). Basso Adamo Didur. Milano : Società Italiana di Fonotipia, [1906]. № 39540. [Матриця]: xPh 1642 / mb

Adriana Lecouvreur (Cilea) Aria dei fiori — Poveri fiori Soprano Salomea Krusce[n]ski con accomp. a Grande Orchestra. Milano : Società Italiana di Fonotipia, [1907]. № 92089. [Матриця]: XPh 2853

вання на відповідне обладнання й бракувало співробітників, які опікуються зберіганням музичних фондів та фахівців з інформаційних технологій. Розвиток цифрових технологій остаточно переконав у необхідності створення саме цифрових копій фонду платівок, особливо шелачних.

У 2024 р. співробітники відділу музичних фондів НБУВ взяли участь у підготовці пропозицій до проекту з оцифрування друкованих і рукописних нотних документів різних відділів НБУВ, створення страхових копій колекції шелачних раритетних платівок, які було схвалено об'єднаною групою німецьких установ та організацій. З німецької сторони брали участь установи: Центр допомоги мистецтву України, за фінансування Федерального міністерства закордонних справ у Берліні спільно з Німецько-українським товариством = Ukraine Art Aid Center (UAAC) mit der Förderung durch Auswärtiges Amt Berlin in Verbindung mit der Deutsch-Ukrainischen Gesellschaft (DUG) und SCHLIEN & Friends GmbH); Міжнародний репертуар музичних джерел — Répertoire International des Sources Musicales (RISM); Саксонська державна бібліотека — Дрезденська державна та університетська бібліотека — Sächsische Landesbibliothek — Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB Dresden); Товариство музичних досліджень — Gesellschaft für Musikforschung (GfM); Гейдельберзький університет — Universität Heidelberg; Берлінська державна бібліотека — Пруський фонд культурної спадщини — Staatsbibliothek zu Berlin — Preußischer Kulturbesitz. Німецька сторона сплатила за обладнання для роботи над оцифруванням нотного і аудіофонду, профінансувала

«Бажання». Муз. Ф. Шопена, [сл. С. Витвицького]. Наспівано польською мовою О.А. Шмид [Шмидт], артисткою Російської опери. Київ : International Extra Record, [1909]. № 44510

Вальс з балету «Коппелія». Муз. Лео Деліба. Київський симфонічний оркестр під керуванням Ф.І. Воячека. «Екстрафон», [1913]. (Артистотипія). № 122. [Матриця]: 4150 Н

виготовлення копій з колекції шелачних грамплатівок. Проект з оцифрування та відновлення фонограм цієї колекції був реалізований у 2025 р. у співробітництві з Інститутом проблем реєстрації інформації (далі — ІПРІ) НАН України [8; 9; 22] і відділом музичних фондів НБУВ.

Грамплатівки, що містяться у відділі музичних фондів НБУВ, налічують 2300 одиниць зберігання, походять від 1902 до 1950-х років, є частиною історико-культурної спадщини нашої країни, безпосереднім інформаційним джерелом дослідження музичних смаків населення, зокрема киян, у період, що відповідає часу виготовлення й початку колекціонування цих звукозаписів. Зібрання у своєму складі має колекційну частину, до якої належать платівки так званої «акустичної ери» (1888—1930) — раннього періоду звукозапису, записані без мікрофона акустичним методом, та платівки наступного періоду звукозапису, записані електро-механічним методом за допомогою мікрофонів. З фонду грамплатівок було відібрано 500 шелачних дисків для оцифрування. Це 470 шелачних «акустичних» платівок з колекції анонімного фондозасновника⁵, 13 (25 записів) — з колекції Сергія Маслова [5; 10, с. 93—109] та 17 (34 записи) — з колекції Івана Лисенка [24; 25]. Відібрані грамплатівки з колекцій С. Маслова та І. Лисенка містять як акустичні, так і електро-механічні звукозаписи.

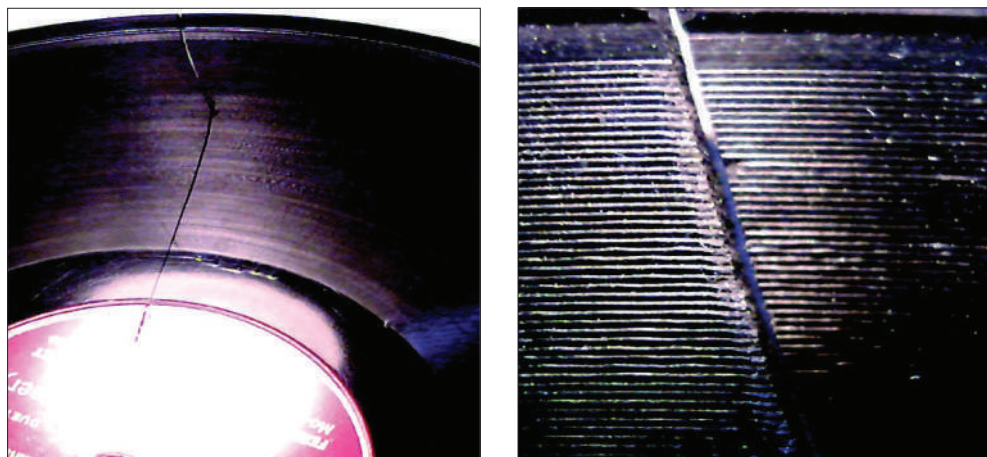
⁵ Від часу заснування музичного відділу у 1928 р., за планом його першого завідувача О.Т. Дзбановського, у структурі підрозділу передбачався «архів фонограм», тобто грамплатівок. Спроби з'ясування імені поки що анонімного колекціонера продовжуються, можна лише зауважити, що у фонді відділу платівки з'явилися на самому початку 30-х років.

Підвищена вразливість шелачних платівок зумовлена технологією їх виготовлення та матеріалом носія, що складається із суміші шелаку, шпату та сажі. Вони схильні до розколювання, утворення глибоких подряпин під впливом важкого тонарма грамофона та відтворюючої голки, характеризуються значною крихкістю і мають значно більшу вагу порівняно з пізнішими дисками, виготовленими з вінілу. Голка фактично розбиває канавки, що змінює їхню форму та призводить до появи шумів при наступному програванні платівки. До 1940-х років основним засобом відтворення шелачних платівок були механічні грамофони. Ці пристрої характеризувалися значним тиском на звукову доріжку — вага тонарма та відтворюючої голки могла сягати 100 г. Для порівняння, сучасні звукознімачі працюють з тиском у діапазоні 2—5 г. Саме багаторазові відтворення із застосуванням такого тиску є основною причиною пошкодження інформаційної поверхні платівок.

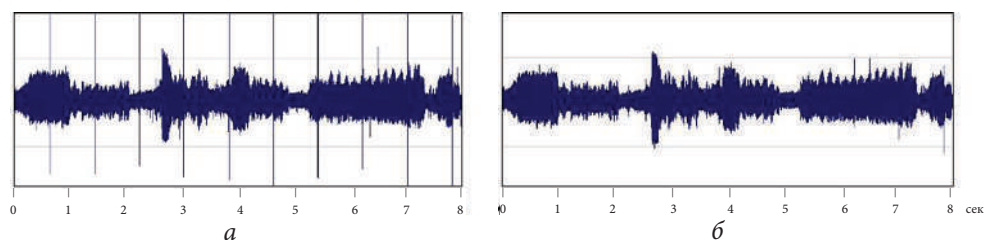
Колекційні платівки раннього періоду звукозапису, подібно до друкованої продукції (інкунабули, палеотипи), вважаються бібліотекарями, архівістами, музейними працівниками світу рідкісними, раритетними вже завдяки часу їх походження. Цінність раритетних та унікальних книжкових видань на паперових носіях залежить від багатьох чинників, але одним з найважливіших є кількість примірників, що збереглися. Раритетність же та унікальність звукозаписів значною мірою залежить не тільки від кількості збережених носіїв, а ще й від стану збереження самої фонограми. Через це якісному оцифруванню та відновленню фонограм першою підлягала колекція шелачних платівок з музичних фондів НБУВ, яка є найбільш вразливою за різними чинниками.

Поставлене завдання має наукове та культурне значення, оскільки його вирішення забезпечує збереження раритетної музичної та виконавської спадщини для майбутніх поколінь. Оцифровані матеріали не лише стануть доступними для широкого кола дослідників і шанувальників мистецтва, але й дадуть змогу повноцінно ввести зазначені аудіодокументи до наукового обігу, сприяючи глибшому вивченню історії звукозапису, музичного виконавства та культури.

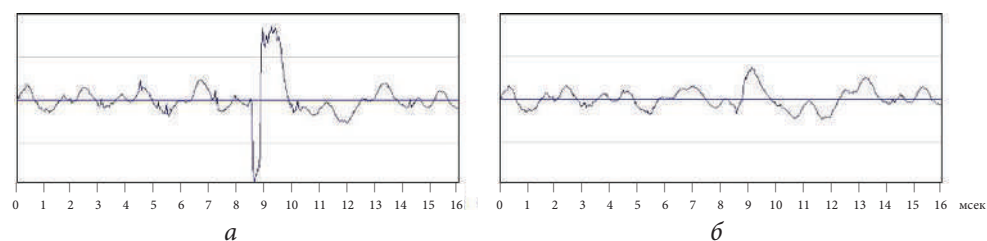
Аналіз стану збереженості грамплатівок з колекції НБУВ свідчить про їх інтенсивну експлуатацію [11]. Кожне прослуховування призводило до поступового механічного зносу звукових канавок, що спричиняло амплітудні викривлення сигналу. Такі викривлення є особливо помітними для людського слухового апарату у формі шуму, що значно знижує якість відтворення та аутентичність запису. Натомість незначні подряпини, які на слух сприймаються як клацання та імпульсні перешкоди, легко прибираються за допомогою сучасних методів цифрової обробки сигналів. Цілісність звукового матеріалу платівок, що мають великі за фізичними розмірами тріщини (близько 1 мм), які додають до відтвореного звуку значне

Ил. 1. Фотознімки пошкодженого фрагмента платівки РГрп № 306 (Lohengrin. Nie sollst du mich befragen (it). Fernando De Lucia-Tenor & Giuseppina Huguet-Soprano. 1907. Gramophone 054175): ліворуч — без збільшення; праворуч — у збільшеному масштабі

Ил. 2. Зображення фрагмента звукового сигналу пошкодженої платівки РГрп № 306: *а* — наявність у сигналі імпульсних перешкод; *б* — відновлений сигнал

Ил. 3. Збільшене зображення фрагмента звукового сигналу пошкодженої платівки РГрп № 306: *а* — наявність у сигналі імпульсної перешкоди; *б* — відновлений сигнал

кляцання, також вдається подавити цифровою обробкою сигналів. Важливо зазначити, що зовнішній стан грамплатівок, зокрема відсутність видимих подряпин, не є єдиним або достатнім індикатором якості їхнього акустичного запису. Оцінка якості відтвореної фонограми базується виключно на аналізі самого звукового сигналу.

Як приклад, представлено фотознімок пошкодженого фрагмента шелачної грамплатівки без збільшення й того ж фрагмента у збільшеному масштабі (іл. 1).

На ілюстраціях 2, а і 3, а показано приклад фрагмента, отриманого сигналу фонограми з імпульсними перешкодами з платівки РГрп № 306 та того самого фрагмента після відновлення (іл. 2, б та іл. 3, б).

Про обладнання для оцифрування платівок. Для відтворення записів із шелачних грамплатівок було використано таке обладнання:

1. Програвач Hi-Fi класу Technics SL-1200MK7 (<https://www.technics.com/uk/products/dj-series/sl-1200mk7.specs.html>) з прямим приводом диска. Завдяки високій стабільності обертання платівки, надійності роботи та відсутності характерних шумів цей програвач є одним з найбільш популярних як серед професійних ді-джеїв, так і меломанів.

2. Головка звукознімача з шолом Nagaoka MP-110H (<https://manuals.plus/nagaoka/mp-110-phonoc-cartridge-manual.pdf>). Особливістю картриджа Nagaoka MP-110 є конструкція з рухомою часткою магнітом'якого металу типу MP (Moving Permalloy), що є вдосконаленою технологією конструкції з рухомим залізним наконечником типу MI (Moving Iron) та дозволяє багато в чому поєднати переваги класичних моделей з рухомим магнітом типу MM (Moving Magnet) з великим рівнем сигналу і простими навантажувальними характеристиками та рухомою котушкою типу MC (Moving Coil), — легка рухома система, що забезпечує широкий частотний діапазон [26].

3. Відтворюючі змінні голки для 78 RPM Nagaoka NMP 2.0, NMP 2.5, NMP 3.5. Це сферичні алмазні голки. Розміри радіусів заокруглення голок у назві подано в одиницях виміру міл (mil = 0,001 дюйма), що відповідає розмірам у мікрометрах (мкм): 51 мкм, 64 мкм і 89 мкм відповідно.

Для оцифрування та відновлення аудіозаписів було застосовано професійне програмне забезпечення Sound Forge Audio Studio 10.0 (https://www.strumentimusicali.net/manuali/SONY_SOUNDFORGEAUDIOSTUDIO_ENG.pdf), яке є потужним цифровим аудіоредактором для запису, редагування, обробки та мастерингу аудіофайлів.

Загальноприйнятий розмір радіусу голки для відтворення платівок на швидкості 78 об/хв становить 3,0 міл (0,003 дюйма) [16; 19; 21]. Часті відтворення цих раритетних платівок з надмірним притиском голки в минулому призвели до незворотних пошкоджень канавок. Ці пошкодження є основною причиною значних акустичних спотворень та підвищеного фонового шуму під час відтворення.

Проведений аналіз відтворених фонограм з використанням наявних голок NMP 2.0, NMP 2.5 та NMP 3.5 показав, що найкраще співвідношення сигнал / шум було досягнуто при вживанні голки NMP 3.5. Саме у цьому випадку голка ковзає по верхній частині звукової канавки, уникаючи контакту з її дном, де зазвичай накопичуються забруднення, що утворилися протягом

багатьох десятиліть. Аналіз спектрів свідчить, що використання голки NMP 3.5 призводить до значного зниження рівня шумів вище частоти 4 кГц. Важливо зазначити, що амплітудно-частотна характеристика (далі — АЧХ) раритетних платівок того періоду була переважно обмежена смугою до 4 кГц.

Викривлення звуку на шелачних платівках та сучасна обробка аудіоданих. Викривлення звуку, що спостерігаються в сигналах, зчитаних з раритетних грамплатівок, можна розділити на дві групи: локальні та глобальні. До локальних викривлень сигналу належать різні імпульсні перешкоди — клацання та потріскування, що виникають внаслідок фізичних пошкоджень носія та його забруднення (пил, подряпини).

Глобальні викривлення сигналу включають у себе:

- широкосмуговий шум — це характерний шум, що виникає від тертя голки по поверхні носія або від властивостей матеріалу запису;
- низькочастотний шум (рокіт) — зазвичай пов'язаний з механічними вібраціями програвача або низькочастотними шумами його двигуна;
- детонація — викликана нестабільною швидкістю обертання носія під час запису або відтворення;
- нелінійні викривлення — є результатом перевищення динамічного діапазону обладнання або нелінійних характеристик записуючого / відтворюючого аудіотракту;
- акустичні резонансні викривлення — окремий вид глобальних викривлень, що виникають внаслідок резонансних явищ в акустичних трактах запису та відтворення.

Сучасна обробка звукових сигналів пропонує різні способи поліпшення якості звучання від традиційної смугової фільтрації до особливо складних цифрових методів заглушення найрізноманітніших шумів й імпульсних перешкод. Цифрова обробка звукових сигналів наразі витіснила аналогові методи, що мали значні обмеження та незначні можливості, ставши самостійною потужною технологією. Цифрові методи є домінуючими через більшу гнучкість, точність, можливість реалізації складних алгоритмів.

На основі аналізу практичних досліджень з відновлення і реконструкції звукових сигналів, зчитаних з фонографічних циліндрів, було оцінено вплив на характеристики якості як послідовності виконання процедур обробки [8; 22], так і ступеня їх застосування.

Алгоритм цифрової обробки сигналу. Попередній багаторічний досвід ІПРІ дозволив узагальнити алгоритм цифрової обробки сигналу з метою раціонального використання програмних засобів для якісного відновлення фонограм. Отже, алгоритм цифрової обробки з відновлення й реконструкції звукового сигналу у фонограмах, записаних на раритетних носіях, повинен виконуватися в такій послідовності [9]:

- 1) усунення короткочасних імпульсних перешкод;
- 2) усунення низькочастотного шуму — рокоту;

- 3) придушення широкосмугового поверхневого шуму;
- 4) вирівнювання частотної характеристики;
- 5) компенсація акустичних резонансних викривлень;
- 6) корекція амплітудної характеристики.

Будь-які процедури обробки мають свій вплив на сигнал, що потрібно враховувати при їхньому застосуванні. Виконання таких процедур здійснюється в порядку зростання їх впливу на реконструкцію звукового сигналу.

Усунення короточасних імпульсних перешкод є першим кроком, оскільки ці різкі аномалії у звуковому сигналі можуть спотворити роботу подальших алгоритмів, що базуються на аналізі спектру або частотних характеристик сигналу.

Придушення широкосмугового поверхневого шуму виконується після усунення рокоту, що дозволяє більш ефективно ізолювати та видаляти залишковий фоновий шум. Вирівнювання частотної та амплітудної характеристик проводиться на завершальних етапах, коли основні шуми та перешкоди вже придушені, що забезпечує точнішу корекцію цільового сигналу.

При усуненні шуму дуже важливо дотримуватися принципу мінімального викривлення сигналу, при якому всі параметри алгоритму обробки повинні насамперед реагувати на придушення самого шуму. Надмірне шумозаглушення може призвести до появи музичного шуму (або артефактів), що характеризується неприродною якістю звучання, особливо в музичному контексті. Ці артефакти можуть сприйматися, наприклад, як металевий призвук, відсутній в оригінальному записі.

Оцінка якості обробки придушення шумів у звуковому сигналі значною мірою є суб'єктивною. Це пояснюється тим, що існуючі об'єктивні параметри, такі як відношення сигнал / шум, діапазон відтворюваних частот, нерівномірність АЧХ і рівень нелінійних викривлень, не завжди однозначно визначають сприйнятий «слуховий образ». Тому суб'єктивна оцінка залишається основним критерієм для визначення ефективності придушення шумів у фонограмах.

Особливі складнощі виникають при обробці фонограм з низьким рівнем запису, де рівень шуму може навіть перевищувати рівень корисної інформації. У таких випадках агресивне шумозаглушення може призвести до небажаного пригнічення слабкого, але важливого корисного сигналу. Це негативно впливає на природність акустичного відтворення, зокрема призводить до втрати слабких високих обертонів, які є важливими для повноти звуку.

З огляду на зазначені особливості та потенційні недоліки обробки записів раритетних фонограм, зокрема грамплатівок, операції з придушення шумів повинні керуватися насамперед слуховим сприйняттям звукової інформації. Головним критерієм вибору ступеня глибини заглушення шуму має бути принцип «не нашкодь». Важливо враховувати, що більшість слухачів природно схильні насолоджуватися архівними записами з незначним

рівнем фонового шуму, оскільки повна його відсутність може суб'єктивно зменшувати «яскравість» і природність сприйняття звукового матеріалу [9].

Кількісні результати оцифрування. У межах дослідження було оцифровано 500 грамплатівок. У результаті процесу оцифрування та подальшого відновлення записів отримано 687 окремих цифрових звукових фонограм. Така кількість пояснюється тим, що значна частина платівок містила звуковий запис лише на одній стороні. Загальна тривалість відновлених фонограм становить понад 36 годин.

Аналіз тривалості окремих фонограм показав такі результати:

- мінімальна тривалість фонограми: 0 хв. 45 сек. Це звукова доріжка 2-го треку платівки РГрп № 125-B-2 («Zonophone», X-63990. «Ой, густі очерет»);
- максимальна тривалість фонограми: 10 хв. 9 сек. Ця фонограма є винятком, оскільки становить собою об'єднану звукову доріжку сторін А та В платівки РГрп № 351 (Parsifal. Philharmonisches Orchester, Berlin, Unter Leitung Von Alfred Hertz. 1913 in Berlin, Germany);
- середня тривалість фонограм: 3 хв. 12 сек.

У зібранні представлено платівки різних фірм звукозапису: «Граммофон Ко.» (Gramophone Co.), «Фонотипія» (Societa Italiana di Fonotipia Milano), «Екстрафон» (Акционерное общество Экстрафон в Киеве), «Одеон» (Odeon Record), «Зонофон» (Zonophone Record), «Сирена» (Syrena Record), піратський «Орфеон» (Orpheon Record) та ін. Найбільша кількість платівок з колекції виготовлена фірмами Gramophone Co. та Fonotipia.

Найчастіше записи репрезентують вокальну музику. Серед виконавців — всесвітньо відомі співаки: Соломія Крушельницька, українсько-польський бас Адам Дідур, знаменитий Федір Шаляпін, блискучий Енріко Карузо, Ельвіра Де Ідальго — викладачка Марії Каллас. Представлено різні оркестри і ансамблі, українські хорові колективи. Для наукового опису раритетних грамплатівок у відділі музичних фондів НБУВ було проаналізовано й використано досвід каталогізації за правилами та інструкціями, опублікованими у ХХ ст., досліджено практику колег-бібліографів з Польщі [18], правила каталогізації звукових носіїв Швейцарського національного звукового архіву [23], досвід і практику колег з Німецької національної бібліотеки [14], реєстри ранніх звукозаписів фірм-виробників [17; 18], власний досвід бібліографування, за яким ведеться науковий опис грамплатівок раннього періоду звукозапису. За робочу схему для складення бібліографічного опису аудіозаписів було взято робочий аркуш для нотних видань MUZ06, розроблений у відділі музичних фондів [2], основу якого складає аркуш для книжних видань системи автоматизації бібліотек IRBIS, що понад 15 років використовується у НБУВ.

Для складання ідентифікаційного та наукового опису шелачних грамплатівок за одиницю опису взято один звукозапис, тоді як одиницею зберігання вважаємо одну платівку. Для опису використовується інформація

етикетки, дзеркала та інших джерел поза фізичним носієм (каталоги фірм, інформація з перевірених авторитетних джерел інтернету). Етикетка, розташована в центрі платівки, інколи називається яблуко (англ. варіант — label) і виконує функцію, аналогічну титульному аркушу друкованого видання. Як правило, етикетка є круглою паперовою наліпкою діаметром 9 см, розташованою навкрузи отвору в центрі платівки. Зазвичай на верхній половині етикетки міститься знак або назва торговельної марки, що складається з графічних та літерних елементів. У нижній половині — назва твору, прізвища авторів, виконавців, каталожний номер і місце запису. За технікою виконання етикетки поділяються на виготовлені з використанням тільки мальованого шаблону, тільки набірних шрифтів або і мальованого шаблону, і мальованих шрифтів [11].

Найпоширеніший набір бібліографічної інформації, що його можна отримати з етикетки платівки, містить [12]:

- заголовок опису (імена та прізвища виконавців, назва колективу виконавців);
- назву твору;
- підзаголовкові дані (прізвища авторів музики, аранжування, літературного тексту; жанр твору, опус, тональність; назву багаточастинного твору або циклу, з якого взято уривок; перші слова з арій опер, романсів, пісень; склад виконавців; число частин);
- вихідні дані: назва видавництва, місце видання (як правило, без дати виходу);
- надзаголовкові дані: торговельна марка, назва серії;
- випускні дані: номер замовлення (каталожний номер);
- знаки охорони авторського права (марка «АМПРА»);
- факсимільний підпис виконавця, що свідчив про авторизацію запису.

Із дзеркала платівки можемо отримати пряму й розкодовану інформацію — номер матриці, іноді він розташований просто під етикеткою, гравірований відбиток підпису виконавця. Особливу увагу при укладанні наукового опису старовинної грамплатівки слід приділити створенню додаткових точок доступу [12, с. 352], оскільки саме вони дають змогу розширеного пошуку.

Обов'язковим є також інформування про односторонній чи двосторонній запис на платівці, діаметр диску, швидкість, матеріал носія, колір етикетки, різновид звуку (для шелаку — моно), техніку запису (акустична), мову запису та мову етикетки. Позначається стан збереженості (за можливості) або наявність дефектів і пошкоджень.

Науковий аналіз, опис і дослідження змісту колекції раритетних грамплатівок з фонду відділу музичних фондів НБУВ неможливо здійснити без користування відповідними фонограмами. Навіть науковий опис грамплатівки, виконаний лише за даними дзеркала платівки та етикетки, без прослуховування фонограми може виявитися хибним. Довгий час (від

середини 60-х років ХХ ст.) співробітники музичного відділу берегли платівки без їх програвання, розуміючи ту шкоду, що її могли завдати платівкам, якби скористалися непрофесійною технікою для їх прослуховування, демонстрації і навіть для створення копій, що безумовно призвело б до повторного копіювання в наші часи. Однак у відділі проводилася каталогізація сучасних і старовинних грамплатівок для електронного каталогу починаючи від 2007 р. Для цього використовувалися дані з етикетки та дзеркала платівки, інколи залучалися записи, знайдені на просторах інтернету. Втім, тільки повний збіг тепер уже оцифрованих фонограм колекції раритетних грамплатівок з тими, що відомі в мережі, зможуть дати реальну відповідь про їхню ідентичність і водночас про цінність саме фонограм.

Перспективи функціонування фонду фонограм колекції «Шелачні грамплатівки з фонду НБУВ» пов'язані із запланованими створенням спеціалізованого музично-інформаційного ресурсу, наданням вільного доступу до цифрових матеріалів онлайн, а також інтегруванням їх до міжнародних музичних вебресурсів. Реалізація проекту розпочалася і передбачає на початковому етапі комплексне використання вже існуючих електронних бібліографічних описів (метаданих) грамплатівок для контрольної перевірки їх відповідності звукозаписам; а продовжиться, ймовірно, розширенням набору даних і представленням їх у мережі. Проект буде відкрито для додавання інших цифрових інформаційних ресурсів, що будуть напрацьовані у відділі (цифрові копії фотографій, копії інших графічних матеріалів, текстова інформація в електронній формі) або створені і розповсюджуватимуться іншими установами на правах об'єктів із правами суспільного надбання, без порушення майнових й авторських прав.

Наукова новизна полягає в розширенні доступу до колекції музичних звукозаписів, що зберігається у відділі музичних фондів НБУВ, шляхом індивідуального аналізу фізичного стану шелачних грамплатівок для вибору оптимального технічного підходу щодо їх оцифрування, цифрової реставрації отриманих фонограм та у створенні описової інформації у формі метаданих на підґрунті комплексного наукового опрацювання джерел відповідно до наборів даних НБУВ і міжнародних ресурсів.

Висновки. Досліджено результати емпіричних спостережень зберігачів шелачних грамплатівок НБУВ майже за останні 100 років, які підтверджують застереження, що кожне нове програвання цих платівок погіршує їхній стан, зважаючи на крихкість матеріалу, з якого вони виготовлені. Це доводиться точними методами вимірювання фізичних параметрів носіїв інформації та різного звукознімаючого обладнання, а також характеристик отриманих результатів відтворення звуку за допомогою різного технічного оснащення. За результатами експериментального дослідження виконано оцифрування та відновлення фонограм з колекції раритетних грамплатівок з фондів НБУВ. На підставі розгляду особливостей цифрової обробки

аудіозаписів отримано методологію досягнення високої якості цифрових фонограм. Зазначено, що оцифрування колекції раритетних грамплатівок і створення страхових копій надають змогу оптимізувати й вдосконалити доступ до музичної спадщини, забезпечити її збереження в разі пошкодження або втрати оригіналів.

Аудіовізуальні документи, зокрема грамплатівки з шелаку, мають низку особливостей щодо укладання описової інформації до них, що впливає на розширення набору даних для укладання метаданих і подальшого їх використання в автоматизованих системах. Виготовлені цифрові копії аудіозаписів і укладені метадані є основою для створення спеціалізованих музичних інформаційних ресурсів, зокрема ресурсу «Шелачні грамплатівки з фонду НБУВ», до яких можуть додаватися інші цифрові матеріали: копії фотографій, аудіо- та відеозаписів, інших графічних матеріалів, а також текстова інформація в електронній формі, що значно полегшить комплексний пошук, розповсюдження та використання інформації про музичну культурну спадщину, зокрема відтворення аудіозаписів онлайн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. UNESCO Charter on the Preservation of the Digital Heritage. 2003. 10 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000229034>
2. Івченко Л.В., Лобузін К.В. Музичний фонд НБУВ: створення електронного каталогу // Бібліотечний вісник. 2007. № 4. С. 12—22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2007_4_3
3. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 67. Од. зб. 462. Арк. 1, 2.
4. Капустянська Н. Оцифровування фондів наукових бібліотек: сучасний стан і перспективи // Бібліотечний вісник. 2025. № 1. С. 114—115.
5. Ковальчук Г.І. Маслов Сергій Іванович // Українська бібліотечна енциклопедія. 2014. URL: <https://surl.lu/dsqrbd>
6. Ковтанюк Ю.С. Актуальні питання збереженості фондів архівів, бібліотек і музеїв як установ культури в умовах воєнного стану // Бібліотечний вісник. 2024. № 2. С. 12—31. <https://doi.org/10.15407/bv2024.02.012>
7. Ковтанюк Ю.С. Нормативно-правове регулювання оцифрування фондів закладів культури як вимога для розбудови державних інтеграційних електронних ресурсів національного історичного та культурного надбання // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 379—406. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.379>
8. Косяк І.В. Система цифрового неруйнівного відтворення інформації з раритетних носіїв // Реєстрація, зберігання і обробка даних. 2007. Т. 9. № 3. С. 43—60. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/50894>
9. Косяк І.В. Відновлення та реконструкція звукового сигналу в фонограмах раритетних носіїв запису // Реєстрація, зберігання і обробка даних. 2005. Т. 7. № 1. С. 122—129. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/50729>
10. Степченко О.П. Українські вчені — фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918—1934) / відп. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2008. 217 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001850>

11. Цибульська О.А. Атрибуція грамофонних платівок періоду акустичного звукозапису і розшифрування елементів етикетки // Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток з досвіду Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ : Академперіодика, 2023. С. 194—201. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6471>
12. Цибульська О.А. Колекція раритетних грамплатівок з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Особливості атрибуції і каталогізації // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2016. Вип. 44. С. 344—355.
13. Morton D. Sound Recording: The Life Story of a Technology. Greenwood Press, 2004. 240 p. URL: <https://archive.org/details/soundrecordingli0000mort/page/n5/mode/2up>
<https://doi.org/10.5040/9798216016700>
14. Deutsche Nationalbibliothek. Musikarchiv. URL: <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=newSearch¤tView=simple- &selectedCategory=dnb.dma>
15. Embedded in a Worldwide Network: Projects of the Ukrainian RISM Working Group. 2022. URL: https://rism.info/in_the_news/2022/03/02/embedded-in-a-worldwide-network-projects-of-the-ukrainian-rism-working-group.html
16. Galo G. Fresh From the Bench: Sumiko Phono Cartridges and RS78 78 rpm Stylus. 2022. URL: <https://audioxpress.com/article/fresh-from-the-bench-sumiko-phono-cartridges-and-rs78-78-rpm-stylus>
17. Istituto Centrale per i Beni Sonori ed Audiovisivi. URL: <http://www.icbsa.it>
18. Janczewska-Solomko K. Dyskopedia polonikyw do roku 1918 tom 1—3 /Janczewska-Soiomko. Kyiv—Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2002. ISBN 83-7009-329-9.
19. Phono Cartridges — 78 RPM Restorations. URL: <https://www.78rpmrestorations.com/equipment/cartridges.html>
20. Preserving Ukrainian musical heritage. URL: https://rism.info/in_the_news/2024/08/01/preserving-ukrainian-musical-heritage.html
21. Capeless R. Deep Groove Mono and the Great Groove Width Mystery. 2018. URL: <https://dgmono.com/2018/04/06/deep-groove-mono-and-the-great-groove-width-mystery/>
22. Shanoylo S.M., Kosyak I.V., Petrov V.V., Kryuchin A. A. Reading and processing of audio information reproduced from Edisonphonograph cylinders by method of laser interferometry. Proc. SPIE, Vol. 4402, *Laser Techniques and Systems in Art Conservation, Renzo Salimbeni*; Ed. 10/2001. P. 194—201. <https://doi.org/10.1117/12.445662>
23. Swiss National Sound Archives. URL: <http://www.fonoteca.ch>
24. Грузін Д.В. Лисенко Іван Максимович. Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2009. С. 155—156. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lysenko_I_M
25. Цибульська О. Іван Максимович Лисенко — лицар української музики. НБУВ. 2018. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4290>
26. MM, MC, MI & More — An Overview of All Cartridge Types. Auditorium GmbH, 11 June 2020. URL: <https://www.auditorium.de/en/blog/mm-mc-mi-more-all-cartridge-types-at-a-glance>

Отримано 13 січня 2025 р.

REFERENCES

1. UNESCO Charter on the Preservation of the Digital Heritage, 10. 2003, Retrieved from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000229034>
2. Ivchenko L., Lobuzina K. Muzychnyi fond NBUV: stvorennia elektronnoho katalogu [Music Fond of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine : Creation of an Electronic Catalog] *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2007. No. 4, pp. 12—22. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2007_4_3 [In Ukrainian].
3. Fond 67. Unit 462. Fol. 1, 2. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
4. Kapustianska N. Otsyfovuvannia fondiv naukovykh bibliotek: suchasnyi stan i perspektyvy [Digitization of scientific library holdings: current status and prospects]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2025. No. 1, pp. 114—115. [In Ukrainian].
5. Kovalchuk H. Maslov Serhii Ivanovych [Maslov Sergii Ivanovych] // *Ukrainska bibliotekna entsyklopediia* [Ukrainian library encyclopedia]. 2014. Retrieved from: <https://surl.luhlib.org/dsqbrd> [In Ukrainian].
6. Kovtaniuk Yu. Aktualni pytannia zberezhenosti fondiv arkhiviv, bibliotek i muzeiv yak ustanov kultury v umovakh voiennoho stanu [Current issues of preservation of archives, libraries and museums as cultural institutions under martial law]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2024. No. 2, pp. 12—31. <https://doi.org/10.15407/bv2024.02.012> [In Ukrainian].
7. Kovtaniuk Yu.S. Normatyvno-pravove rehuliuвання otsyfruvannia fondiv zakladiv kultury yak vymoha dlia rozbudovy derzhavnykh inteɦratsiinykh elektronnykh resursiv natsionalnoho istorychnoho ta kulturnoho nadbannia [Regulatory and legal regulation of the digitization of cultural institution funds as a requirement for the development of state integration electronic resources of national historical and cultural heritage] *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. No. 31, pp. 379—406. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.379> [In Ukrainian].
8. Kosiak I.V. Systema tsyfrovoho neruiniivnoho vidtvorennia informatsii z rarytetnykh nosiiv [System of digital non-destructive reproduction of information from rare media]. *Reiestratsiia, zberihannia i obrobka danykh* [Registration, storage and processing of data]. 2007. Vol. 9. No. 3, pp. 43—60. [In Ukrainian].
9. Kosiak I.V. Vidnovlennia ta rekonstruktsiia zvukovoho syhnalu v fonohramakh rarytetnykh nosiiv zapysu [Restoration and reconstruction of the sound signal in phonograms of rare recording media]. *Reiestratsiia, zberihannia i obrobka danykh* [Registration, storage and processing of data]. 2005. Vol. 7. No. 1, pp. 122—129. [In Ukrainian].
10. Stepchenko O.P. Ukrainski vcheni — fundatory spetsializovanykh viddiliv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (1918—1934) [Ukrainian scientists are the founders of specialized departments of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine (1918—1934)]. 2008. 217 p. Retrieved from: <https://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001850> [In Ukrainian].
11. Tsybul'ska O. Atrybutsiia hramofonnykh plativok periodu akustychnoho zvukozapysu i rozshyfruvannia elementiv etykety [Attribution of gramophone records from the acoustic recording period and decoding of label elements]. *Atrybutsiia y ekspertyza knyzhkovykh pamiatok z dosvidu Instytutu knyhoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Attribution and examination of book monuments from experience of Institute of Book Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine] :

- monograph / G.I. Kovalchuk (Ed.). Kyiv, 2023. Pp. 194—201. Retrieved from: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6471> [In Ukrainian].
12. Tsybul'ska O. Kolektsiia raryetnykh hramplativok z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernad'skoho : Osoblyvosti atrybutsii i katalohizatsi [Collection of rare records from fonds of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: Features of attribution and cataloging]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernad'skoho* [Academic Papers of Vernadsky National Library of Ukraine]. 2016. No. 44, pp. 344—355. Retrieved from: http://np.nbuv.gov.ua/doc/nbnbuimviv_2016_44_29 [In Ukrainian].
13. Morton D. Sound Recording: The Life Story of a Technology. *Greenwood Press*. 2004. 240 p. Retrieved from: <https://archive.org/details/soundrecordingli0000mort/page/n5/mode/2up> <https://doi.org/10.5040/9798216016700>
14. Deutsche Nationalbibliothek. Musikarchiv [Electronic resource]. Retrieved from: <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=newSearch¤tView=simple-&selectedCategory=dnb.dma>
15. Embedded in a Worldwide Network: Projects of the Ukrainian RISM Working Group [Electronic resource]. 2022. Retrieved from: https://rism.info/in_the_news/2022/03/02/embedded-in-a-worldwide-network-projects-of-the-ukrainian-rism-working-group.html
16. Galo G. Fresh From the Bench: Sumiko Phono Cartridges and RS78 78 rpm Stylus. 2022. Retrieved from: <https://audioxpress.com/article/fresh-from-the-bench-sumiko-phono-cartridges-and-rs78-78-rpm-stylus>
17. Istituto Centrale per i Beni Sonori ed Audiovisivi. Retrieved from: <http://www.icbsa.it>
18. Janczewska-Solomko K. Dyskopieda polonikyw do roku 1918 tom 1—3. Kyiv—Warszawa : Biblioteka Narodowa. 2002. ISBN 83-7009-329-9
19. Phono Cartridges — 78 RPM Restorations. Retrieved from: <https://www.78rpmrestorations.com/equipment/cartridges.html>
20. Preserving Ukrainian musical heritage. Retrieved from: https://rism.info/in_the_news/2024/08/01/preserving-ukrainian-musical-heritage.html
21. Capeless R. Deep Groove Mono and the Great Groove Width Mystery. 2018. Retrieved from: <https://dgmmono.com/2018/04/06/deep-groove-mono-and-the-great-groove-width-mystery/>
22. Shanoylo S.M., Kosyak I.V., Petrov V.V., Kryuchin A.A. (2001). Reading and processing of audio information reproduced from Edisonphonograph cylinders by method of laser interferometry. *Proc. SPIE*, 4402, Laser Techniques and Systems in Art Conservation, Renzo Salimbeni (Ed.). 10/2001. Pp. 194—201. <https://doi.org/10.1117/12.445662>
23. Swiss National Sound Archives. Retrieved from: <http://www.fonoteca.ch>
24. Hruzyn, D. V. LYSENKO Ivan Maksymovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [LYSENKO Ivan Maksymovych. Encyclopedia of the History of Ukraine], 6: La-Mi. Kyiv, 2009. Pp. 155—156. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Lysenko_I_M
25. Tsybul'ska O. Ivan Maksymovych Lysenko — lytsar ukrainskoi muzyky [Ivan Maksymovych Lysenko — a knight of Ukrainian music]. *NBUV*. 2018. Retrieved from: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4290>
26. MM, MC, MI & More — An Overview of All Cartridge Types. Auditorium GmbH, 11 June. 2020. Retrieved from: <https://www.auditorium.de/en/blog/mm-mc-mi-more-all-cartridge-types-at-a-glance>

Received on January 13, 2025

Andrii Kriuchyn

Institute of Information Registration Problems
of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5063-4146

E-mail: kryuchyn@gmail.com

Yurii Kovtaniuk

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-4120-1875

E-mail: y.kovtaniuk@gmail.com

Larysa Ivchenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-2562-3979

E-mail: ivchenko@nbuv.gov.ua

Igor Kosiak

Institute of Information Registration Problems
of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-1543-9257

E-mail: kivfox@ipri.kiev.ua

Olena Tsybulska

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-3492-6368

E-mail: tsybulska@nbuv.gov.ua

RESTORATION OF PHONOGRAMS FROM COLLECTION
OF RARE RECORDS OF DEPARTMENT OF MUSIC FONDS
OF V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE:
DIGITIZATION, DIGITAL RESTORATION,
CREATION OF METADATA, INTEGRATION
INTO INTERNATIONAL MUSIC WEB RESOURCES

The purpose of the article is to consider the theoretical and practical features of digitizing and restoring phonograms from rare media, namely the collection of gramophone shellac records from the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine — an important component of the cultural heritage of Ukraine, creating descriptive information for sound recordings in the form of metadata, providing free access to digital materials online, as well as integrating them into international music web resources. **The research methodology** is based on the application of a complex of methods of systemic, audiovisual, chronological, informational analysis, methods of compiling metadata, bibliography, book studies, and musicology. **The scientific novelty** consists in expanding access to the collection of musical recordings stored in the department of music fonds of the National Library of Ukraine, through individual analysis of the physical condition of shellac records to select the optimal technical approach to digitization, digital restoration of the received phonograms, their preservation and creation of descriptive information in the form of metadata on the basis of a comprehensive scientific processing of sources in accordance with the National Library of Ukraine data sets and international resources. **Conclusions.** An experimental study was carried out on the digitization and restoration of phonograms from the collection of rare records from the fonds of the National Library of Ukraine. The features of digital processing of audio recordings were

considered. It was noted that digitization of the collection of rare phonograms and creation of backup copies allows optimizing and improving access to musical heritage, ensuring its preservation in case of loss or damage to the originals. Audiovisual documents, in particular shellac records, have a number of features regarding the storage of descriptive information to them, which affects the expansion of the data set for storing metadata and their further use in automated systems. The produced digital copies of audio recordings and the stored metadata are the basis for the creation of specialized musical information resources, in particular the resource “Shellac Records from the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine Fond”, to which other digital materials can be added: copies of photographs, audio and video recordings, other graphic materials, as well as text information in electronic form, which will greatly facilitate the comprehensive search, distribution and use of information about musical cultural heritage, in particular the playback of audio recordings online.

Key words: digitization of sound recordings, restoration of audio information, rare records, information preservation, metadata of audiovisual documents, musical cultural heritage.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.209>

UDC 027.22:004.7:016

Alla Zharinova

State Scientific and Technical Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-3959-1074

E-mail: zh.alla0812@gmail.com

Iryna Tsybenko

State Scientific and Technical Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6408-9011

E-mail: tsyb2012@ukr.net

Oleksiy Krasovskyi

State Scientific and Technical Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-1622-2655

E-mail: aleksey_ks@ukr.net

Sofia Zherebchuk

State Scientific and Technical Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0212-7107

E-mail: zerebchuksofia@gmail.com

OPEN SCIENCE AND DEVELOPMENT OF RESEARCH INFRASTRUCTURES IN FIELD OF BOOK AND ARCHIVAL HERITAGE IN UKRAINE AND EUROPE

The goal of the research. The article aims to analyze the development of research infrastructures (RIs) in the field of book and archival heritage in Ukraine and Europe, with particular attention to the implementation of Open Science principles. The study focuses on how interoperability standards, metadata harmonization, and digital preservation policies contribute to the integration of Ukrainian infrastructures into the European research ecosystem. **Methodology.** The research applies a comparative approach to evaluate European RIs such as DARIAH, CLARIN, Europeana, and OPERAS, alongside Ukrainian practices. Discourse analysis of policy

Cite: Zharinova, Alla, Tsybenko, Iryna, Krasovskyi, Oleksiy, Zherebchuk, Sofia (2026). Open Science and development of research infrastructures in field of book and archival heritage in Ukraine and Europe. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 1 (40), 209—232. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.209>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

documents, standards (TEI, EAD, METS/MODS, MARC 21, Dublin Core), and protocols (OAI-PMH, IIIF) is used to identify commonalities and divergences. The case study method is applied to the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine to illustrate the adoption of interoperability mechanisms. **Scientific novelty.** The article provides a comprehensive overview of the epistemic shift from traditional archives and libraries to dynamic research infrastructures in the humanities. It demonstrates how European practices can serve as benchmarks for Ukraine and highlights the role of FAIR principles and UNESCO's Recommendation on Open Science in shaping cultural heritage research. **Conclusions.** Ukrainian integration into the European RI landscape requires balancing domestic needs with international standards. The adoption of OAI-PMH and other interoperability protocols by the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine exemplifies progress in aligning with global infrastructures. At the same time, challenges remain in terms of sustainability, digital preservation, and multilingual accessibility. Strengthening these areas will enable Ukraine to position its cultural heritage within a broader European and global context.

Key words: Open Science, research infrastructures, interoperability, book heritage, archival heritage, FAIR principles, Ukraine, Europe.

Introduction. Contemporary humanities, particularly the history of the book, archeography, and library and information studies, are undergoing a qualitative transformation in research practices due to the development of research infrastructures, both at the national and institutional levels, as well as within transnational ecosystems such as DARIAH, CLARIN, Europeana, and OPERAS. These ecosystems integrate catalogs, digital collections, annotation and visualization services, as well as long-term preservation and citation services.

In the field of book culture, modern research infrastructures open new possibilities. They enable work with large corpora of manuscripts and early printed books through a “single-window” approach: comparing different text editions and marginalia, tracing the history of individual copies, analyzing watermarks or bindings. A critical component is the harmonization of descriptive, structural, and technical metadata across library, archival, and museum systems. International standards are employed for this purpose TEI for texts, EAD for archival descriptions, METS/MODS and MARC 21 for bibliographic information, and Dublin Core for basic indexing. Data are disseminated using protocols such as OAI-PMH, high-quality images are delivered through IIIF, and persistent identifiers (DOI, Handle, ARK for objects and publications, ORCID for authors, ROR for institutions) ensure reliable identification.

The combination of these solutions provides the foundation for new research approaches in codicology, palaeography, textual studies, and marginalia analysis. Researchers can simultaneously work with thousands of descriptions and images, track the dissemination of texts across time and space, and reconstruct local hubs of book culture within the European context.

The political and regulatory framework of this transformation is shaped by open science policies. The European Commission has embedded principles of

open access and data management in its funding programs, including Horizon Europe, linking open access to publications with data management plans under the principle that “data should be as open as possible, as closed as necessary.”

In 2016, the FAIR principles (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable) were formulated, providing a machine-oriented logic for data discovery, accessibility, and reuse. These principles have since become a standard for the development of repositories and digital services, including in the humanities.

In 2021, UNESCO member states adopted the Recommendation on Open Science, emphasizing that openness extends beyond publications to data, software, methodological materials, and infrastructures. For Ukraine, gradually aligning its policies with European standards, this opens opportunities for full integration into the European Research Area. At the same time, it poses practical challenges: harmonizing metadata with international models, implementing persistent identifier systems, and developing institutional CRIS platforms to collect information on projects, publications, data, funding, and researcher profiles.

Research infrastructures in the field of book and archival heritage are increasingly important. Mass digitization of collections, the use of IIIF for comparing artifact images across institutions, creating structured descriptions of manuscripts in TEI or EAD formats, and enriching them with external identifiers (VIAF, ISNI) are transforming approaches to source studies. Researchers are shifting from individual analysis of single documents to networked analysis of relationships among texts, authors, locations, and copies. Open licenses (e. g., CC BY, CC0) and the assignment of DOIs through services such as DataCite make datasets fully citable, alongside publications. This creates new mechanisms of academic recognition and lays the groundwork for the development of humanities research metrics.

The relevance of the topic is determined by the gradual transition of humanities research toward data-driven and digital services that integrate resources from libraries, archives, and museums into shared European data landscapes. For Ukrainian researchers working with manuscript and book heritage, three key challenges arise.

First, technical interoperability means that manuscript descriptions, early printed book catalogs, and reference materials must be provided in formats understandable to international aggregators and indexers; otherwise, even valuable collections remain “invisible” in global search systems.

Second, long-term accessibility data must have persistent identifiers, be stored in reliable repositories, include complete metadata, and be accompanied by clear reuse conditions. Without this, reproducibility, accurate citation, and inter-institutional collaboration are impossible.

Third, integration into research management systems. CRIS solutions must interact with data repositories, link publications to datasets, connect authors via ORCID, institutions via ROR, and create open machine-readable profiles for indexing in OpenAIRE and similar services.

The combination of these three components standardized metadata, reliable preservation infrastructure, and managed research registries forms the material foundation of modern humanities research infrastructures.

An additional dimension of relevance is that international funders and national regulators are moving from recommendations to strict requirements. Horizon Europe mandates open access to publications and data management plans, and European infrastructures increasingly perform basic FAIR checks before accepting materials. This means that a project lacking persistent identifiers, clear licenses, minimal metadata structures, and basic interoperability protocols becomes less visible internationally, losing opportunities for collaboration, citation, and impact. In Ukraine, where institutional open science policies are already emerging and open-access repositories are being created, the next step is the integration of local initiatives into European standards and service ecosystems.

Open science has established a new “social contract” between researchers, institutions, and society, in which results, data, and code are considered public goods with clear rules for access, reuse, and verification. This is reflected in three key changes:

1. The logic of publication has shifted: alongside articles, datasets, code releases, and educational materials increasingly receive DOIs and are cited on par with publications.

2. The role of metadata and identifiers has grown: ORCID for authors, ROR for institutions, funding references, and licensing make resources discoverable and connect them to international aggregators such as OpenAIRE.

3. Technical platforms provide tools for collaboration: IIF enables comparison of manuscripts from different collections in a single viewer, TEI allows application of shared text markup rules, OAI-PMH automates record harvesting to external catalogs, and CRIS systems consolidate author profiles, publications, and datasets into a unified research cycle.

FAIR principles codify these practices in a machine-readable form, ensuring unique identifiers and rich metadata (Findable), open protocols even with restricted access (Accessible), open formats and controlled vocabularies (Interoperable), and clear licensing and provenance descriptions (Reusable).

For manuscript and book heritage, this has practical implications. If an incunabulum is described in a standardized schema (e.g., TEI with profiles for material features) and images are accessible via IIF with open annotations, researchers can automatically match watermarks, compare binding variants, and trace the distribution of copies across countries. Conversely, records remaining in local formats without identifiers are effectively excluded from international scholarly circulation, even if digital files exist.

The aim of this article is to describe modern research infrastructures relevant to book and archival heritage and to demonstrate how Ukrainian projects can integrate into the European open science ecosystem. It examines how European

policies and initiatives from FAIR principles and UNESCO Recommendations to Horizon Europe requirements are implemented in daily tools and standards used by humanities researchers. It also analyzes key compatibility conditions: metadata schemas for describing manuscripts and books, the use of persistent identifiers (DOI, ORCID, ROR), IIF for working with digital images, and the role of CRIS platforms in collecting research outcome data. Practical steps for Ukrainian institutions are outlined from harmonizing open-access policies to setting up harvesting channels in European aggregators and implementing high-quality data description at the point of creation. The article emphasizes that adhering to FAIR principles is not bureaucratic overhead but opens new opportunities for the humanities: increasing visibility and citation of data, ensuring reproducibility of results, and fostering interdisciplinary collaboration based on open and interoperable infrastructures.

This study employs a mixed-methods approach to analyze the development and integration of research infrastructures (RIs) in the domain of book and archival heritage in Ukraine and Europe, with particular attention to open science principles, FAIR data practices, and digital humanities applications. The methodology combines qualitative document analysis, comparative case studies, and technical evaluation of digital platforms to provide a comprehensive understanding of both policy frameworks and practical implementation.

Literature and Policy Analysis. The research begins with an extensive review of scholarly literature, policy documents, and official reports related to open science, digital humanities, and research infrastructures in Europe and Ukraine. Sources include peer-reviewed articles, institutional white papers, UNESCO recommendations, and Horizon Europe guidelines. The analysis focuses on identifying key principles, standards, and best practices, particularly regarding metadata harmonization, persistent identifiers (DOI, ORCID, ROR, ARK), and interoperability protocols (OAI-PMH, IIF). The review also encompasses recent contributions in Linked Open Data, digital scholarly editions, and virtual reconstructions of historical landscapes [4, 5, 11, 21].

Comparative Case Studies. To understand the practical implementation of research infrastructures, the study conducts a comparative analysis of selected European and Ukrainian projects. European cases include DARIAH, CLARIN, OPERAS, and Europeana, highlighting their governance structures, technical architecture, and approaches to sustainability and interoperability [7]. Ukrainian cases involve national and institutional repositories, digital collections, and CRIS platforms, including the Vernadsky National Library and pilot digitization projects. Comparative criteria include:

- metadata standards and encoding schemas (TEI, EAD, METS/MODS, MARC 21);
- use of persistent identifiers and linking strategies;
- compliance with FAIR principles;

- accessibility, licensing, and reusability of data;
- integration into national and European research ecosystems.

This comparative framework allows for identification of gaps, strengths, and opportunities in Ukrainian infrastructures relative to established European models.

Technical Evaluation. A technical assessment of digital infrastructures was performed to evaluate their functionality, interoperability, and usability. Key aspects included: Data ingestion and harvesting workflows using OAI-PMH, Visualization capabilities via IIIF viewers, Implementation of persistent identifiers for publications, datasets, and institutional entities, Integration with CRIS systems to track research outputs, projects, and author profiles, Compatibility with Linked Open Data frameworks for prosopographical and bibliographical data

This evaluation involved both direct testing of platforms and examination of their technical documentation to verify adherence to international standards and open science principles.

Synthesis and Framework Development. The synthesis of findings from the literature review, comparative case studies, technical evaluation, and expert interviews enabled the development of a comprehensive conceptual framework aimed at guiding the integration of Ukrainian research infrastructures into the broader European digital ecosystem. This framework highlights the interdependence of three critical dimensions that collectively ensure the effectiveness, sustainability, and interoperability of research infrastructures in the humanities.

First, the adoption of standardized metadata and adherence to internationally recognized protocols are essential for ensuring that digital collections are discoverable, accessible, and reusable across institutional and national boundaries. By implementing widely accepted metadata schemas, such as TEI for textual materials, EAD for archival descriptions, and METS / Open science has established a new “social contract” between researchers, institutions, and society, in which results, data, and code are considered public goods with clear rules for access, reuse, and verification. This is reflected in three key changes:

- the logic of publication has shifted: alongside articles, datasets, code releases, and educational materials increasingly receive DOIs and are cited on par with publications;
- the role of metadata and identifiers has grown: ORCID for authors, ROR for institutions, funding references, and licensing make resources discoverable and connect them to international aggregators such as OpenAIRE;
- technical platforms provide tools for collaboration: IIIF enables comparison of manuscripts from different collections in a single viewer, TEI allows application of shared text markup rules, OAI-PMH automates record harvesting to external catalogs, and CRIS systems consolidate author profiles, publications, and datasets into a unified research cycle.

MODS or MARC 21 for bibliographic data, Ukrainian infrastructures can facilitate seamless data exchange and integration with European aggregators and

repositories. The use of persistent identifiers, including DOI, ORCID, ARK, and ROR, further reinforces this dimension by providing stable references to datasets, publications, researchers, and institutions, thereby enabling interoperability and long-term traceability within international scholarly networks.

Second, a sustainable and FAIR-compliant infrastructure is crucial to support the preservation, reproducibility, and openness of research outputs. This dimension emphasizes the importance of robust technical systems for data storage, management, and dissemination, alongside the implementation of open licenses and clear guidelines for reuse. Compliance with FAIR principles ensures that research data are not only machine-readable and interoperable but also sufficiently rich in metadata to allow reliable discovery, analysis, and citation. Through these measures, Ukrainian institutions can safeguard digital collections against obsolescence, foster transparency, and provide researchers with the tools necessary for rigorous scholarly inquiry.

Finally, effective research management and integration constitute a pivotal component of the framework. By aligning research infrastructures with CRIS platforms, Ukrainian institutions can systematically link publications, datasets, and researcher profiles, thereby creating a coherent and machine-actionable overview of research activities. This integration facilitates visibility, accountability, and cross-institutional collaboration, allowing Ukrainian scholars to engage more effectively in European research initiatives. Moreover, such alignment supports the automated aggregation of data in platforms like OpenAIRE, enabling compliance with international open science standards and enhancing the global impact of national research outputs.

Taken together, these three dimensions form a holistic model that bridges theoretical, empirical, and technical considerations, providing a structured approach to both evaluating existing infrastructures and guiding the development of new ones. By emphasizing interoperability, sustainability, and integrated research management, the framework not only supports the modernization of Ukraine's digital humanities resources but also positions the country to fully participate in the European open science ecosystem, fostering international collaboration, visibility, and scholarly impact.

Literature review. The transformation of humanities research in Europe and Ukraine has been deeply reshaped by the growing adoption of open science principles and the expansion of research infrastructures (RIs). In the context of book and archival heritage, these infrastructures are not limited to repositories and catalogues; rather, they represent complex socio-technical systems integrating digital collections, annotation environments, visualization tools, and mechanisms for long-term preservation. Platforms such as DARIAH, CLARIN, Europeanana, and OPERAS are often cited as best practices, as they combine interoperability frameworks with services for scholarly communities, enabling researchers to work within a “single window” environment across national borders [2, 13].

A defining trend in European RIs is the harmonization of metadata standards across libraries, archives, and museums. The widespread use of TEI, EAD, METS / MODS, MARC 21, Dublin Core, together with protocols such as OAI-PMH and IIIF, ensures machine-readability, global accessibility, and reuse of cultural heritage data. This alignment is not merely technical; it reflects a broader epistemic shift, in which research infrastructures act as guarantors of data reliability, interoperability, and reproducibility. In this regard, the FAIR principles (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable) are not just guidelines but have become a policy backbone in European frameworks [3]. Their inclusion in UNESCO's 2021 Recommendation on Open Science further reinforces their role as global standards [19].

Projects such as CENDARI illustrate the transformative potential of RIs: by creating a virtual infrastructure for cross-border access to historical resources, they enable comparative, collaborative, and data-intensive research in ways that were previously unattainable [18]. Similarly, infrastructures like DARIAH and OpenAIRE not only support open publications and datasets but also provide integrated methodological environments, positioning themselves as essential components of the European Research Area's research workflow [2; 10].

At the methodological level, recent digital humanities projects demonstrate how infrastructures expand research horizons. For instance, DATAM: Digital Approaches to Teaching the Ancient Mediterranean illustrates the use of Linked Open Data (LOD) to structure and interconnect prosopographical, onomastic, and historical datasets [4, 5]. In digital philology, OCR technologies and canonical text services have underscored the importance of technological precision and machine-actionable metadata for ensuring research reproducibility [1, 11]. Moreover, the rise of GIS-based reconstructions and 3D visualizations indicates that humanities infrastructures are no longer passive archives but dynamic analytical tools, enabling the reinterpretation of cultural landscapes and past environments [12, 15].

The case of Europe demonstrates how infrastructures can merge cultural policy with scholarly needs. Beyond simple aggregation, it establishes common standards, promotes multilingual interoperability, and frames cultural heritage within a European identity narrative [7]. This reveals a critical insight: infrastructures are not neutral technical systems but political and cultural actors, shaping what counts as accessible heritage and whose voices are amplified in transnational contexts.

For Ukraine, the challenge and opportunity lie in aligning domestic practices with European models while responding to national needs. The Vernadsky National Library of Ukraine has adopted interoperability protocols such as OAI-PMH, integrating national collections into global infrastructures [17]. Parallel to this, the development of the national CRIS (Current Research Information System) signals an effort to unify fragmented databases of research institutions, objects, and infra-

structures into a cohesive national framework. Recent studies [20] emphasize that such unification is not only a technical task but also a strategic move for transparency, visibility, and integration into the European Research Area.

However, significant challenges remain. Metadata harmonization across heterogeneous collections is still uneven, the implementation of persistent identifiers (PIDs) is at an early stage, and the legal and institutional frameworks for open licensing of cultural heritage data require further consolidation. These gaps highlight the risks of digital fragmentation and underline the importance of policy-driven coordination.

Analytically, Ukrainian and European experiences converge on a central point: infrastructures in the humanities must be conceived as ecosystems rather than isolated repositories. Their value lies in enabling cross-disciplinary, cross-border, and cross-temporal research that enhances both scholarly productivity and cultural resilience. The Ukrainian trajectory, particularly through CRIS unification and national repository development, represents a critical testing ground for how an emerging research system under conditions of war and reconstruction can align with mature European infrastructures.

In conclusion, the literature demonstrates that open science principles and FAIR-aligned infrastructures are transforming book and archival heritage into a globally accessible, interoperable, and reusable knowledge base. For Europe, this transformation consolidates leadership in digital humanities. For Ukraine, it represents both a challenge and an opportunity: aligning with European standards while tailoring infrastructures to local realities can ensure not only scholarly integration but also cultural sovereignty and resilience in times of systemic disruption.

Presentation of the main material. 1. Theoretical Foundations of Research Infrastructures in Book Culture. 1.1. Concept and Classification of Research Infrastructures (RI) in the Humanities. In the humanities, research infrastructures (RI) are understood as stable, long-term ecosystems of resources, standards, tools, and governance mechanisms that collectively support the full lifecycle of data creation, preservation, dissemination, and reuse. These infrastructures encompass diverse elements: data and collections, digital services, metadata schemas and protocols, software tools and APIs, visualization platforms, and institutional governance frameworks including policies, consortia, and sustainable funding models. Unlike time-bound projects, which have a clear start and end, research infrastructures are designed for longevity, ensuring interoperability, persistent identifiers, and maintainable services over time.

Conceptually, RIs in the humanities can be classified along several dimensions. In terms of scale, infrastructures range from institutional (e.g., a university repository), to national (e.g., registries of cultural heritage), to supranational (e.g., DARIAH, CLARIN, Europeana, OPERAS). Functionally, infrastructures can serve purposes such as the collection and preservation of primary sources (digital libraries and archives), aggregation and discovery (Europeana, OpenAIRE),

218 processing and analysis (OCR/HTR platforms like Transkribus), and research management (CRIS systems). The classification can also be based on the type of object managed, including textual sources such as manuscripts and early printed books, high-resolution images, audiovisual materials, descriptive structures such as finding aids and catalogs, and scholarly outputs including publications, datasets, and code.

For the study of book culture, three analytical levels are particularly illustrative. The first, the source level, consists of institutional digital collections, specialized databases such as the Incunabula Short Title Catalogue (ISTC), Material Evidence in Incunabula (MEI), the CERL Thesaurus, watermark databases (e. g., Bernstein / Memory of Paper), and digitized manuscripts (e-codices, Manuscriptorium, Fragmentarium). The second, the aggregation level, includes platforms like Europeana, employing the Europeana Data Model (EDM) and harvesting protocols such as OAI-PMH and IIIF, as well as scientific communication hubs like OpenAIRE and OPERAS. The third, the management level, is represented by CRIS systems (e. g., DSpace-CRIS, Pure, Converis), which link projects, funding, publications, datasets, authors (via ORCID), and institutions (via ROR) following the CERIF model. This stratification is critical analytically, as the intersections between levels — such as an IIIF manifest generated from an institutional collection, harvested by Europeana, or a dataset with a DOI linked in a CRIS system to a publication — generate added value by increasing visibility, enabling machine-actionable data integration, and supporting reproducibility.

Key characteristics of effective RIs include standardized metadata (TEI, EAD3, METS / MODS, MARC 21, Dublin Core), established protocols (OAI-PMH for harvesting, IIIF for images and annotations), persistent identifier ecosystems (DOI/Handle / ARK for objects, ORCID for authors, ROR for institutions, VIAF / ISNI for authority files), access rules (open licenses such as Creative Commons, RightsStatements.org), and long-term preservation strategies (master files in TIFF / JP2, version control, and retention policies). From a governance perspective, RIs often operate in consortial formats (ERIC model in the EU) with transparent funding mechanisms and performance indicators, including levels of reuse, citation metrics, and API traffic.

1.2. Features of Digital Infrastructures for the Study of Book Culture. Digital infrastructures supporting manuscript and book heritage combine multiple technological layers. At the initial stage, digitization and primary processing generate master images (TIFF / JP2) and structured descriptions of pages alongside recognized text outputs (ALTO-XML for OCR, HTR outputs for manuscripts), including technical metadata capturing provenance and quality control. Subsequently, packaging and publication involve applying a structured schema such as METS / MODS, generating IIIF manifests for image delivery and annotation, and hosting content in repositories that support OAI-PMH harvesting. Scholarly editions or texts are marked up in TEI-XML to encode structural and semantic features such

as sections, variant readings, marginalia, abbreviations, scribal hands, and palaeographic features, while archival fonds employ EAD3 for hierarchical descriptions linked to bibliographic records in MARC 21 or MODS.

Repositories such as DSpace, InvenioRDM, and Dataverse function as long-term anchors, providing persistent identifiers, machine-readable metadata, licensing (CC BY / CC0), and open interfaces (OAI-PMH, REST APIs). Specialized databases, covering areas from filigranology to incunabula descriptions, form high-specialization yet interoperable “knowledge islands” when common vocabularies (Getty AAT / TGN, GND, VIAF), data formats (CSV / JSON-LD / TEI), and identifiers are employed. Archival platforms add a hierarchy and contextualization (fonds—collection—item—unit), essential for reconstructing the historical use and circulation of book collections. CRIS systems close the management loop, aggregating data on projects, grants, publications, datasets, and digital editions, synchronizing with ORCID, assigning PIDs, and exporting machine-actionable profiles to aggregators like OpenAIRE. In the humanities, this management function legitimizes non-traditional outputs digital collections, TEI editions, corpora, HTR models as recognized scholarly contributions that can be cited and evaluated.

Practical benefits are evident. For instance, an institutional manuscript collection publishing IIIF manifests and TEI markup allows researchers to compare marginalia, watermarks, and bindings across multiple copies in Mirador or Universal Viewer without duplicating files. When a repository assigns a DOI to a digital object and exposes metadata in schema.org and via OAI-PMH, aggregators such as Europeana and OpenAIRE can discover, index, and link it to authority files (VIAF / ISNI), significantly enhancing global discoverability. When a CRIS system connects a publication to the corresponding dataset and grant, full traceability is achieved, making it possible to see which sources were used, under which license, and with what methods—thus enhancing reproducibility and trust.

However, digital infrastructures face persistent technical challenges, including metadata fragmentation across MARC, TEI, and EAD; inconsistent transliteration practices for Cyrillic; uneven OCR / HTR quality for historical scripts and manuscripts; and uncertain copyright or licensing for images. Solutions include the use of application profiles (harmonized TEI / EAD subsets for manuscripts), standardized vocabularies and mapping to EDM (Europeana Data Model), a “metadata-first” approach emphasizing high-quality metadata at creation, and clear licensing practices (CC0 for metadata, CC BY for images when feasible, and rightsstatements.org declarations for restricted content).

Overall, the strategic integration of digitized collections, interoperable metadata, persistent identifiers, and CRIS-enabled research management forms a coherent infrastructure that maximizes visibility, reuse, and scholarly value of book and manuscript heritage. These infrastructures not only preserve cultural memory but also empower digital humanities research by supporting rigorous, reproducible, and globally connected scholarship.

1.3. FAIR Principles in the Context of Humanities Research: Examples and Analytical Insights. The FAIR principles establish machine-actionable requirements for both data and metadata, encompassing findability, accessibility, interoperability, and reusability. While initially formulated for the so-called “data-intensive” sciences, these principles are equally applicable to the humanities, albeit with distinctive challenges arising from heterogeneous object types, complex copyright considerations, multilingualism, and historical scripts.

Findable. Every digital object whether a dataset, TEI edition, or IIIF manifest of a collection should be assigned a persistent identifier. For example, datasets and editions receive DOIs, IIIF manifests have stable URIs, authors and editors are identified via ORCID, institutions through ROR, and historical figures via VIAF or ISNI. Metadata must be rich and descriptive, extending beyond the basic title-author-date triad to include physical characteristics (e.g., paper, parchment, notebook format, bindings), language and script, geographic provenance, associated persons and collections, licensing and usage rights, and links to funding sources and related publications. For instance, the dataset “Watermarks of Ukrainian Manuscripts from the 16th Century” hosted in a repository may be assigned a DOI, described using Dublin Core enriched with additional fields, linked to controlled vocabularies (AAT for materials, GND/VIAF for persons), and connected to both related publications and research projects within a CRIS system. Consequently, such structured and interoperable metadata enables indexing in aggregators like OpenAIRE and search engines such as Google Scholar and DataCite, substantially enhancing visibility and discoverability.

Accessible. Access should be provided through open protocols: metadata via OAI-PMH and JSON-LD, and images via IIIF (Image API and Presentation API). Even when full-resolution images are restricted due to copyright or conservation concerns, metadata and preview images should remain openly available, accompanied by clear statements on restrictions. For example, an archive may publish a IIIF manifest exposing only low-resolution images while maintaining full metadata; researchers can still annotate and cite specific regions of images without violating rights, thereby maintaining both openness and legal compliance.

Interoperable. Data must be encoded in open, standardized formats such as TEI-XML, EAD3, CSV/TSV, TIFF/JP2, ALTO-XML, and JSON-LD, employ controlled vocabularies (Getty AAT / TGN, GND, VIAF), and include explicit mappings to aggregator models (EDM for Europeana, CERIF for CRIS systems). For instance, a manuscript described in TEI can be exported into a simplified EDM representation for Europeana, with person and place fields automatically enriched with VIAF / TGN references. This ensures that collections from diverse institutions can be effectively “stitched together” at the level of persons, places, and objects, enhancing cross-collection discoverability and analytical potential.

Reusable. Reuse requires explicit licensing (preferably CC0 for metadata, CC BY or CC BY-NC for images, and standardized statements via rightsstate-

ments.org where necessary), transparent creation methodologies (documenting digitization processes, OCR/HTR workflows, error rates), versioning (specifying which version is cited), and complete referencing through PIDs (DOI, ORCID, ROR). For example, a TEI digital scholarly edition may be released in multiple versions, each with its own DOI, accompanied by a README documenting normalization procedures, controlled vocabularies used, and associated HTR models and training datasets under open licenses. Such practices allow other scholars either to reproduce results or improve upon existing models, thereby strengthening scientific rigor and collaboration.

Analytically, adherence to FAIR principles provides tangible “dividends of openness.” First, it increases visibility and citation impact, as objects with DOIs and rich metadata are discovered and cited far more frequently than unstructured or “anonymous” files. Second, it enhances reproducibility by providing methodological and technical metadata that allow others to validate or replicate findings. Third, it supports machine-actionable analysis: IIIF manifests combined with TEI markup and controlled vocabularies enable large-scale automated comparisons, such as semi-automated watermark analysis or reconstruction of readership networks from marginalia. Fourth, it ensures governance and sustainability, as the PID ecosystem and CRIS systems interlink data, publications, projects, and funding, forming an auditable network critical for reporting and assessment.

At the same time, FAIR does not equate to full unrestricted openness. In book heritage research, access is often constrained by reproduction rights, commercial agreements, confidentiality (e. g., 20th-century personal archives), or preservation needs. Implementing FAIR correctly in such contexts involves maximizing openness of metadata and protocols, clearly signaling rights restrictions, and establishing embargo or controlled access policies without compromising interoperability. For Ukrainian initiatives, practical recommendations include alignment with the Europeana Data Model and OpenAIRE Guidelines, systematic adoption of ORCID, ROR, and DOI identifiers, publication of images through IIIF, creation of TEI/EAD application profiles tailored for manuscripts and incunabula, and embedding “FAIR checks” into workflows from the outset. This approach represents the most effective pathway toward integration into the European Open Science ecosystem and the realization of measurable scholarly benefits from digitized book and archival collections.

2. European Experience. *2.1. Overview of Key Research Infrastructures in Book Culture and the Humanities.* In Europe, research infrastructures in the humanities and book culture have evolved into a well-structured and interconnected network that combines scholarly collections, digital platforms, and analytical services. Among the most prominent organizations are DARIAH-EU (Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities), CLARIN (Common Language Resources and Technology Infrastructure), and OPERAS (Open Access in the European Research Area for the Social Sciences and Humanities),

222 alongside thematic projects dedicated to the history of printing, archives, and early printed books.

DARIAH-EU functions as a pan-European consortium encompassing more than twenty member states. Its infrastructure provides comprehensive access to digital resources, tools, and methodological frameworks for research across the humanities. By integrating diverse source types—from textual and manuscript materials to audio-visual content — DARIAH facilitates not only data discovery but also advanced research workflows, offering services for large-scale data processing, visualization, and semantic analysis. The platform exemplifies how coordinated infrastructures can support interdisciplinary research while maintaining technical interoperability and methodological rigor.

CLARIN specializes in language resources and technologies, which are critical for digital humanities research. The infrastructure grants access to text corpora, Natural Language Processing (NLP) tools, annotation systems, translation models, and other computational services, enabling automated analysis of both historical and contemporary texts. This capacity is essential for projects that aim to extract linguistic patterns, perform textual comparison, or analyze multilingual corpora, demonstrating the transformative potential of technical infrastructures in humanities research.

OPERAS focuses on open access to research outputs in the social sciences and humanities, encompassing digitized editions, TEI-encoded corpora, and digital collections of manuscripts and early printed books. OPERAS provides a unified platform for scholarly publishing that integrates services such as DOI assignment, ORCID linkage, and metrics for research impact through aggregators such as OpenAIRE. By standardizing access and metadata practices, OPERAS ensures that both traditional and digital scholarly outputs are discoverable, citable, and reusable, reinforcing the FAIR principles in practice.

Additional noteworthy initiatives include ERIHS (European Research Infrastructure for Heritage Science), which emphasizes the study of material and cultural heritage. ERIHS brings together museums, archives, research laboratories, and digitization infrastructures to support the analysis of architecture, manuscripts, early printed books, artworks, and tangible artifacts. It offers remote access to advanced imaging tools, spectroscopic techniques, 3D visualization, and databases, enabling global scholarly engagement with heritage materials that would otherwise be inaccessible.

Other significant European initiatives include Europeana, which aggregates digital collections from over three thousand cultural institutions across the EU, and CENDARI (Collaborative European Digital Archive Infrastructure), which specializes in medieval and early modern archives and provides tools for semantic search and reconstruction of historical sources. These infrastructures adhere to open exchange protocols (OAI-PMH, IIIF), metadata standards (TEI, EDM, EAD), persistent identifier systems (DOI, ORCID, ROR), and FAIR principles,

collectively establishing an integrated, interoperable, and representative digital ecosystem for research in book culture and the humanities.

2.2. The Role of International Classifiers and Standards. A critical component of European research infrastructure integration is the consistent application of international classifiers and standards. The ESFRI Roadmap (European Strategy Forum on Research Infrastructures) delineates strategic priorities for the development of research infrastructures across the EU, including those in the humanities and cultural heritage domains, while also establishing quality and interoperability criteria. Meanwhile, the EOSC (European Open Science Cloud) provides a unified platform for data and resource sharing, enabling scholars to integrate national collections into a common European open science space.

Persistent identifier (PID) systems are central to implementing FAIR data practices. DOIs for datasets and publications, ORCID for researchers, ROR for organizations, and ISNI / VIAF for historical persons and collections facilitate transparent source identification, provenance tracking, and reuse of research outputs at a global scale. These systems allow infrastructures to interconnect, ensuring that datasets, publications, and project information are not only discoverable but also traceable and reusable, fostering robust scholarly communication and enhancing the overall impact of research in the humanities.

European research infrastructures illustrate that the combination of robust technical platforms, adherence to metadata standards, and integration with international PID systems significantly enhances the visibility, reproducibility, and sustainability of scholarly outputs. For emerging research initiatives in countries such as Ukraine, these models provide a benchmark for building interoperable infrastructures capable of linking local collections, research projects, and digital outputs with the broader European open science ecosystem.

2.3. Practices for Integrating National Projects into the European Research Space. European integration practices operate across multiple levels, including technical, organizational, and regulatory dimensions. At the technical level, national collections are integrated into European aggregators through standardized metadata formats such as TEI, EAD, EDM, and METS / MODS, as well as through open exchange protocols including OAI-PMH and IIIF. Persistent identifier systems (DOI, ORCID, ROR, VIAF / ISNI) further ensure traceability, discoverability, and interoperability of both data and publications.

At the organizational level, integration is achieved through consortia, institutional partnerships, and collaborative grant programs, such as Horizon Europe and COST Actions, which facilitate multi-institutional projects involving national libraries, archives, and research centers. For example, the National Library of France integrates its incunabula collections into Europeana and DARIAH, demonstrating how national initiatives can contribute to transnational infrastructures. Similarly, Ukrainian projects can participate in analogous frameworks via OpenAIRE, obtaining DOIs for digital editions and

TEI-encoded corpora, while CRIS systems maintain traceability between projects, publications, and funding sources.

Successful integration practices emphasize several key principles. First, metadata must be rich, standardized, and aligned with controlled vocabularies, including careful transliteration of Cyrillic scripts to ensure interoperability with European systems. Second, collections should be published openly or semi-openly, with clear legal statements and licensing information, supporting both ethical access and reproducibility. Third, workflows should incorporate FAIR principles from the outset, ensuring that data and metadata are findable, accessible, interoperable, and reusable. Finally, active participation in European training programs, certification schemes, and knowledge-sharing initiatives in digital humanities and open science strengthens both technical and organizational capacity.

The European experience demonstrates that integrating national projects into the broader research space requires a systemic approach, combining technical standards, FAIR-aligned workflows, persistent identifier ecosystems, and collaborative organizational mechanisms. For Ukraine, this approach presents significant opportunities to enhance the visibility of scholarly outputs, foster international collaboration, and establish long-term, sustainable research infrastructures for the country's book and archival heritage. By adopting these integrated practices, Ukrainian institutions can align with the European open science ecosystem, increase the impact of digitized collections, and ensure that cultural and scholarly resources are accessible, interoperable, and citable at a global scale.

3. Status and Challenges of Ukrainian Research Infrastructures in Book Culture. *3.1. Existing Digital Archives, Repositories, and Projects.* Ukrainian research infrastructures in the domain of book culture have demonstrated significant progress in digitization and accessibility of collections, yet they still face considerable gaps in terms of integration into the broader European research space. Among the key initiatives is the Electronic Library "Culture of Ukraine," which aggregates texts from classical and contemporary Ukrainian publications, manuscripts, and early printed books. The platform provides fundamental search functionalities by author, title, and subject, facilitating initial access for researchers.

The collections of the Vernadsky National Library of Ukraine (V.I. Vernadsky National Library, NBUV) play a particularly important role. A substantial portion of its manuscript and early printed holdings has been digitized, including incunabula and rare publications from the seventeenth to nineteenth centuries. NBUV has made significant efforts to create structured metadata using international standards such as TEI, EAD, and Dublin Core, which enhances compatibility with global repositories and digital platforms.

A major advancement in national digital infrastructure is the implementation of URIS (Ukrainian Research Information System), which enables the integration of data on scholarly publications, researchers, projects, and research organizations. When combined with OUCI (Open Ukrainian Citation Index),

URIS facilitates aggregation of citations and metadata in accordance with FAIR principles, allowing for comprehensive tracking of Ukrainian research outputs at the international level.

Additional initiatives, including the National Library for Children and Youth, regional electronic archives, and university-based repositories, are also moving towards centralization and digitization of data. These collections frequently include digitized manuscripts, marginalia, and watermarks, which allow researchers to analyze materials remotely without requiring physical access to the originals. Such developments reflect a broader trend toward enhanced visibility, usability, and scholarly engagement with Ukrainian cultural heritage in digital form.

3.2. Challenges of Integration. Despite the existence of these resources, Ukrainian research infrastructures face several critical challenges. One primary issue is technical compatibility. Different repositories and archives often employ proprietary storage formats and data description schemas, complicating their integration into European infrastructures. The absence of a unified national digitization strategy and regulatory framework governing metadata standards and FAIR compliance further constrains the potential for centralized management and interoperability.

Interoperability between systems remains another pressing challenge. While URIS and OUCI substantially improve the visibility of scholarly outputs, the lack of consistent adoption of persistent identifier systems for manuscript and early printed book collections limits the ability to track digital resources internationally. Limited deployment of PIDs such as ORCID for authors, DOI for publications and datasets, and ROR for institutions within library and archival projects hinders full integration with European platforms such as DARIAH, Europeana, or OPERAS.

A further obstacle is the scarcity of qualified specialists in digital humanities and data management. Many projects require experts in metadata standards, codicology, and interoperable technologies, a shortage that restricts both the scale and speed of digitization efforts. This skills gap highlights the need for capacity-building programs and training initiatives aimed at strengthening Ukraine's national expertise in digital cultural heritage and research infrastructure management.

Overall, while Ukrainian initiatives demonstrate promising progress, addressing these technical, organizational, and human resource challenges is essential for achieving full integration with the European research ecosystem and realizing the potential of Ukraine's rich book and archival heritage on the international stage.

3.3. Impact of the War on the Preservation and Digitization of Book Heritage. The ongoing armed aggression in Ukraine has profoundly affected the preservation of the nation's book and archival heritage. The physical safeguarding of manuscripts, early printed books, and rare editions has become critically risky during hostilities, prompting an accelerated shift toward digitization as a key strategy

226 for preserving cultural memory. Under conditions of martial law, libraries and archives have increasingly relied on backup servers, cloud-based platforms, and remote repositories to ensure continued access to collections, even when physical holdings are temporarily inaccessible or have suffered damage.

The war has also underscored the vital importance of FAIR principles and persistent identifiers (PIDs) for Ukrainian projects. Digitized collections of manuscripts and early printed books are being assigned DOIs and integrated into international platforms, enabling researchers abroad to work with Ukrainian materials safely and reliably. This not only facilitates the continuity of scholarly work but also provides a crucial pathway for integrating Ukrainian resources into European research infrastructures, such as DARIAH, Europeana, and OpenAIRE. Such integration ensures both the preservation of cultural heritage and its visibility within the global academic ecosystem.

From an analytical perspective, the crisis has highlighted several strategic imperatives for Ukraine's research infrastructures. First, technical interoperability must be enhanced, encompassing standardized metadata, shared formats, and alignment with international protocols. Second, the consistent adoption of PIDs and the implementation of FAIR principles are essential for the discoverability, reuse, and long-term sustainability of digital collections. Third, the development of a coherent national digitization strategy is necessary to guide priorities, standardize practices, and coordinate efforts across institutions. Finally, the training and retention of qualified specialists in digital humanities, metadata management, and cultural heritage digitization are critical to sustaining these efforts over the long term.

In this context, digitization has evolved from a primarily academic activity into a strategic necessity for cultural security. Ukrainian research infrastructures demonstrate considerable potential for development and integration into European and global networks; however, realizing this potential requires a holistic, multi-level approach that addresses technical, organizational, and human resource dimensions simultaneously. The ongoing conflict thus serves as both a catalyst for rapid innovation in digital preservation and a reminder of the strategic value of resilient, interoperable research infrastructures in safeguarding cultural heritage.

4. Pathways for Integrating Ukrainian Projects into the European Research Space. Ukrainian projects in the domain of book and archival heritage possess significant potential for integration into the European research space. Achieving this, however, requires a systemic transformation of research infrastructures and data management practices. A central component of this transformation is the adoption of FAIR principles (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable) across all stages of work with digital collections and scholarly resources. These principles ensure data discoverability, access via open protocols, interoperability with international standards, and the capacity for reuse critical factors for manuscripts, early printed books, and library collections.

A key element of successful integration is the implementation of modern Current Research Information Systems (CRIS), which allow centralized management of publications, projects, researchers, and institutions. Systems such as URIS in Ukraine provide interoperability with international platforms, enable automated metadata generation, integrate persistent identifiers (DOI, ORCID, ROR), and facilitate FAIR-compliant data management.

Participation in European initiatives including DARIAH (Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities), OPERAS (Open Scholarly Communication in the European Research Area), and EOSC (European Open Science Cloud) offers Ukrainian institutions opportunities to exchange data, engage in collaborative projects, and standardize digital resource management practices. Such integration enhances the visibility of Ukrainian collections and embeds them within the broader European context of historical and cultural research.

Moreover, the development and application of national classifiers for research infrastructures, harmonized with European standards such as ESFRI and EOSC, are crucial. These classifiers provide consistency in the representation of resource types and functional orientations, facilitating seamless international integration.

Libraries and research institutions play a pivotal role as hubs supporting open science. Modern Ukrainian libraries, including the Vernadsky National Library of Ukraine (NBUV) and university repositories, function as digital hubs that prepare metadata, deposit digital copies, and train researchers in FAIR principles and data management. In this capacity, they act as “bridges” between Ukrainian projects and European infrastructures.

Finally, international collaboration and joint digital initiatives create additional avenues for securing grant funding, developing exchange programs, and fostering research networks. Ukrainian collections of manuscripts and early printed books can be integrated into global platforms such as Europeana and ERIHS (European Research Infrastructure for Heritage Science), enabling the application of advanced digital technologies for heritage research, ensuring FAIR-compliant data management, and increasing the international visibility of Ukraine’s book and archival heritage.

In conclusion, a comprehensive approach that combines the implementation of FAIR principles, CRIS systems, participation in European initiatives, the creation of national classifiers, and the strengthening of libraries and research institutions forms an effective pathway for integrating Ukrainian projects into the European research space. This approach not only safeguards cultural heritage but also ensures its active utilization in international research and education.

Scientific novelty. The article provides a comprehensive overview of the epistemic shift from traditional archives and libraries to dynamic research infrastructures in the humanities. It demonstrates how European practices can serve as benchmarks for Ukraine and highlights the role of FAIR principles and UNESCO’s Recommendation on Open Science in shaping cultural heritage research.

Conclusions. The analysis of the current state of research infrastructures in the field of book and archival heritage in Ukraine reveals substantial potential for the development of digital archives, repositories, and information retrieval systems. These infrastructures provide effective management of scholarly resources and metadata. However, significant challenges remain, including limited integration of national projects into the European research space, inconsistent compatibility of digital platforms, fragmented implementation of persistent identifier (PID) systems, and insufficient awareness among researchers regarding FAIR principles.

Integration of Ukrainian research infrastructures into European initiatives such as DARIAH, OPERAS, EOSC, and ERIHS lays the groundwork for increasing the visibility and accessibility of Ukrainian manuscript, early printed book, and archival collections at the international level. The implementation of FAIR standards, combined with modern CRIS systems, ensures the findability, accessibility, interoperability, and reusability of data, which is critical for the advancement of interdisciplinary research and the establishment of a transparent, open scientific environment.

These findings highlight the necessity of a systemic approach for the successful transformation of Ukrainian research infrastructures. Key elements include the development of a national strategy for the advancement of research infrastructures (RI) in the humanities, harmonization of national standards and classifiers with European practices, active utilization of digital technologies for preservation and research of cultural heritage, and the strengthening of libraries and research institutions as hubs supporting open science.

Implementing these measures will not only safeguard Ukrainian book and archival heritage but also enhance international scientific collaboration, increase the visibility of Ukrainian research outputs, and facilitate the integration of national collections into the global context of historical and cultural studies. This approach provides the foundation for the long-term sustainability of research infrastructures and contributes to the creation of a high-quality, innovative scientific environment within Ukraine's humanities sector.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. A new implementation for canonical text services / J. Tiepmar, C. Teichmann, G. Heyer, M. Berti, and G. Crane // *Proceedings of the 8th Workshop on Language Technology for Cultural Heritage, Social Sciences, and Humanities (LaTeCH)* / ed. by K. Zervanou, C. Vertan, A. van den Bosch, and C. Sporleder. Gothenburg: Association for Computational Linguistics, 2014. P. 1—8. URL: <https://aclanthology.org/W14-0601.pdf> <https://doi.org/10.3115/v1/W14-0601>
2. About DARIAH. DARIAH: website. URL: <https://www.dariah.eu>
3. Barbuti N. Thinking digital libraries for preservation as digital cultural heritage: by R to R4 facet of FAIR principles // *International Journal on Digital Libraries*. 2021. Vol. 22. P. 309—318. <https://doi.org/10.1007/s00799-020-00291-7>

4. Becerril-García A., Aguado-López E. Toward linked open data for Latin America // Reassembling Scholarly Communications: Histories, Infrastructures, and Global Politics of Open Access / ed. by Martin Paul Eve, Jonathan Gray. Cambridge, 2020. P. 285—295. <https://doi.org/10.7551/mitpress/11885.003.0029>
5. Bodard G. Linked open data for ancient names and people // ISAW Papers. 2021. Vol. 20. URL: <http://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/isaw-papers/20-4/>
6. Building and sustaining digital collections: Models for libraries and museums / Council on Library and Information Resources; National Initiative for a Networked Cultural Heritage. Washington, D.C.: Council on Library and Information Resources, 2001. 25 p. URL: <https://www.clir.org/pubs/reports/pub100/>
7. Capurro C., Plets G., Verheul J. Digital heritage infrastructures as cultural policy instruments: Europeana and the enactment of European citizenship // International Journal of Cultural Policy. 2023. Vol. 30, Iss. 3. P. 304—324. <https://doi.org/10.1080/10286632.2023.2193401>
8. Digital scholarly editions as interfaces / ed. by R. Bleier, M. Bürgermeister, H.W. Klug, F. Neuber, G. Schneider. Norderstedt: Books on Demand GmbH, 2018. 323 p. URL: https://kups.ub.uni-koeln.de/9085/1/SIDE_12_digital_scholarly_editions_as_interfaces.pdf
9. Gallon K. Making a case for the Black Digital Humanities // Debates in the digital humanities / ed. by M. K. Gold, L. F. Klein. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016. P. 42—49. <https://doi.org/10.5749/j.ctt1cn6thb.7>
10. OpenAIRE: Open Access and Research Data Infrastructure. OpenAIRE: website. 2024. URL: <https://www.openaire.eu>.
11. Robertson B. Optical Character Recognition for Classical Philology // Digital Classical Philology: Ancient Greek and Latin in the Digital Revolution / edited by Monica Berti. Berlin, Boston: De Gruyter Saur, 2019. P. 117—136. <https://doi.org/10.1515/9783110599572-008>
12. Rome Reborn 2.0: A case study of virtual city reconstruction using procedural modeling techniques / K. Dylla et al. // Making history interactive: Computer applications and quantitative methods in archaeology (CAA) / ed. by B. Frischer, J.W. Crawford, D. Koller. Oxford: Archaeopress, 2010. P. 62—66. URL: https://proceedings.caaconference.org/paper/09_dylla_et_al_caa2009/
13. Schulte J. DARIAH and OPERAS join forces to make Open Science a reality in the Arts, Humanities and Social Sciences. OPERAS: website. <https://doi.org/10.58079/sjm7>
14. Smith N. Citation in classical studies // Digital Humanities Quarterly. 2009. Vol. 3, No. 1. URL: <https://dhq-static.digitalhumanities.org/pdf/000028.pdf>
15. Sullivan E. Potential pasts: Taking a humanistic approach to computer visualization of ancient landscapes // Bulletin of the Institute of Classical Studies. 2016. Vol. 59, Iss. 2. P. 71—88. <https://doi.org/10.1111/j.2041-5370.2016.12039.x>
16. Sustaining digital humanities in the UK / G. Bergel et al. Oxford: University of Oxford e-Research Centre, 2018. 22 p. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4046267>
17. Symonenko T.V., Zayika V.M. Implementation of Open Science Practices: Experience of the Vernadskyi National Library of Ukraine // University Library at a New Stage of Social Communications Development. Conference Proceedings. 2024. Vol. 9. P. 150—156. https://doi.org/10.15802/unilib/2024_316733
18. The CENDARI infrastructure / N. Boukhelifa et al. // Journal on Computing and Cultural Heritage. 2018. Vol. 11, Iss. 2. P. 1—20. <https://doi.org/10.1145/3092906>

19. UNESCO Recommendation on Open Science. UNESCO: website. URL: <https://www.unesco.org/en/open-science/about>
20. Жарінов С., Василенко А., Красовський О., Рибалко Я. Уніфікація реєстрів наукового призначення за допомогою CRIS-систем (на прикладі Національної електронної науково-інформаційної системи) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. Вип. 4 (35). С. 285—298. <https://doi.org/10.15407/rksu.35.285>
21. Waters D.J. The emerging digital infrastructure for research in the humanities // International Journal on Digital Libraries. 2023. Vol. 24. P. 87—102. <https://doi.org/10.1007/s00799-022-00332-3>

Отримано 5 березня 2025 р.

REFERENCES

1. A new implementation for canonical text services / J. Tiepmar, C. Teichmann, G. Heyer, M. Berti, and G. Crane // Proceedings of the 8th Workshop on Language Technology for Cultural Heritage, Social Sciences, and Humanities (LaTeCH) / ed. By K. Zervanou, C. Vertan, A. van den Bosch, and C. Sporleder. Gothenburg: Association for Computational Linguistics, 2014. P. 1–8. Retrieved from: <https://aclanthology.org/W14-0601.pdf> <https://doi.org/10.3115/v1/W14-0601>
2. About DARIAH. DARIAH: website. URL: <https://www.dariah.eu>.
3. Barbuti N. Thinking digital libraries for preservation as digital cultural heritage: by R to R4 facet of FAIR principles // International Journal on Digital Libraries. 2021. Vol. 22. P. 309—318. <https://doi.org/10.1007/s00799-020-00291-7>
4. Becerril-García A., Aguado-López E. Toward linked open data for Latin America // Reassembling Scholarly Communications: Histories, Infrastructures, and Global Politics of Open Access / ed. By Martin Paul Eve, Jonathan Gray. Cambridge, 2020. P. 285—295. <https://doi.org/10.7551/mitpress/11885.003.0029>
5. Bodard G. Linked open data for ancient names and people // ISAW Papers. 2021. Vol. 20. Retrieved from: <http://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/isaw-papers/20-4/>
6. Building and sustaining digital collections: Models for libraries and museums / Council on Library and Information Resources; National Initiative for a Networked Cultural Heritage. Washington, D.C.: Council on Library and Information Resources, 2001. 25 p. Retrieved from: <https://www.clir.org/pubs/reports/pub100/>
7. Capurro C., Plets G., Verheul J. Digital heritage infrastructures as cultural policy instruments: Europeana and the enactment of European citizenship // International Journal of Cultural Policy. 2023. Vol. 30, Iss. 3. P. 304—324. <https://doi.org/10.1080/10286632.2023.2193401>
8. Digital scholarly editions as interfaces / ed. By R. Bleier, M. Bürgermeister, H.W. Klug, F. Neuber, G. Schneider. Norderstedt: Books on Demand GmbH, 2018. 323 p. Retrieved from: https://kups.ub.uni-koeln.de/9085/1/SIDE_12_digital_scholarly_editions_as_interfaces.pdf
9. Gallon K. Making a case for the Black Digital Humanities // Debates in the digital humanities / ed. By M.K. Gold, L.F. Klein. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016. P. 42—49. <https://doi.org/10.5749/j.ctt1cn6thb.7>
10. OpenAIRE: Open Access and Research Data Infrastructure. OpenAIRE: website. 2024. Retrieved from: <https://www.openaire.eu>

11. Robertson B. Optical Character Recognition for Classical Philology // Digital Classical Philology: Ancient Greek and Latin in the Digital Revolution / edited by Monica Berti. Berlin, Boston: De Gruyter Saur, 2019. P. 117—136. <https://doi.org/10.1515/9783110599572-008>
12. Rome Reborn 2.0: A case study of virtual city reconstruction using procedural modeling techniques / K. Dylla et al. // Making history interactive: Computer applications and quantitative methods in archaeology (CAA) / ed. By B. Frischer, J.W. Crawford, D. Koller. Oxford: Archaeopress, 2010. P. 62—66. Retrieved from: https://proceedings.caaconference.org/paper/09_dylla_et_al_caa2009/
13. Schulte J. DARIAH and OPERAS join forces to make Open Science a reality in the Arts, Humanities and Social Sciences. OPERAS: website. <https://doi.org/10.58079/sjm7>
14. Smith N. Citation in classical studies // Digital Humanities Quarterly. 2009. Vol. 3, No. 1. Retrieved from: <https://dhq-static.digitalhumanities.org/pdf/000028.pdf>
15. Sullivan E. Potential pasts: Taking a humanistic approach to computer visualization of ancient landscapes // Bulletin of the Institute of Classical Studies. 2016. Vol. 59, Iss. 2. P. 71—88. <https://doi.org/10.1111/j.2041-5370.2016.12039.x>
16. Sustaining digital humanities in the UK / G. Bergel et al. Oxford: University of Oxford e-Research Centre, 2018. 22 p. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4046267>
17. Symonenko T.V., Zayika V.M. Implementation of Open Science Practices: Experience of the Vernadskyi National Library of Ukraine // University Library at a New Stage of Social Communications Development. Conference Proceedings. 2024. Vol. 9. P. 150—156. https://doi.org/10.15802/unilib/2024_316733
18. The CENDARI infrastructure / N. Boukhelifa et al. // Journal on Computing and Cultural Heritage. 2018. Vol. 11, Iss. 2. P. 1—20. <https://doi.org/10.1145/3092906>
19. UNESCO Recommendation on Open Science. UNESCO: website. Retrieved from: <https://www.unesco.org/en/open-science/about>
20. Zharinov S., Vasylenko A., Krasovskiy J., Rybalko Ya. Unifikatsiia reiestriv naukovoho pryznachennia za dopomohoiu CRIS-system (na prykladi Natsionalnoi elektronnoi naukovo-informatsiinoi systemy) [Unification of scientific registers based on CRIS-system (on example of National Electronic Scientific Information System)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2024. Iss. 4. Pp. 285—298. <https://doi.org/10.15407/rksu.35.285> [In Ukrainian].
21. Waters D.J. The emerging digital infrastructure for research in the humanities // International Journal on Digital Libraries. 2023. Vol. 24. P. 87—102. <https://doi.org/10.1007/s00799-022-00332-3>

Received on March 5, 2025

Алла Жарінова, доктор економічних наук, професор,
директор, Державна науково-технічна бібліотека України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-3959-1074

E-mail: zh.alla0812@gmail.com

Ірина Цибенко, кандидат економічних наук,
заступник директора, Державна науково-технічна бібліотека України
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-6408-9011

E-mail: tsyb2012@ukr.net

Олексій Красовський, кандидат педагогічних наук
начальник відділу, Державна науково-технічна бібліотека України
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-1622-2655

E-mail: aleksey_ks@ukr.net

Софія Жеребчук,
начальник відділу, Державна науково-технічна бібліотека України
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-0212-7107

E-mail: zerebcuksofia@gmail.com

ВІДКРИТА НАУКА ТА РОЗВИТОК ДОСЛІДНИЦЬКИХ ІНФРАСТРУКТУР У СФЕРІ КНИЖКОВОЇ ТА АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПІ

Мета дослідження. У статті розглянуто розвиток дослідницьких інфраструктур (ДІ) у сфері книжкової та архівної спадщини в Україні та Європі з акцентом на впровадження принципів Відкритої науки. Дослідження спрямоване на аналіз ролі стандартів інтероперабельності, гармонізації метаданих та політик цифрового збереження для інтеграції українських ДІ в європейську дослідницьку екосистему. **Методологія.** Використано порівняльний підхід для аналізу європейських ДІ (DARIAH, CLARIN, Europeana, OPERAS) у зіставленні з українською практикою. Застосовано дискурс-аналіз політичних документів, стандартів (TEI, EAD, METS/MODS, MARC 21, Dublin Core) та протоколів (OAI-PMH, IIIF) для виявлення спільних і відмінних рис. Метод кейс-стаді використано на прикладі Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, яка впроваджує механізми інтероперабельності. **Наукова новизна.** Уперше систематизовано європейські практики розвитку ДІ у сфері гуманітарних наук як орієнтир для України. Показано, як відбувається перехід від традиційних архівів і бібліотек до динамічних дослідницьких інфраструктур. Висвітлено роль принципів FAIR та Рекомендації ЮНЕСКО з відкритої науки (2021) як основи політики у сфері культурної спадщини. **Висновки.** Інтеграція України в європейський ландшафт ДІ передбачає баланс між національними потребами та міжнародними стандартами. Приклад Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського демонструє прогрес у впровадженні протоколів інтероперабельності, однак актуальними залишаються виклики сталості, цифрового збереження та багатомовної доступності. Посилення цих напрямів сприятиме утвердженню української культурної спадщини в європейському та глобальному контекстах.

Ключові слова: Відкрита наука, дослідницькі інфраструктури, інтероперабельність, книжкова спадщина, архівна спадщина, принципи FAIR, Україна, Європа.

<https://doi.org/10.15407/rksu.40.233>

УДК

Валентина Борисенко, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАНУ,
провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-1342-2363
E-mail: valbor45@ukr.net

КАБІНЕТ МУЗИЧНОЇ ЕТНОГРАФІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ТА ЙОГО ВНЕСОК У ВИВЧЕННЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ (20—30-ті роки XX століття)

Мета роботи полягає у висвітленні діяльності Кабінету музичної етнографії Всеукраїнської Академії наук з вивчення та збереження народної нематеріальної культури українців у поєднанні з тим середовищем, в якому вона побутувала, за документами Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні автором методів історико-наукового аналізу, хронологічного, а також джерелознавчого та текстологічного методів аналізу джерел, що дало можливість визначити їхній інформаційний потенціал. **Наукова новизна.** Про плідну роботу українських гуманітаріїв 1920—1930-х років написано чимало праць. Однак діяльність національних академічних етнографічних установ досі вивчена недостатньо, зокрема етнографічна складова доробку Кабінету музичної етнографії як підрозділу Етнографічної Комісії ВУАН залишилася практично поза увагою вітчизняних дослідників. Отже, наукова новизна представленої статті полягає в залученні до широкого наукового та громадського загалу досі не оприлюдненого

Цитування: Борисенко В. Кабінет музичної етнографії Всеукраїнської академії наук та його внесок у вивчення й збереження національної нематеріальної спадщини (20—30-ті роки XX століття). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 233—246. <https://doi.org/10.15407/rksu.40.233>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

потужного документального архіву Кабінету музичної етнографії, що репрезентує збережену донині національну нематеріальну культуру в її поєднанні з етнографічними традиціями. **Висновки.** Під час такої важкої, трагічної російсько-української війни дуже важливо показати цінність нашої музичної, пісенної культури, звичаїв та обрядів, які зберегли нашу національну ідентичність і стійкість у боротьбі з ворогом. Серед активних працівників Кабінету музичної етнографії, які здебільшого працювали на громадських засадах, були кваліфіковані знавці музичної культури. Вони, всупереч партійним настановам, вивчали не лише побут робітників, записували пісні не тільки революційного змісту, а й намагалися зафіксувати шедеври народної творчості як українців, так і болгар, молдован, караїмів та інших етнічних меншин України.

Ключові слова: Всеукраїнська академія наук, Кабінет музичної етнографії, етномузикологія, народознавство, Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що вивчення досвіду у справі збереження культурної спадщини України, напрацьованого попередніми поколіннями вчених та ентузіастів-краєзнавців, сьогодні, можливо, як ніколи, стає нагальним для Української держави. Документи Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, зокрема фонд Кабінету музичної етнографії Всеукраїнської академії наук, потребують якнайширшого залучення до суспільного простору як методологічний та методичний базис народознавчої науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідницький інтерес до наукової спадщини співробітників Кабінету музичної етнографії переважно містився в галузі музичної фольклористики. Згадки про науково-організаційну роботу Кабінету зустрічалися головню в публікаціях, присвячених Клименту Квітці. Аналізуючи його теоретичні праці з різних галузей етномузикології, вчені неодноразово підкреслювали внесок К. Квітки в організацію експедиційних виїздів (як їх називали в той час — екскурсій). Сам керівник Кабінету залишив після себе значну низку наукових розвідок, зокрема про видатних композиторів та теоретиків музики — М. Лисенка, П. Демуцького, Ф. Колессу [1] та інших. Згадки про діяльність Кабінету зустрічаємо в дослідженнях з історії етнографії та музики І. Березовського, М. Гордійчука, О. Правдюка, А. Іваницького та інших науковців. Поки єдиною узагальнюючою працею про Кабінет музичної етнографії є монографія О. Юзефчик [3]. Молода вчена опрацювала рукописні джерела і ґрунтовно висвітлила наукові здобутки співробітників установи, проте в основному в галузі фольклористики. Етнографічну специфіку роботи Кабінету нею було розглянуто побіжно. Отож пропонувана стаття є першою спробою продемонструвати не лише розвиток музичної етнографії, але й поєднати її з тим середовищем, в якому вона побутувала, зокрема визначити її роль та місце в системі звичаєво-обрядової традиційної культури українців.

Джерельну базу статті становлять переважно рукописні матеріали фонду № 6 «Кабінет музичної етнографії», який структурно складається з листування, наукових праць, матеріалів відряджень, збірників, кореспондентської мережі, ілюстративного матеріалу, становить близько 300 одиниць зберігання і знаходиться в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

Метою дослідження є розкриття етнографічного аспекту діяльності Кабінету музичної етнографії в 1920—1930-х роках та репрезентація етнографічних студій учених цього періоду.

Виклад основного матеріалу. Період 1920—1930-х років є певним феноменом в історії України, прикладом того, як, попри шалений тиск протягом століть Російської імперії на все національне — українську мову, культуру, традиції, і отримавши хоча й декларативну окремішність, наукова спільнота та вмотивована громадськість України максимально активізували дослідження та збереження своєї матеріальної та духовної спадщини, зокрема і через створення профільних установ. Видатні українські вчені А. Лобода, С. Єфремов, А. Кримський, М. і К. Грушевські, В. Петров, В. Білий, Д. Багалій, К. Квітка, О. Косач-Пчілка стали фундаторами, керівниками та співробітниками наукових центрів з вивчення культурного спадку України, серед яких Етнографічна Комісія ВУАН (1921—1933), Кабінет антропології та етнології ім. Хведора Вовка (1921—1934), Кабінет примітивної культури кафедри історії України (1925—1930), Краєзнавча Комісія (1920—1930-ті рр.) та багато інших осередків, музеїв, товариств. Розробивши наукові програми-запитальники для описування різних напрямів народної культури, ці установи напрацювали унікальний досвід створення джерельної бази для вивчення матеріальної та духовної спадщини України. До їх виконання було залучено як фахівців-народознавців, так й інтелігенцію, учителів, лікарів, ба й учнів, що активно включилися у процес збирання задокументованих свідчень різного спрямування. Українська академія домоглася для записувачів безкоштовних листування і пересилання матеріалів поштою. Наразі ці тисячі записів становлять золотий фонд Етнографічної Комісії і її Кабінету музичної етнографії (1922—1937). Останній був створений на автономних засадах з метою певного розподілу вчених за напрямками зібраних матеріалів та, відповідно, для більш фахового їхнього опрацювання.

Очолив заснований у жовтні 1922 р. Кабінет музичної етнографії видатний український етномузиколог Климент Квітка (1880—1953). На перших порах він був і керівником, і єдиним штатним співробітником нової академічної інституції. Згодом у штаті працювали Михайло Гайдай, Володимир Харків, мовознавиця Олена Курило, а з 1929 р. — професор Музичного драматичного інституту ім. М. Лисенка Микола Грінченко. Активно

розширювалася й кореспондентська мережа етнографів та музикознавців з регіонів. Так, у Харкові Гнат Хоткевич опублікував свою ґрунтовну працю з історії музичних інструментів [4]. У 1920-ті роки виходить книга В. Верховинця з теорією українського народного танка [5], яка стала базисною для розвитку національних танцювальних шкіл, зокрема Василя Авраменка та Павла Вірського, які своєю досконалою народною хореографією здобули світову славу. (На жаль, маємо констатувати, що сучасні дослідження народного танцю — цього найдавнішого виду мистецтва і обрядової сфери — розвиваються вкрай недостатньо).

Слід зазначити, що процес становлення Кабінету припав на період змін у політичній атмосфері України — розпочалася коротка хвиля так званої «українізації». Після виступу М.О. Скрипника на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р. про необхідність вести комуністичну пропаганду серед українських селян українською мовою була прийнята резолюція стосовно шкідливості ухилу націоналізму, а також ухилу великоруського шовінізму. 9 липня 1924 р. було проведене засідання відділу мистецтв Головополітосвіти Наркомосу УСРР щодо організації вивчення музичної етнографії в Україні. На ньому було заслухано доповідь К. Квітки і прийнято ряд заходів із задекларованої проблеми. Зокрема, йшлося про виділення коштів «...для організації низки етнографічних екскурсій, в першу чергу по тих місцях України, що цілком не обслідувані, для придбання фонографів, валків, закордонної і інструкторської літератури по питаннях фонографування та інших необхідних для наукової праці речей» [6]. Пропонувалося також створити при Інституті мистецтв постійну музично-етнографічну комісію, яка насамперед мала б обстежувати Слобожанщину, Донбас та прикордонні з Україною місцевості Росії, населені українцями.

Новостворена інституція відразу почала втілювати в життя низку розроблених у ній програм, як-от: проведення аналітичних наукових досліджень, налагодження зв'язків та співпраці із закордонними вченими. Паралельно провадилася й культурно-просвітницька робота: до прикладу, на масових музично-етнографічних вечірках відбувалося ознайомлення широкого загалу з національною етнографією та музичною культурою, демонструвалися нові записи, лунали народні інструменти, демонструвалися зразки народного вжиткового мистецтва, виголошувалися доповіді про взаємовпливи різних культур. Гідне пошани таке велике завзяття вчених, які і творили, і пропагували на культурницькій ниві, навіть не маючи на початку діяльності Кабінету власного приміщення. Багато з них долучалися до роботи на громадських засадах.

Та все ж основною своєю діяльністю невеличкий штат науковців визначав активну експедиційну роботу, під час якої дослідники записували на фонограф старовинні історичні пісні, легенди, перекази на історичну тематику, фіксували музичний фольклор у невід'ємній цілісності з побутовими

«Вуличні музиканти-поляки, батько й син».
Фото. 1930-ті роки

«Київські вуличні співці і музиканти».
Фото. 1930-ті роки

«Вуличне тріо». Фото. 1930-ті роки

умовами, під час виконання на святах тощо. Вчені активно співпрацювали з Етнографічною Комісією ВУАН та Кабінетом національних меншин.

Так, лише на Північному Кавказі, де проживали також й українці, у 1924 р. дослідники записали 160 українських, 8 білоруських, 110 болгарських, 12 кабардинських народних пісень, закривши основи порівняльної етномузикології. В архіві Кабінету зберігаються також матеріали експедицій на Поділля за участю К. Квітки та мовознавиці О. Курило, які записували не лише музичні твори, але й занотовували їх побутування на селі. Безумовно, наукову цінність становлять і записи членів Кабінету у південно-східних районах України, зокрема серед німецьких колоністів, а найбільше серед національних меншин Приазов'я — греків та болгар. Особливо багато записів занотував співробітник Кабінету М. Гайдай серед двох груп греків Маріупольщини, яких на той час називали греко-татарами і які розмовляли на діалекті тюркської мови. Вчений також записав на фонограф кримсько-татарські пісні в селах Багатир, Янисоль, Старий Крим, Чердакли, Мангуш та інших. Усього ним було зафіксовано 213 мелодій, що дають уявлення про фольклор та етнографічні особливості переселенців із Криму [12]. В. Харків, ще будучи аспірантом, записав на Харківщині думи

«Жнива». Фото. 1930-ті роки

та історичні пісні від лірників, які мають важливе наукове значення. Записи дум і пісень було виконано на воскові фонографічні валики за допомогою фонографа. Також ним детально занотовано й елементи побуту самих кобзарів та лірників.

Активізувалася робота і у прикордонних районах з Росією, де в Курській, Воронезькій, Білгородській областях великий відсоток українців були автохтонним населенням. У фонді № 6 «Кабінет музичної етнографії» збереглися документи, які свідчать про те, що у цьому регіоні сформувалася численна спільнота кореспондентів-краєзнавців. До прикладу, Петро Коломийченко з м. Курська надіслав збірник, що складався з 86 записів українських пісень, з такою приміткою: «Ці пісні були записані в м. Курську в 1912 році, де я мав посаду і був членом гуртка вивчення української літератури й мови та розпорядчиком українського аматорського гуртка» [8]. Щодо пісенності краю, то записувач констатує, що на той час «багато пісень козацьких, чумацьких уже й забувається, щедрівки, колядки їх стає все менше, проте вечірниць з українськими піснями, складчиною, веселощами не переводяться...» [9]. Про активне українське життя на Курщині свідчить також маловідомий факт, що коли в 1913 р. в Курську під час Шевченківського свята перебував Микола Лисенко, він зацікавився піснями, зібраними П. Коломийченком, і перед концертом навіть познайомився з виконавицею, записав від неї чотири пісні й високо оцінив згаданий збірник.

Окрім фольклорних записів до Кабінету надходили й матеріали суто етнографічного характеру. Так, відомий збирач 1920-х років Н. Дмитрук,

учень Василя Кравченка, надіслав цікавий матеріал про святкування в народі Петрівчаних свят, записаний ним від своєї матері в 1924 р. у с. Лука Житомирського повіту. У ньому етнограф зафіксував не лише мовні особливості Полісся, але й архаїчні елементи проведення самого звичаю, пов'язаного з віруваннями у забезпечення приплоду в господарстві. Оскільки цей звичай нині майже втрачений, наведемо його повністю:

«Питрівка завсіди пучинаїця чириз три дні по Зиленіх Сьватах, нипримінно в по-ниділок, а Петра то буває коли завгодно, в який день припадаєця, тільки ш числа ніколи не виходить. Питрівка буває дві неділі і п'ять неділь, як ранній Виликдень, то й Петрівка більша, а як пізній, то меньша. Ех, шо то колись було. Типер вже цього й ни знають. Бувало на перший день Питрівки, то всі баби йдуть до коршми справлять Брикси. Це йдуть те й гукає їдна другу: "Ей, кума, свахо! Ідіть, а то ваша корова ни побігає!". Бируть по півока, нарвуть цибулі, редьки і несуть закушувать. Колись постили Питрівку, то ни мона їсти сала або молока. Сідають на дорозі кия коршми кружка, становлять пусиредині горілку, закуску. Як вип'ють, закусять то танцюють кия коршми та ще приспівують: "Ей, щоб наші телички до гори хвосты носили!". Часом наймають музик, а часом то й без музик танцюють. Погуляють, поспівають "Питрівки" та й розходяця. Це вже йдуть до дому те й кажуть: "От Парашчина корова ни побігає, бо не прийшла справлять Бриксы". Гуляють цілий день, а часом, як роспиваюця, то й два дні. Як поприходять с коршми, то збираюця десь в хату, варять вареники, рибу, те й знає п'ють та гуляють, бо до коршми, то це йдуть для годиця, щоб корови побігали» [10].

Цікаво, що, за нашими спостереженнями, отриманими під час експедицій, у південних районах Київщини та Східному Поділлі (переважно на Вінниччині) ще в першій половині ХХ ст. побутував подібний звичай під назвою «гонити Шуляка». У перший день Петрівки його святкували лише жінки, робили складчину, танцювали по колу за сходом сонця з тим само мотивом — щоб був приплід у худоби і щоб були любові в заміжніх жінок (самотніх до свята не брали). Еротичне забарвлення мав тотожний звичай на території Середньої Наддніпрянщини, який називався «замочувати дійниці», з танцями по колу та складчиною. Святкували також лише жінки.

У цьому ж рукописному збірнику серед іншого міститься ще один цікавий запис відзначення свята літнього сонцестояння Купала. Наводимо фрагмент, зафіксований Н. Дмитруком від своєї матері у 1922 р. у тому ж с. Лука Житомирського повіту, як приклад звичаю столітньої давності:

«Колись ввечері на Івана збираюця дівчата великий гурт, достають виршок с со-сини і роблять Купайло зо всяких квіток і лісових, і городніх... Вбируть йуго, за-світять на йуму свічок п'ять, шість, десять кілька є, та все кругом його посідають і сьпівують всяких Питрівок. Посьпівують, повстають і йдуть силом с Купайлом і тоже співають... (оскільки купальські пісні досить відомі, ми їх опускаємо) ...А тоді дівчата нисуть його на воду, вставлять в снопок, що хату пошивають і пускають на воду та сьпівують:

*Пливи, Купайло, за водою,
А я по Петрі за тобою...*

Те й втікають всі бігом од річки, щоб чорт ни похапав, а то він саме тоді вилазить з річки. Як одного разу дівчата пускають на воду Купайло, а хлопці знають, що ми боїмось чорта, порозбірались і закрились в річці те й вискочили, саме як ми пускали. Дівчата полякались, та на втіки...» [11].

Звичайно, душею та рушійною силою колективу співробітників Кабінету музичної етнографії, а також численних ентузіастів-краєзнавців з регіонів України був Климент Квітка. У 1922 р. з-під його пера вийшов фундаментальний збірник «Українські народні мелодії». Вчений замислювався над подальшою долею української духовної культури, він дбав про комплексний підхід до вивчення різних форм побутування народної музики, хореографії, відзначав потребу введення спеціального курсу української народної музики до програми музичних шкіл. Аналізуючи рівень розвитку національної етномузикології, який, на думку К. Квітки, вповні відповідав тогочасному світовому, він виклав свої погляди на подальше підтримання такого ж високого щабля у своїй програмній статті «Потреби в справі дослідження народної музики на Україні» [2]. Досліджуючи культурні взаємовпливи в українській музиці, етномузиколог надавав значної уваги впливам Сходу на музичну культуру українців і доводив обопільність, взаємність таких зв'язків. З даного питання він опублікував низку статей, зокрема «До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику» (Київ, 1928).

«Хата лірника». Фото. 1930-ті роки

К. Квітка підходив до вивчення традиційної культури комплексно, не відокремлюючи музичної культури від побуту. Про це промовисто свідчить його культурологічна робота в експедиції в с. Преславі, де проживали болгари. Вчений допоміг їм створити етнографічний гурток, щоб вони займалися збиранням предметів матеріальної культури. У звітах Кабінету зазначається, що його керівничий відшукував музичні інструменти «...не тільки для Кабінету музичної етнографії, але й для Музею етнології ім. Вовка. Придбав чимало предметів одяжі, господарства, мистецькі тканини і покраси з болгарських колоній та з албанської колонії на Україні» [13]. У 1923 р. К. Квітка здійснив експедицію до с. Хоробричі Чернігівської гу-

бернії, де записав понад 40 архаїчних обрядових пісень та звичаїв, пов'язаних з віруваннями про русалок [7].

Загалом перші роки функціонування Кабінету музичної етнографії були дуже плідним періодом у діяльності цієї академічної інституції, насамперед за якісною фіксацією зразків музичної культури не лише українців, але й греків, болгар, молдован та інших народностей, що проживали на українських теренах.

Процес «українізації» протримався лише близько трьох років, і вже в 1926-му партійні керівники, реально злякавшись широкого розмаху культурного життя в Україні, різко змінили риторику щодо вивчення її національної духовної культури. Почалося «закручування гайок», а простіше — викорінення будь-яких виявів «замилування» всім українським.

Аналіз документів архіву Кабінету музичної етнографії, їхнього характеру та змісту засвідчує велику різницю між матеріалами перших трьох років існування інституції — періоду так званої «українізації» — та матеріалів після 1926 р.

Так, ученим настійливо «радили» займатися такими темами, як кріпацтво, фіксувати пісні про селянські повстання, звертати особливу увагу на роль робітничого фольклору, революційні пісні та пропагувати паростки соціалістичного побуту. Оскільки життя селянина ставало із запровадженням колективізації все більш нестерпним, принизливим, голодним, то й дослідникам лишалося все менше простору для правдивого вивчення культури. У фонді № 6 «Кабінет музичної етнографії» зберігається конверт з 30-ма фотографіями, названий лаконічно — «Господарство, побут, трудові будні і свята трудящих 1931, 1932, 1933). Ім'я фотографа не зазначене, можливо з метою конспірації та уникнення репресій. На фотографіях переважно краєвиди села та поля, і зовсім небагато з них репрезентують власне злиденний і голодний побут селян: обличчя дітей сумні й насторожені, а подружжя, яке сидить на печі, вражає своїм фізичним станом. Цей поодинокий документ якимось дивом доніс до нашого часу наочне свідчення трагізму страшних років Голодомору [14].

«Діти з різдвяною зіркою».
Фото. 1930-ті роки

У період 1931—1934 рр. радянською владою один за іншим почали ліквідовуватися етнологічні й культурологічні осередки, наукові установи, музеї. Щоб якось замаскувати цей злочин перед українською наукою, у 1934 р. на базі музеїв та етнологічних установ був створений Інститут історії матеріальної культури, а в 1936 р. — Інститут українського фольклору. У 1933 р. К. Квітку перевели на роботу до Москви. Його посаду обійняв Володимир Харків. Саму установу приєднали до Інституту матеріальної культури 15 листопада 1934 р. З рукописної статті В. Харківа: «До Інституту історії матеріальної культури Кабінет музичної етнографії прийшов з темою: «Мотиви класової боротьби в українському пісенному фольклорі»» [15]. Далі він згадує про свої відрядження: спочатку до с. Дорогінка Ічнянського району Чернігівської області — для музичного запису пісні кріпаків проти пана Селівановича, потім до с. Погребище — для відшукування мелодії пісні часів кріпацтва про вбивство кріпачки економами, згодом — до родичів Устима Кармелюка. Планові завдання ставали все жорсткіше регламентованими: записати пісні про Щорса, про епізоди героїчної боротьби Першої Кінної армії, про червоних партизан, робітничі пісні тощо [16]. Науковців Кабінету змушували читати лекції перед студентами, робітниками про класовий характер народного мистецтва. До прикладу, Володимир Харків у червні 1931 р. в м. Харкові виступив з лекцією «Завдання музично-етнографічної роботи за реконструктивної доби» в Асоціації Пролетарських музик України. Почавши з класичної марксистської формули про те, що «культура має бути соціалістична за змістом і національна за формою», лектор буквально «викручував» у собі стиль викладу, щоб догодити владі. Ось короткий фрагмент лекції:

«Музика як мистецтво заслуговує на найпильнішу увагу пролетарської науки не лише як матеріал національно-культурного будівництва, але і як предмет класової пильности, класової сторожкості пролетаріату на ідеологічному фронті. Адже навіть любовна пісня, що її звичайно схильні розглядати як щось позакласове, є безперечно відбиток і водночас пропаганда певних поглядів, що склалися в певних класі за певних суспільних умов...» [17].

Протягом усієї лекції (її варто було б повністю опублікувати, щоб побачити суть мордування справжньої науки) доповідач наголошував, що, вивчаючи народну музику, слід розрізняти її класовий зміст, класову суть, аби «...використовуючи національні форми, наші пролетарські композитори не протаскували заразом чужого класового змісту, прихованого в деяких формах, що їм вважається за загальнонаціональні». Можна лише уявити, чого вартували досвідченому мистецтвознавцеві і прихильникові української народної музики такі викрутаси, що їх вимагала тодішня цензура. Лише наприкінці лекції В. Харків спромігся, хоча й зашифровано, донести правду про фольклорні новотвори, згадавши пісню про утис-

ки бідняків з боку багатія з приміткою, що це відбувалося саме в період першого масового розгортання колективізації, пісню про «викачку хліба» (на Дніпрельстані) та нарешті дитячу пісеньку глузливого характеру про колективізацію. Начебто критикуючи поширення таких новотворів, доповідач насправді хоч якось хотів надати правдиву інформацію про трагічні роки колективізації та Голодомору, про спротив українців насильству [19]. Один з документів фонду № 6 залишив для нас поширену тоді, в голодні роки, приспівку: «Батько в созі, мати в созі, діти плачуть на дорозі. Нема хліба, нема сала, бо советська власть забрала» [18]. Записувачі фольклорно-етнографічних матеріалів у 1932—1933 рр. у примітках до записів зразків фольклору та етнографії зазначали, що селяни дуже недовірили до них ставилися і не вірили, що вони хочуть нотувати пісні, думаючи, що вони є замаскованими «страх агентами», які хочуть відібрати у них гроші, що їх у народу практично не було.

Діяльність Кабінету в цей період була перенацілена на популяризацію радянського фольклору, який мали пропагувати тогочасні композитори, письменники, учасники художньої самодіяльності. Отже, у другій половині свого існування Кабінет музичної етнографії, ставши кафедрою української етнографії Інституту історії матеріальної культури, перебував під сильним тоталітарним впливом і наглядом, зазнавав репресивних дій і жорсткого ідеологічного втручання у предмет і зміст своїх досліджень.

Наукова новизна. Про плідну роботу українських гуманітаріїв 1920—1930-х років написано чимало праць. Однак діяльність національних академічних етнографічних установ досі вивчена недостатньо, зокрема етнографічна складова доробку Кабінету музичної етнографії як підрозділу Етнографічної Комісії ВУАН залишилася практично поза увагою вітчизняних дослідників. Отже, наукова новизна представленої статті полягає в залученні до широкого наукового та громадського загалу досі не оприлюдненого потужного документального архіву Кабінету музичної етнографії, що репрезентує збережену до сьогодні національну нематеріальну культуру в її поєднанні з етнографічними традиціями.

Висновки. Під час такої важкої, трагічної російсько-української війни дуже важливо показати цінність нашої музичної, пісенної культури, звичаїв та обрядів, які зберегли нашу національну ідентичність і стійкість у боротьбі з ворогом. Серед активних працівників Кабінету музичної етнографії, які здебільшого працювали на громадських засадах, були кваліфіковані знавці музичної культури. Вони, всупереч партійним настановам, вивчали не лише побут робітників, записували пісні не тільки революційного змісту, а й намагалися зафіксувати шедеври народної творчості як українців, так і болгар, молдован, караїмів та інших етнічних меншин України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Квітка К. Вибрані статті. У 2-х частинах / упоряд., передмова і коментарі А.І. Іванницького. Київ : Муз. Україна. Ч. 1. 1985. 142 с.; Ч. 2. 1986. 152 с.
2. Квітка К. Потреби в справі дослідження народної музики на Україні. Київ : Музика, 1925. Ч. 2—3. С. 67—73, 115—121.
3. Юзефчик О. Діяльність Кабінету музичної етнографії ВУАН у контексті розвитку української музичної фольклористики кінця XIX — першої третини XX ст. Київ, 2004. 200 с.
4. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Харків, 1930, 283 с.
5. Верховинець В. Теорія українського народного танка. Київ, 1919; Полтава, 1920; Київ, 1927.
6. Історія України. Хрестоматія / упоряд. В. Литвин. Київ, 2013. С. 606—607.
7. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі — АНФРФ ІМФЕ). Ф. 6. Од. зб. 6. Арк. 1—2.
8. АНФРФ ІМФЕ. Ф. 6. Од. зб. 109. Арк. 2.
9. Там само. Арк. 4.
10. Там само. Од. зб. 137. Арк. 2—3.
11. Там само. Арк. 24—27.
12. Гайдай М. Фольклор кримських татар // Під одним небом. Фольклор етносів України / упоряд. Л. Вахніна. Київ, 1996. С. 98—103.
13. АНФРФ ІМФЕ Ф. 6. Од. зб. 9. Арк. 4.
14. Там само. Од. зб. 215. Фото.
15. Там само. Од. зб. 23 (3). Арк. 5—11.
16. АНФРФ ІМФЕ Ф. 6. Од. зб. 10. Арк. 6.
17. Там само. Од. зб. 23 (3). Арк. 1.
18. Там само. Ф. 1. Од. зб. 866. Арк. 23.
19. Там само Ф. 6. Од. зб. 23 (3). Арк. 9.

Отримано 6 лютого 2025 р.

REFERENCES

1. Kvitka K. Vybrani statti. U 2-kh chastynakh [Selected papers. In two parts] / compiled, prefaced and annotated by A.I. Ivanytskyi]. Kyiv : Musical Ukraine. Part 1. 1985. 142 p. Part 2. 1986. 152 p. [In Ukrainian].
2. Kvitka K. Potreby v spravi doslidzhennia narodnoi muzyky na Ukraini [Needs in the study of folk music in Ukraine]. Kyiv : Music, 1925. No. 2—3, pp. 67—73, 115—121. [In Ukrainian].
3. Yuzefchuk O. Diialnist Kabinetu muzychnoi etnografii VUAN u konteksti rozvytku ukrainskoi muzychnoi folklorystyky kintsia deviatnadsiatoho — pershoi tretyny dvadtsiatoho stolittia [The activities of the Cabinet of Musical Ethnography of the All-Ukrainian Academy of Sciences in the light of the development of Ukrainian musical folklore of the late 19th — first third of the 20th century]. Kyiv, 2004. 200 p. [In Ukrainian].
4. Khotkevych H. Muzychni instrumenty ukrainskoho narodu [Musical Instruments of Ukrainians]. Kharkiv, 1930. 283 p. [In Ukrainian].

5. Verkhovynets V. Teoriia ukrainskoho narodnoho tanka [Theory of Ukrainian folk dance]. Kyiv, 1919; Poltava, 1920; Kyiv, 1927. [In Ukrainian].
6. Istoriiia Ukrainy. Khrestomatiia [History of Ukraine. Chrestomathy] / V. Lytvyn (Comp.). Kyiv, 2013. Pp. 606—607. [In Ukrainian].
7. Fond 6. Unit 6. Fols. 1—2. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
8. Fond 6. Unit 109. Fol. 2. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
9. Fond 6. Unit 6. Fol. 4. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
10. Fond 6. Unit. 137. Fols. 2—3. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
11. Fond 6. Unit 137. Fols. 24—27. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
12. Haidai M. Folklor krymskykh tatar [Folklore of the Crimean Tatars] // Pid odnym nebom. Folklor etnosiv Ukrainy [Under one sky. Folklore of the ethnoses of Ukraine] / L. Vakhnina (Comp.). Kyiv, 1996. Pp. 98—103. [In Ukrainian].
13. Fond 6. Unit 9. Fol. 4. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
14. Fond 6. Unit 215. Photo. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
15. Fond 6. Unit 23 (3). Fols. 5—11. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of **M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.**
16. Fond 6. Unit 10. Fol. 6. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
17. Fond 6. Unit 23 (3). Fol. 1. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
18. Fond 1. Unit 866. Fol. 23. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
19. Fond 6. Unit 23 (3). Fol. 9. Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Audio-Recordings of M.T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Received on February 6, 2025

Valentyna Borysenko

M.T. Rylsky Institute of Art Studies, Folkloristics, and Ethnology
of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-1342-2363

E-mail: valbor45@ukr.net

CABINET OF MUSICAL ETHNOGRAPHY
OF ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES
AND ITS CONTRIBUTION TO STUDY AND PRESERVATION
OF NATIONAL INTANGIBLE HERITAGE (1920s—1930s)

The purpose of this work is to highlight the activities of the Cabinet of Musical Ethnography of the All-Ukrainian Academy of Sciences in collecting, studying, and preserving the folk musical culture of Ukrainians in connection with the environment in which it existed, based on the documents from the Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Sound Recordings of the M.T. Rylsky Institute of Art Studies, Folkloristics, and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The **methodology of the research** is based on the author's use of the methods of historical-scientific analysis, chronological, as well as source methods of source analysis, which made it possible to determine its information potential. **Scientific novelty.** Numerous works have been written about the fruitful work of Ukrainian humanitarians in the 1920s—1930s. However, the activities of national academic ethnographic institutions have still been insufficiently studied, in particular the ethnographic component of the work of the Cabinet of Musical Ethnography as a subdivision of the Ethnographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences has practically remained beyond the attention of domestic researchers. Thus, the scientific novelty of the presented article lies in bringing to the wider scientific and public audience a previously unpublished extensive documentary archive of the Cabinet of Musical Ethnography, which represents the national musical culture preserved to this day in its combination with ethnographic traditions. **Conclusions.** During such a difficult and tragic Russian-Ukrainian war, it is very important to demonstrate the value of our musical and song culture, customs, and rituals, which have preserved our national identity and resilience in the fight against the enemy. Among the active workers of the Cabinet of Musical Ethnography, who mostly worked on a voluntary basis, were qualified experts in musical culture. Despite party directives, they studied not only the everyday life of workers and recorded songs not only of a revolutionary nature but also tried to document masterpieces of folk art of Ukrainians as well as Bulgarians, Moldovans, Karaims, and other ethnic minorities in Ukraine.

Key words: All-Ukrainian Academy of Sciences, Cabinet of Musical Ethnography, ethnomusicology, folklore studies, Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Sound Recordings of the M.T. Rylsky Institute of Art Studies, Folkloristics, and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.